CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

(पहिलो भाग)

नयराज पन्त

सहायक

रुक्मनाथ पौडेल

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

(पहिलो भाग)

नयराज पन्त

सहायक
रुक्मनाथ पौडेल

नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रकाशक

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

कमलादी, काठमाडौँ, नेपाल ।

प्रथम संस्करण : वि. सं. २०५०

आवरण : टेकवीर मुखिया

मूल्य रु. ८२/-

मुद्रक

लुम्बिनी प्रेस

ख १-३७३ बानेश्वर, काठमाडौँ, नेपाल ।

☎ ४-७३५८६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

समर्पण

मलाई गद्य पद्य लेखन हात बसाइदिने

मेरा गुरु

पण्डित देवीदत्त पराजुली

(वि. सं. १९३०–२०१०)

को स्मृतिमा

यो ग्रन्थ सादर समर्पण गर्दछु ।

–नयराज पन्त

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आमुख

नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञाका रूपमा प्रतिष्ठा पाएका राष्ट्रिय प्रतिभाका शक्तिमान् पुजारी तथा चिन्तक साधकहरूको संरक्षण गरी देशका प्रतिभाको स्तर उठाई त्यसलाई जनहितमुखी बनाउनु नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठानको परम लक्ष्य हो । यस लक्ष्यप्राप्तिका लागि सुगम मार्गको निर्धारण गर्नु उपयुक्त कर्तव्य हो पनि । यसरी प्रज्ञा–प्रतिष्ठान देशका समस्त परिशीलित प्रज्ञासाधकहरूलाई आफ्ना कार्यका दिग्वलयभित्र समेट्न सक्छ । जुनसुकै एक भाषा, संस्कृति, पन्थ, जाति, समुदाय आदिलाई मात्र आधार बनाएर अघि बढ्नु प्रज्ञाको प्रकृति होइन । अतः यो प्रज्ञा–प्रतिष्ठान आफ्ना प्रकाशनलाई यिनैमा वा राष्ट्रिय परिवेशमै मात्र सीमित नराखी विश्वलाई नै अँगाल्ने किसिमले जनसमक्ष प्रस्तुत गर्ने चाहना गर्छ । यसका प्रकाशन विविध पक्ष र विविध विधाका हुने निश्चत नै छ । विविध चिन्तन–प्रणाली, विचार–प्रस्तुति, भावशैली, रूपशैलीका यसका प्रकाशन राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसमेतलाई प्रभावित गर्न सक्षम होऊन् भन्ने आकांक्षा यस प्रज्ञा–प्रतिष्ठानको हो । नेपाली प्रतिभाहरू यसरी नै विस्तृत क्षेत्रलाई ओगट्तै मौलाउँदै झाङ्गिँदै जाऊन् भन्ने कामना यो प्रज्ञा–प्रतिष्ठान गर्छ ।

प्रस्तुत प्रत्येक प्रकाशन यस उद्देश्यको परिपूर्ति गर्न उपयुक्त साधन सिद्ध हुने स्थितिमा पुगोस्, प्रत्येक प्रतिभा यसरी मौलाओस् र देशको गरिमामय आलोक दिग्दिगन्त फैलिरहोस् भन्ने शुभेच्छाका साथ प्रस्तुत ग्रन्थ अघि सारिएको छ ।

ईश्वर बराल
उपकुलपति
नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान

२०४८।६।२५

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रस्तावना

तिमी सुन्दै जाऊ विविध घटनाचक्र सब त्यो
जहाँ मेरो धेरै तरुण वय वा जीवन बित्यो ।।

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल

(वि. सं. १९४१-२०२२)

म पाँच वर्षको भएपछि (वि. सं. १९७५ देखि) मेरा मातामह पण्डित भुवननाथ पाँडे (वि. सं. १९२०-२०००) को कोठामा सुत्न तथा बस्न लागें । म जन्मनुभन्दा १० वर्षअगाडि (वि. सं. १९६० मा) नै मेरी मातामही चन्द्रप्रभा स्वर्गे भइसक्नुभएको हुनाले कोठामा प्राय: मातामह र म मात्र हुन्थ्यौं । त्यसै बेलादेखि मातामह मैले बुझ्न सक्ने खालका कुराहरू मलाई सुनाउने गर्नुहुन्थ्यो ।* तिनताका मातामह रानीपोखरी संस्कृतपाठशालामा ज्यौतिष पढाउनुहुन्थ्यो । उहाँ मलाई हातले समाती डोऱ्याउँदै पाठशाला लैजानुहुन्थ्यो । म पाठशालामा अमरकोश पढ्थें, अथवा भनौं अक्षर चिन्ने गर्थें । यसै गरी दुइ अढाइ वर्ष बिते ।

वि. सं. १९७७ मा मातामह नारायणहिटी राजदरबारमा पढाउने पण्डितको रूपमा सरुवा हुनुभयो । म कुमारीचोक भाषापाठशालामा गुरु पण्डित कविराज पाँडे (वि. सं. १९५८-१९९९) सँग हिसाब

---

* इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय, उपोद्घातका १४-२० पृष्ठ ।
पूर्णिमा २५ अङ्कका ३९-५५ पृष्ठ ।
पूर्णिमा २७ अङ्कको १२७ पृष्ठ ।
पूर्णिमा २८ अङ्कका १८९, २११-२१३, २१७-२१८ पृष्ठ ।
पण्डित गोपाल पाँडे र उनको बतमूल ल्याउने रीतिका ७-२० पृष्ठ ।
श्री ३ महाराज पद्मशमशेरका कुराका १४०-१४१ पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पढ्न गएँ । गद्दीबैठकको दक्षिणपट्टि सडकपारि कुमारीको घरसँग पूर्वपट्टि जोडिएर रहेको दरवार जस्तो ठूलो घरमा त्यो भाषापाठशाला रहेको थियो । वि. सं. १९९० को महाभूकम्पमा त्यो ठूलो घर भत्कियो, त्यो ठाउँ अहिले मैदान वनेको छ ।

मातामह राजदरबारमा श्री ५ त्रिभुवन (वि. सं. १९६३–२०११) का बडामहारानीहरूलाई पढाउन नियुक्त हुनुभएछ । त्यहाँ शिक्षा (तिनताका दरबार हाईस्कूलमा नियत भएको संस्कृत पाठ्यपुस्तक) तथा गणित पढाउनुपर्ने रहेछ । आफूले गर्नुपर्ने काम राम्रोसँग परिश्रमपूर्वक गर्ने मातामहको स्वभाव थियो । शिक्षाको पुस्तक घरमा थिएन, वजारबाट किनेर ल्याई मातामह त्यो पुस्तक हेर्न थाल्नुभयो । शिक्षाका जम्मा ३ भाग रहेछन् । यसपछि (कति कालपछि हो, अहिले मलाई सम्झना छैन) राजदरबारमा चाणक्य-नीतिदर्पण पढाउनुपर्ने भएछ । त्यो पुस्तक पनि मातामह हेर्न थाल्नु-भयो । यसपछि त्यहाँ ज्यौतिष पनि पढाउनुपर्ने भएछ । शिक्षा, चाणक्यनीतिदर्पण, गणित (व्यक्तचन्द्रिका, गणितचन्द्रचन्द्रिका आदि) का पुस्तक त छापा नै थिए, ज्यौतिष विषयको त्यस्तो छापा पुस्तक थिएन । ज्यौतिषशास्त्रका विभिन्न ग्रन्थका पात्रो हेर्ने र साइत हेर्ने विषयका श्लोकको सङ्ग्रह गरी, प्रकरण–प्रकरण छुट्टचाई, ती श्लोकको नेपालीमा अर्थसमेत गरी मातामहले एउटा सङ्ग्रह तयार पार्नुभयो तथा त्यसका २ प्रति साफी गराई एक प्रति श्री ५ जेठाबडामहारानीलाई र अर्को प्रति श्री ५ कान्छावडामहारानीलाई चढाउनुभयो । मातामहले आफ्नै हातले नेपाली कागतमा लेखी सङ्ग्रह गर्नुभएको त्यो ग्रन्थ लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा छ । त्यसमा भएका जम्मै श्लोक अरू अरू ग्रन्थ-वाट उद्धृत गरिएका हुन् । मङ्गलाचरणचाहिँ मातामहले आफैँले वनाउनुभएको हो । सो यस प्रकारको छ–

गणाधिपं नमस्कृत्य गुरुपादाब्जयुग्मकम् ।
क्रियते बालबोधाय ज्योतिःशास्त्रस्य सङ्ग्रहः ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रस्तावना

यो श्लोक बनाएर मलाई सुनाइसकेपछि मातामहले अर्को कुनै पुस्तकको योभन्दा अर्कै छन्दको एउटा श्लोक देखाउँदै भन्नुभयो– "हेर् त, यस्तो श्लोक बनाउन खोजेको, राम्रो बनेन।"

"आजभोलि कल्ले त्यस्तो श्लोक बनाउन सक्ला र?" भन्ने मेरो प्रश्नको* जवाफ दिँदै मातामहले भन्नुभयो– "किन सक्तैनन्, सोमनाथ (हेडपण्डित सोमनाथ सिग्द्याल) हरू राम्रा राम्रा श्लोक बनाउँछन्।"

मातामहसँग यस्तो वार्तालाप हुँदा मेरो उमेर १०–११ वर्षको थियो। यी कुराबाट श्लोक बनाउने केही नियम हुँदा रहेछन्, ती नियम सोमनाथहरू राम्री जान्नुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा मेरो मनमा चढ्यो।**

वि. सं. १९८३।८४ तिर रनेस्तापाठशालामा पढ्दा साथी टुकराज मिश्रसँग मेरो वढ्ता हिमचिम भयो। उहाँलाई श्लोक बनाउन आउँदो रहेछ। आफूले बनाएका श्लोक उहाँ हामीलाई रस मानी मानी सुनाउने गर्नुहुन्थ्यो। तीमध्येको एउटा श्लोकको एक पाउ मलाई अझै पनि कण्ठस्थ छ–

पापिष्ठ कुख्रा अझ बासदै छ।

---

* "उहिले उहिले सब कुरा बढिया थियो, अचेल जुनसुकै कुरा पनि घटिया हुँदै गयो, नाश भयो।" भन्ने कुरा हाम्रो यताका मानिसहरू प्रायः भन्ने गर्छन्। मैले पनि अन्यत्र यस्तै यस्ता कुरा सुन्ने गरेको थिएँ र मातामहसँग यस्तो प्रश्न गरेको हुँ।

** वि. सं. १९७७ देखि १९९० सम्म मातामह राजदरबारमा पढाउने पण्डितको रूपमा बहाल रहनुभयो। त्यस अवधिमा उहाँले श्री ५ बडामहारानीहरू, श्री ५ अधिराजकुमारीहरू, श्री ५ युवराजाधिराज र श्री ५ अधिराजकुमारहरूलाई पढाउनुभयो। राजदरबारमा पढाएका कुरा मातामह प्रायः मलाई सुनाइरहने गर्नुहुन्थ्यो। यो निबन्धसँग ती कुराको सम्बन्ध नभएकोले यहाँ तिनको उल्लेख गरिरहनु निष्प्रयोजन छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

४

टुकराज मिश्रकै सङ्केतले मैले पनि केही श्लोक बनाउन थालें। यसरी आफ्नो १३।१४ वर्षको उमेरदेखि मैले श्लोक बनाउन शुरू गरेको हुँ।

वि. सं. १९८५ देखि रानीपोखरी संस्कृतपाठशालामा श्रीगुरु पण्डित बाबुराम पोखरेल (वि. सं. १९२९-१९८८) सँग म लघुकौमुदी पढ्न लागें।* गुरुले राम्ररी पढाइदिनुभएको र आफूले पनि निकै परिश्रम गरी पढेको हुनाले ३ वर्षको पाठ्यपुस्तक लघुकौमुदी २ वर्षमै पढिसक्न म समर्थ भएँ। वि. सं. १९८५ कै अन्त्यतिर श्रीगुरु देवीदत्त पराजुलीसँग अनुवाद पढ्ने क्रममा उहाँकै रचनाचन्द्रोदय पढ्न थालेको थिएँ। बि. सं. १९८६ को मार्गमा हुने प्रथमा परीक्षामा म पनि बस्ने निधो भयो। यो निधो पनि अलि ढिलो (वि. सं. १९८६ को ज्येष्ठ-आषाढतिर मात्र) भयो। प्रथमा परीक्षामा श्रुतबोध र रघुवंशको चतुर्थ सर्ग पढ्नुपर्थ्यो। यी दुवै ग्रन्थ पाठशालामा काव्यगुरुका नामले प्रख्यात हुनुभएका श्रीगुरु देवीदत्त पराजुली पढाउनुहुन्थ्यो। म उहाँकहीं पढ्न गएँ। त्यहाँ रघुवंशको पाठ त भेट्टाएँ, श्रुतबोधको पढाइ सिद्धिइसकेको रहेछ। "मलाई श्रुतबोध पढाइदिनुहोस्" भनी मैले श्रीगुरुसँग भन्न सकिनँ; उहाँले पनि "श्रुतबोध पढ्नुपर्छ, आऊ म पढाइदिन्छु" भनी भन्नुभएन। परीक्षा त दिनैपर्थ्यो, म त्यसै बिलखबन्दमा परें। साथी मुक्तिनाथ लुइँटेलले श्रुतबोध केही गाह्रो छैन, मै सिकाइदिउँला भन्नुभयो र गणहरूबारेका केही कुरा सिकाइदिनुभयो पनि। यसरी वि. सं. १९८६ को प्रथमा परीक्षा दिएँ तथा तेस्रो भई उत्तीर्ण पनि भएँ।

वि. सं. १९८६ को मीनपचासमा** बाबुराम गुरुसँग अरू बढी

---

* पूर्णिमा २८ अङ्कको १९० पृष्ठ।
पूर्णिमा ८१ अङ्कको ४ पृष्ठ।

** हिउँदका जाडा दिनहरूमा मार्ग महीनाको अन्त्यका १० दिन, पौष महीनाका पूरै दिन र माघको शुरूका १० दिन गरी जम्मा ५० दिन ज्यादा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

व्याकरण पढाइदिन अनुरोध गर्दा, "पहिले **मध्यकौमुदी** पढ, त्यसपछि म **काशिका** पढाइदिउँला" भन्नुभयो र म पनि **मध्यकौमुदी** पढ्न लागें। यसै गरी देवीदत्त गुरुसँग काव्य पढाइदिन अनुरोध गरें। उहाँले "म तिमीलाई सम्पूर्ण **रघुवंश** पढाइदिउँला, तर पहिले **अमरकोश** नै कण्ठस्थ पार" भन्नुभयो र "मेरो **रचनाचन्द्रोदय** त पढी नै सक्यौ मैले बनाएका **व्याकरणचन्द्रिकाहरू*** पनि हेर्ने अभ्यास गर, बुझेको बुझिहाल्यौ, नबुझेको मसँग सोध्ने गर, म बताइदिन्छु" भनी भन्नुभयो। वि. सं. १९८६ को हिउँदपछि वि. सं. १९८७ भरको समय **मध्यकौमुदी** र **अमरकोश** पढ्दैमा बित्यो।

वि. सं. १९८८ मा म ज्यौतिषमा मध्यमा परीक्षा दिने भएँ। मध्यमाका लागि काव्यमा **रघुवंशका** ६–१० सर्ग र **किरातार्जुनीयका** १–३ सर्ग पढ्नुपर्थ्यो। पाठशालामा **रघुवंश** पढाउने अभिभारा देवीदत्त गुरुमा थियो। देवीदत्त गुरुले **रघुवंशका** ती ५ सर्ग र अरू सर्ग पनि पढाइदिनुभयो। **किरातार्जुनीय** पढाउने जिम्मा पण्डित कालिदास पराजुलीको थियो तापनि मैले देवीदत्त गुरुसँग सो पढाइदिन अनुरोध गरें। उहाँले पनि घरमा पढ्न आएमा पढाइदिने कुरा

जाडो हुने मानिन्छन्। यी दिनमा पानीमा बस्ने माछोले पनि ठण्डीको अनुभव गर्छ भनिन्छ। त्यसैले हिउँदका यी ५० दिनलाई मीनपचास भनिन्छ।

जङ्गबहादुरले आफ्ना छोराहरूलाई अङ्ग्रेजी पढाउन कलकत्ताबाट अङ्ग्रेज तथा बङ्गाली अध्यापकहरूलाई काठमाडौं ल्याएका थिए। तिनीहरूलाई काठमाडौंको ठण्डी ज्यादै असह्य हुने हुनाले जङ्गबहादुरले तिनीहरूलाई मीनपचासमा कलकत्ता जाने प्रबन्ध मिलाइदिएका थिए। श्री ३ रणोद्दीपले अङ्ग्रेजी स्कूलसँगै संस्कृतपाठशाला पनि खोलेपछि ती पाठशालाहरूमा हिउँदमा दिइने छुट्टीको नाम नै मीनपचास रहन गयो। पछि श्री ३ चन्द्रको पालामा पाठशालाहरूमा दिइने बिदा ६० दिनको भयो तापनि नामचाहिँ मीनपचास नै रहिरह्यो।

मलाई यी कुरा मातामहले सुनाउनुभएको हो।

* व्याकरणचन्द्रिकाका ३ भाग तथा रचनाचन्द्रिका।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गर्नुभयो । तिनताका देवीदत्त गुरु वटु चिरंबहालमा डेरा गरी बस्नुभएको थियो । हाम्रो घर (मामाघर) बाट त्यहाँ पुग्न ५ मिनेट पनि लाग्दैनथ्यो । बेलुका ७–८ बजेतिर म त्यहाँ जान्थें र देवीदत्त गुरुसँग पढ्थें ।

एक दिन पढ्न जाँदा देवीदत्त गुरु खिन्न मनले आफ्नो खुट्टामा तेल घस्दै हुनुहुँदो रहेछ । कोठामा अरू कोही थिएन । "गुरुलाई के भयो ?" भनी मैले सोध्दा "खुट्टा करकर खाइरहेछ" भनी भन्नुभयो । तेलको कचौरा र निभ्ननिभ्न आँटेको मकल त्यहीं थिए । आगो फुकेर आफ्ना हात तताएँ र दुवै हातले देवीदत्त गुरुका पाउमा तात्तातो तेलको मालिस गर्न थालें । आधा घण्टा जति पाउ मिचेपछि, "अहिले त करकर गर्न निकै कम भयो, आजको लागि पुग्यो" भनी गुरुले भन्नुभयो र साहित्यका कुरा निकाल्नुभयो । साहित्यको रचनामा अभिधाबाट एक थरी अर्थ निस्कन्छ तापनि कुनै कुनै रचनामा व्यञ्जनाबाट आउने अर्थ त्यसको ठीक विपरीत हुने हुन्छ भन्ने कुरा सम्झाउँदै गुरुले यो श्लोक सुनाउनुभयो–

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याऽज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याऽधमस्याऽन्तिकम् ।।

(साहित्यदर्पण, दोस्रो परिच्छेद)

यस श्लोकमा नायिकाले आफ्नी सहायिकालाई, "तिमी त त्यो अधम (बदमास) कहाँ गएकी रहिनछौ, नुहाउन पो गएकी रहिछौ; मलाई खालि ढाँट्चौ" भनेर भनिन् भन्ने अर्थ अभिधाबाट आउँछ; तर यहाँ नायिकाले नायकको लागि अधम (बदमास) भन्ने विशेषण लगाएकी हुनाले त्यताबाट र अरू पदबाट पनि "तिमी आफैं त्यो (बदमास) सँग लसपस गरी आएकी पो रहिछौ" भनेर नायिकाले

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रस्तावना

सहायिकालाई भनिन् भन्ने अर्थ निस्कन्छ र योचाहिँ अर्थ व्यञ्जनाबाट आएको हो भनेर गुरुले निकै लामो व्याख्या सुनाउनुभयो। यसै दिनदेखि देवीदत्त गुरु बराबर साहित्य विषयका कुरा सुनाउन थाल्नुभयो। उहाँलाई साहित्यदर्पण तथा काव्यप्रकाशका निकै श्लोक कण्ठस्थ थिए।

वि. सं. १९८६ तिरै मेरो हातमा कवि बालकृष्ण शमशेर (वि. सं. १९५९–२०३८) को मुटुको व्यथा पर्‍यो। व्याकरणअनुसार लेख्ने कविजीको प्रवृत्तिले म अत्यन्त प्रभावित भएँ। त्यसै गरी लेखहरू लेख्न सके त बढिया हुँदो हो भन्ने भाव मेरो मनमा उठ्यो।

वि. सं. १९८७।८८ मा बाबुराम गुरु र देवीदत्त गुरुकहाँ पढ्दा साथी लक्ष्मीप्रसाद पोखरेलसँग मेरो सम्बन्ध बढ्यो। उहाँको सुरिलो गला, कुरा गर्ने शैली र कविताले म बढी प्रभावित भएँ। लक्ष्मीप्रसादजी बराबर मलाई आफ्ना कविता सुनाउने गर्नुहुन्थ्यो। तीमध्ये एउटा सिङ्गो श्लोक र अर्कोका दुइ पाउ मलाई अझै कठस्थ छन्–

शिशिरमा शिरमा गगरी धरी
गइ नुहाइवरीकन झट् गरी।
जब फिरिन् घरमा अति ठण्डि भो
मकलमा कल मात्र हुन्या भयो॥

× ×

फुलको धनु हातमा छईन
रतिका थी पति हूनुपर्दईन।

ज्यौतिषमा मध्यमाको परीक्षा दिएपछि वि. सं. १९८९ लाग्दा नलाग्दा अरू काव्य पढाइदिनुहोस् भन्न म देवीदत्त गुरुकहाँ पुगेँ। त्यस दिन गुरुले यी कुरा भन्नुभयो–

हेर, तिमीले मध्यकौमुदी, अमरकोश, रघुवंश पढिसक्यौ; म साहित्यका अरू ग्रन्थ पनि पढाइदिउँला, परन्तु घोक्नेभन्दा बढीं लेख्ने

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

काम गर । खालि घोक्ने, तर लेखचाहिँ नलेख्ने हो भने त्यो घोकाइ कामलाग्दो हुँदैन । हाम्रा गुरु महामहोपाध्याय पण्डित गङ्गाधर शास्त्री (वि. सं. १९१०–१९७०) ले एक दिन हामीहरूको परीक्षा लिनुभयो । कुलचन्द्र दिनका दिन लेख्ने गर्दथे । त्यसैले होला, उनका कवितालाई गुरुले प्रथम श्रेणीमा पार्नुभयो । लेख्न त हामी पनि लेख्ने गर्थ्यौं, परन्तु कुलचन्द्रको जस्तो लेखाइ हाम्रो हुन सकेन र हाम्रा कविता द्वितीय श्रेणीमा परे । एक जना गुरुका चेला व्याकरणाचार्य हुन लागेका थिए । उनी सधैँ घोक्थे मात्र, कहिल्यै लेख्तैनथे । उनका लेखमा व्याकरण विषयकै अशुद्धि पर्न गएछन् । गुरुले तिनका दोष औँल्याउँदै तिनलाई साफ गाली गर्नुभयो । यस कारण तिमी दिनका दिन लेख लेखेर मलाई देखाउने गर, म हेरिदिउँला ।

देवीदत्त गुरुका यिनै प्रेरणाले म केही लेख्न सक्ने भएको हुँ । श्रीगुरु प्रधान पण्डित (पछि पण्डितराज) सोमनाथ सिग्द्यालले पनि मलाई लेख्ने अभ्यास गराइदिनुभई केही काव्य र साहित्यका केही ग्रन्थ पढाइदिनुभएको छ ।*

वि. सं. १९९१ मा काशिकराजकीय–संस्कृत–पाठशालाबाट अमरभारती नामक संस्कृत पत्रिका निस्क्यो । त्यसमा मेरो एउटा श्लोक छापिएको छ । छापाको रूपमा आएको मेरो पहिलो लेख यही हो–

पद्मकासारलक्ष्मीस्त्वया नाशिता
जाड्ययुक्ताः कृता भारतीयाः प्रजाः ।
नीचतां प्रापितो भानुमाँस्तद्वसु
संहृतं दुष्ट हेमन्त मन्तुर्न ते ।।

वि. सं. १९९२ को अन्त्यतिर काशीमै मलाई आउँरगतको रोगले समात्यो । काठमाडौँ आएर पनि म ३–४ महीना थलिएँ ।

---

* पूर्णिमा २८ अङ्कका १९१–१९३ पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पुस्तक पढ्न नसक्ने भएँ। मन त खाली रहँदैन। त्यसै बेला मैले लेखनाथको बुद्धिविनोद–प्रश्नावलीको उत्तर बनाएँ। पछि वि. सं. १९९६ मा सो उत्तर साफी गरेर कविजीलाई देखाएँ। ८ वर्षको यताउताको संशोधनपछि वि. सं. २००४ मा कविजीले सो उत्तर छाप्ने स्वीकृति दिनुभयो। कविजीको यो दीर्घसूत्री संसर्गले मलाई केही लाभ नै भयो भन्ने म सम्झन्छु। किनभने त्यसपछि जथाभाबी पद हालेर वृत्तपूर्ति गर्ने कुप्रवृत्ति ममा केही कम भएको छ।*

वि. सं. १९९६ मा कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ (वि. सं. १९६९–२०४९) को सौजन्यबाट शारदा पत्रिकामा मेरा केही कविता छापिए। यसै वर्ष बर्खामा मेरो मनमा अत्यन्त आघात पार्ने एउटा घटना घट्यो, दाइ (मातृष्वसेय)** इन्दिराप्रसाद पन्त (वि. सं. १९६७–१९९६) दिवंगत हुनुभयो। उहाँ कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट तुलनात्मक भाषाविज्ञानमा एम्. ए. परीक्षामा उत्तीर्ण हुनुभएको थियो। उहाँले वडौदामा गई अन्वेषण विषयको केही अध्ययन पनि गर्नुभएको थियो। भाषाविज्ञान मैले पढेको विषय होइन, दाइकै मुखबाट मैले त्यस विषयका केही कुरा सुनेको छु। इन्दिराप्रसादले आफूले त्रिचन्द्र कलेजमा पढ्दै गरेको कवि शेक्सपीयरको किङ् रिचार्ड् द सेकन्ड् (राजा द्वितीय रिचार्ड) नामक अङ्ग्रेजी नाटक मलाई पढाइदिनुभएको थियो। त्यतावाटै शेक्सपीयरको साहित्यमा मेरो अलिकता चञ्चुप्रवेश भएको हो। हुनत यसअघि वि. सं. १९८१ देखि १९८४ सम्म मेरा

---

* बुद्धिविनोद प्रश्नावली र त्यसको उत्तरको दोस्रो संस्करणमा छापिएको बुद्धिविनोदसँग मेरो सम्बन्ध भन्ने निबन्ध।

** मातृष्वसेय = सानीमा वा ठूली आमाका छोरा।

मेरी आमा यज्ञप्रिया (वि. सं. १९४५–२०२३) आफ्ना चार दिदी बहिनीमा माहिली हुनुहुन्थ्यो। दाइ इन्दिराप्रसाद साहिँली सानीमाका छोरा हुनुहुन्थ्यो। भाइ रामजी तेवारी कान्छी सानीमाका छोरा थिए।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

५ विश्रान्ति

मामा मास्टर मेरुनाथ पाँडे (वि. सं. १९५८-२०३८)* का साथी पण्डित श्रीतीर्थप्रसाद नेपालले मलाई मेरा मामाको लिहाजले निःशुल्क अङ्ग्रेजी पढाइदिनुभएको थियो । काशीमा काशिक-राजकीय-संस्कृत-पाठशालामा पढ्दा श्रीगुरु गणपतिदेवसँग स्वेच्छाले अङ्ग्रेजीका केही पाठ्यपुस्तक पढेथें । पढेको कुरा अड्याउन जति अभ्यास गर्नुपर्थ्यो, त्यति अभ्यास मैले पु-याउन सकिनँ र मेरो मनमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रामाणिक व्याकरण चढ्न सकेन । यो कुनै नौलो कुरा पनि होइन–

अनभ्यासे विषं विद्या, अजीर्णे भोजनं विषम् ।
विषं सभा दरिद्रस्य, वृद्धस्य तरुणी विषम् ।।

(सुभाषित)

[अभ्यास नगरे विद्या विष हुन्छ, अजीर्ण हुँदा भोजन विष हुन्छ, गरीबका लागि सभा विष हुन्छ, वृद्धका लागि तरुनी विष हुन्छे ।]

मलाई अङ्ग्रेजी व्याकरणको ज्ञान नभएको र अङ्ग्रेजी बोल्ने-हरूको समाजमा मेरो सहवास नभएकोले पनि म शुद्ध रूपमा अङ्ग्रेजी लेख्न र बोल्न सक्तिनँ । केही गरी मैले त्यस्तो काम गरें भने म 'मेरो आमाले भात खायो' भनी नेपाली बोल्ने मान्छे जस्तै उपहासको पात्र हुनेछु भन्ने कुरा मेरो मनमा खेलिरहन्छ ।**

---

* पूर्णिमा ८१ अङ्कको ३ पृष्ठ ।

** यस विषयमा एउटा कथाको सम्झना आयो । कथा यस्तो छ—

कुनै दिन श्री ३ चन्द्रशमशेर सधैं झैं बग्गी चढी टुँडिखेल घुम्दै थिए । उनका साथमा बडागुरुज्यू तर्कराज पनि थिए । नेपाल आएका कुनै विदेशी विद्वान्सँग त्यस दिन टुँडिखेलमै चन्द्रशमशेरको भेट भयो । एकसरो शिष्टाचारको वार्तालाप सकेपछि ती विद्वान्सँग श्री ३ चन्द्रले बडागुरुज्यूको परिचय गराइदिए । ती विद्वान्ले "डू यू नो इङ्ग्लिश् ?" भनी बडागुरुज्यूलाई प्रश्न गर्दा उनले "स्मल्, स्मल्" भनी जवाफ दिए । ती विद्वान् आफ्नो बाटो लागे, श्री ३ चन्द्रको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दाइ इन्दिराप्रसादको वियोगले विह्वल भई मैले प्रतिदिन जस्तो कविता कोर्न थालें । परन्तु ती सबै कविता प्रकाशमा ल्याउन चाहिँ मैले सकिनँ ।

वि. सं. २००० को पौष महीनामा मातामहको ८० वर्ष ३ महीना भई स्वर्गवास भयो ।* उहाँको जीवनका मैले जानेबुझेसम्मका यथार्थ घटनाको साङ्गोपाङ्ग मिलाई आशौचकै दिनमा मैले उहाँको जीवनी (नेपाली गद्यमा) तयार पारें, परन्तु सो जीवनी प्रकाश गराउन अहिलेसम्म म असमर्थ नै छु ।

हाम्रो यता वर्तमान कालमा प्रचलित शिक्षापद्धति निरुद्देश्य छ, यस्तो किसिमको शिक्षाले मानिसहरूलाई अकर्मण्य मात्र बनाउँछ, विद्वान् बनाउन सक्तैन भन्ने कुरा मेरो मनमा दृढ भई जमेको छ । मेरो यस्तो विचार हाम्रो यताका मानिसका लागि रुचिकर हुन सकेको छैन । यस कारण मेरो अध्यापनपद्धतिसँग असहमति राख्ने मानिस प्रशस्त छन् । मैले मेरा दुइटै छोरा महेश तथा दिनेशलाई आफ्नै अध्यापनपद्धतिमा हुर्काएँ । जेठो छोरो महेशलाई त मैले नै यो पद्धतिमा लगाएको हुँ, परन्तु विस्तारै मेरो काम लोकको रुचिकर हुँदो रहेनछ भन्ने अनुभव हुँदै गएपछि** जो पायो उसैलाई आफ्नो अध्यापन-पद्धतिमा लगाउने काम छाडें तथा यो पद्धतिको पाठ्यक्रम र यो पढाइ स्वीकार गर्नेहरूले पालना गर्नुपर्ने नियम बनाएँ । कान्छो छोरो दिनेशले उनको १० वर्षको उमेरमा (वि. सं. २०१६ मा) मैले बनाएको नियम

बग्गी सिंहदरबारतिर लाग्यो । त्यहाँ त श्री ३ चन्द्रले बडागुरुज्यूसँग केही बोलेका थिएनन्, दरबार पुगेपछि "आफूले नजानेको विषयमा किन बोल्नुपर्थ्यो, यसरी मेरो बेइज्जती गर्ने ?" भनी साफ झपारे ।

मैले यी कुरा सरदार रुद्रराज पाँडेबाट सुनेको हुँ ।

* पूर्णिमा २७ अङ्कको १२८–१२९ पृष्ठ ।
पूर्णिमा ७९ अङ्कको ४५ पृष्ठ ।

** पूर्णिमा २७ अङ्कका १३८–१३९ पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

एक प्रति आफैँले सारी, सो स्वीकारसमेत गरी प्रवेश गरे। त्यसपछि मेरो पढाइ पढ्न कोही पनि आएको छैन। हुनत मैले यो पद्धतिको प्रारम्भ वि. सं. १९९७ मा गरेको हुँ। यस पद्धतिको पहिलो विद्यार्थी मेरा मामाका जेठा छोरा चन्द्रनाथ (वि. सं. १९८७–२००३) हुन्। उनको पढाइको विचार गरेर नै मेरा केही इष्टमित्रले आफ्ना मान्छेहरूलाई मेरो अध्यापनपद्धतिमा प्रवेश गराएका हुन्।*

रोगले ४।५ महीना थलिई, १६ वर्ष पनि नपुग्दै, वि. सं. २००३ को श्रावणमा चन्द्रनाथको मृत्यु भयो। यो घटनाले मेरो मनमा ज्यादै ठूलो आघात पाऱ्यो। मेरो अध्यापनपद्धतिको पनि त्यसै बेला जरै भाँचिए जस्तो भयो। चन्द्रनाथको आशौचकै दिनमा मैले एउटा शोककाव्य (नेपाली पद्यमा) लेखेको थिएँ। त्यसलाई पनि अझैसम्म प्रकाश गराउन सकेको छैन। त्यसपछि पनि आफ्नो लेख्ने पढ्ने काम चलाई नै रहें, केही लेख प्रकाश पनि भए। पढाइकै सिलसिलामा केही विद्यार्थी मकहाँ वटुलिए र तिनीहरूद्वारा मैले **इतिहास–संशोधन** चलाएँ।**

म स्वभावतः एकोहोरो प्रवृत्तिको मानिस हुँ। मेरी गृहिणी बुधकुमारी (वि. सं. १९७१–२०११) को मृत्यु भएपछि*** मेरो जीवन झन् झन् एकान्तप्रिय हुँदै गयो। उनको आशौचका दिनमा मैले एउटा शोककाव्य (संस्कृत पद्यमा) लेखेको थिएँ, त्यो **जयतु संस्कृतम्**का १३–१४ अङ्कमा छापिएको छ। यसपछि क्रमशः आँखा कमजोर हुँदै गए। राति पढ्न नसक्ने भएँ। पढेका कुरा उध्रने र पद्यहरू रचना गरी भङ्‍राटाउके अक्षरमा खेस्रा गर्ने काममै रातका धेरै समय बित्न थाले।

वि. सं. २०२३ आषाढ २३ गते मेरी आमा यज्ञप्रियाको ७८

---

* लिच्छविसंवत्‌को निर्णय, उपोद्‌घातको १९ पृष्ठ।

** इतिहास–संशोधनको प्रमाण–प्रमेय, उपोद्‌घातका १–१० पृष्ठ। लिच्छविसंवत्‌को निर्णय, उपोद्‌घातका ११–१२ पृष्ठ।

*** पूर्णिमा २४ अङ्कको ३१४ पृष्ठ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वर्षको उमेरमा देहावसान भयो। उहाँको आशौचका दिनमा एउटा शोककाव्य (नेपाली पद्यमा) तयार पारेको थिएँ, त्यो **पूर्णिमा १०** अङ्कमा छापिएको छ।

वि. सं. २०४० को भाद्रमा रामजी तेवारी (वि. सं. १९७३–२०४०) पनि बिते। उनी प्रतिदिन रातको एक घण्टा जति समय मेरो अगाडि वसी **बृहज्जातक, मुहूर्तचिन्तामणि, रत्नदीप, ज्योतिर्गणित, इतिहास–संशोधन**हरू पालैपालो उध्रने गर्थे। उनले मैले सुन्ने गरी उध्रिँदा मेरो लेखा ती ग्रन्थको स्वाध्याय जस्तो हुने गर्थ्यो। अब त त्यो सङ्गत पनि छुट्यो, म झन्झन् एकलो हुँदै गएँ। रामजीको जीवनी मैले पूर्णिमा ७० अङ्कमा छपाएको छु।

मैले सिद्धान्तज्यौतिष पढेको हुँ। सिद्धान्तज्यौतिष भनेको आकाशका ग्रह नक्षत्रहरूका विषयमा विचार गर्ने विद्या हो। मैले आफ्नो जीवनको धेरै अंश सिद्धान्तज्यौतिष पढाएर नै बिताएँ। तर पनि त्यस विषयको प्रयोगात्मक पढाइ चलाउनचाहिँ मैले सकिनँ।*

मसँग ज्यौतिष पढेर आचार्य परीक्षामा उत्तीर्ण भएका १६ जना छन्। तीमध्ये कोही संस्कृत–विश्वविद्यालयका उपकुलपति, कोही श्री ५ को सरकारका सचिव, कोही प्राध्यापक पनि भएका छन्। तर तिनीहरूमध्ये कुनैले आफूले पढेको विषयमा केही गहकिलो काम गरेका छन् जस्तो मलाई लाग्दैन।**

---

* **इतिहास–संशोधनको प्रमाण–प्रमेय, उपोद्घातका २–१० पृष्ठ।**
प्राचीन र नवीन गणितको तुलना, प्रस्तावनाका १–४ पृष्ठ।
रत्नदीप (पहिलो भाग), प्रस्तावनाका १–२ पृष्ठ।

** म प्रतिदिन सायंकालमा रेडियोबाट आउने समाचार सुन्ने गर्छु। नेपाल रेडियो हुनुपर्ने हो, परन्तु रेडियो नेपाल भनिन्छ। नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठानका सदस्य भन्नुपर्नेमा, व्यवहारमा सदस्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान लेख्ने गरे जस्तै यो पनि विदेशी भाषाको अन्धानुकृति मात्र हो भन्ने म सम्झन्छु। रेडियोबाट आउने समाचार गोरखापत्रमा पनि छापिन्छन्। आँखाको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

सिद्धान्तज्यौतिष विषयका विशेष पुस्तक बनाउन मैले सकेको छैन, तापनि यस विषयका केही पुस्तक छपाएको छु।* यी पुस्तक

कमजोरीले गर्दा म आजभोलि आफैँ अखवार हेर्न र पढ्न सक्तिनँ। मलाई रुक्मनाथ पौडेल विभिन्न अखवारका समाचार सुनाउने गर्छन्। कहिलेकहीँ दिनेशराज पनि समाचारपत्र बाँची सुनाउने गर्छन्। यसरी सुनिने विषय रेडियो-बाट सुनिनेभन्दा विपरीत प्रकृतिका हुने गर्छन्। यस कारण नियमित रूपमा रेडियो सुनेको भरमा मात्र सबै यथार्थ बुझिँदो रहेनछ भन्ने कुरा मेरो मनमा परेको छ। त्यसै गरी ती मसँग पढेका ज्यौतिषाचार्यहरूले पनि कतिपय उल्लेखनीय कार्य गरेका होलान्, जुन आफ्नो कमजोरीले गर्दा मैले देखन सुन्न नसकेको हुँ कि? यसैले आफ्ना कृतिहरूका बारेमा उनीहरूले प्रकाशित वा अप्रकाशित रूपमै भए पनि मलाई सूचना दिए भने म आफ्नो भूल सच्याई उनीहरूलाई साधुवाद दिने थिएँ।

* त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा प्रकाशित—

१) गोलबोध (वि. सं. २०३४)।

२) सुमतितन्त्र (सहायक- देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्त; वि. सं. २०३५)।

संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित—

३) रत्नदीप (मूल भाग) (सहायक- रामजी तेवारी, वि. सं. २०३५)।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित—

४) पण्डित गोपाल पाँडे र उनको घनमूल ल्याउने रीति (वि. सं. २०३७)।

५) प्राचीन र नवीन गणितको तुलना (वि. सं. २०३९)।

६) त्रिकोणमिति (ज्योत्पत्ति) (सहायक- मङ्गलदास प्रधानाङ्ग, वि. सं. २०४०)।

७) हिन्दू सिद्धान्तज्यौतिष र ग्रीक सिद्धान्तज्यौतिषको तुलना, (पहिलो भाग) (सहायक- देवीप्रसाद भण्डारी, रुक्मनाथ पौडेल; वि. सं. २०४६)।

८) रत्नदीप (पहिलो भाग) (सहायक- रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, रुक्मनाथ पौडेल, वि, सं. २०४७)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पनि पानीमा ढुङ्गा हानेसरहका मात्र छन् ।

नेपाली भाषामा गणितको पुस्तक लेखी सर्वप्रथम प्रकाश गराउने पण्डित गोपाल पाँडे (वि. सं. १९०४ ? –१९७७) हुन् । उनले आफ्नो **व्यक्तचन्द्रिकामा** घनमूल ल्याउने अभूतपूर्व रीति दिएका छन् । उनको त्यो रीति कतैबाट सारिएको हो वा उनकै उपज्ञा हो (विज्ञानको क्षेत्रमा केही गर्न नसक्ने नेपालको एउटा आविष्कार हो ?), त्यसको टुङ्गो लाउनुपर्‍यो भनी मैले यस विषयमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान, अमृत साइन्स कलेजको गणितसमाज र संस्कृतमहाविद्यालयमा पनि प्रवचन गरेँ, विद्वान्‌समक्ष **पण्डित गोपाल पाँडे र उनको घनमूल ल्याउने रीति** सय थानभन्दा बढी उपहार पनि बाँडेँ ।* तर मेरा यी सब काम अरण्यरोदन मात्र साबित भएका छन् । एक जना जर्मन विद्वान् मिखायल हान तथा नेपाली विद्वान् छविलाल गजुरेल र करुणाकर वैद्यले मेरा लेखहरूमध्ये कुनैको अलिकति चर्चासम्म गरिदिनुभएको छ ।**

महेन्द्र–संस्कृत–विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित—

९) **कालचक्रको ज्यौतिषभाग र त्यसको विवेचना** (सहायक–दिनेशराज पन्त; वि. सं. २०४४) ।

* **पूर्णिमा** ५१ अङ्कका ३६–३७ पृष्ठ ।

संस्कृत छन्दोग्रन्थहरूमध्ये पाइएसम्ममा सबभन्दा पुरानो **पिङ्गलको **छन्दसूत्र**मा प्रत्ययका नियमसम्बन्धी अंश छ । प्रत्ययका नियमहरूमा गणितको दृष्टिबाट विभिन्न छन्दको रचना र ती छन्दको विन्यासका सम्भव उपायको बयान गरिएको हुन्छ । बौद्ध ग्रन्थकार रत्नाकरशान्तिले बनाएको **छन्दोरत्नाकर**को अध्ययन गर्ने क्रममा मिखायल हानले वि. सं. २०३५ माघमा नेपाल रिसर्च सेन्टरको आयोजनामा एउटा प्रवचन गर्नुभएको रहेछ । त्यस प्रवचनमा उहाँले छन्दोग्रन्थमा पाइने प्रत्ययका नियमको जर्मन विद्वान् ल्युद्‌विग अल्स्‌दोर्फ र नेपाली विद्वान् नयराज पन्तले सविस्तर लेखेका छन् भनी भन्नुभएको छ (वि. सं. २०३९ मा काठमाडौँबाट नेपाल रिसर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित, मिखायल हानद्वारा सम्पादित **रत्नाकरशान्ति'ज् छन्दोरत्नाकर** [रत्नाकर-शान्तिले बनाएको छन्दोरत्नाकर] को उपोद्‌घातको ५ पृष्ठ) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तीबाहेक मेरा गणित विषयका लेखहरूले के काम गरे भन्ने विषयमा मैले थाहा पाउन सकेको छैन ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा आएपछि सिद्धान्तज्यौतिषको विषयमा केही काम गर्न सकिन्छ कि भनी देवीप्रसाद भण्डारीद्वारा केही गोलहरूको रचना गर्न लगाएँ, ती गोलहरू प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा छन् । ज्यौतिष विषयका २१४ वटा प्रवचन पनि गरें, तर कुनै पनि प्रवचनमा १०।१२ जनाभन्दा बढी श्रोता कहिल्यै जम्मा भएनन् । यस विषयमा मेरा अग्रयायी विद्वान् दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडे (वि. सं. १८१५-१८८८) ले वनाएको रत्नदीपनामक करणग्रन्थको पहिलो भाग रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी र रुक्मनाथ पौडेलको सहायताले प्रकाशसम्म गराएँ, त्यसले के कति काम गऱ्यो केही थाहा हुन सकेको छैन ।

आफूले सिद्धान्तज्यौतिष पढेर र पढाएर जीवन धानेको, तर त्यही विषयमा नै आफूले सोचे जस्तो गरी काम गर्न नसकेको बारेमा लामो गन्थन गरें । यसभन्दा धेरै अगाडिदेखि नै सिद्धान्तज्यौतिष विषयको सोपपत्तिक विद्यापरम्परा चलाउन म समर्थ हुन्न भन्ने लागिसकेकोले* मैले आफ्नो जन्मभूमि नेपालको प्रामाणिक इतिहास पहिल्याउने काममा हात हालेको हुँ । तर त्यो काममा पनि निकै

वि. सं. २०४५ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित डा. छविलाल गजुरेल र करुणाकर वैद्यको नेपालका पुराना वैज्ञानिक तथा प्राविधिज्ञ भन्ने पुस्तकमा दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएका यन्त्र तथा ग्रन्थको बारेमा (१११-१२३ पृष्ठ) र पण्डित गोपाल पाँडेको घनमूल ल्याउने रीतिका बारेमा (४२-७३ पृष्ठ) दुइटा लेख छापिएका छन् ।

गरिमा ५२ पूर्णाङ्कमा छापिएको छविलाल गजुरेलको नेपाली गणितज्ञ पं. नयराज पन्त भन्ने निबन्ध (७५-७९ पृष्ठमा) नेपियर तथा ग्रेगोरी-न्यूटनका नाउँमा दर्ता भएको सूत्र भास्करका ग्रन्थमा पाइन्छन् भन्ने बारेमा केही उल्लेख भएको छ ।

* इतिहास संशोधनको प्रमाण-प्रमेय, उपोद्घातका २-१० पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तगाराहरूको सामना गर्नुपर्‍यो। परिश्रमपूर्वक खोजी ल्याइएका लिच्छविकालका अभिलेखहरूको अर्थ गर्न बसेपछि तिनमा प्रयुक्त संस्कृत भाषा पनि वस्तुतः दुर्बोध बन्न गयो। त्यहाँ दिइएका कतिपय पारिभाषिक शब्द **कौटलीय अर्थशास्त्र**मा भेटिँदा त रहेछन् तर **कौटलीय अर्थशास्त्र**को अर्थ बुझ्नु संस्कृत भाषाको साधारण ज्ञानको भरमा असम्भव जस्तै हुँदो रहेछ।* त्यसैले मैले पाणिनिको **अष्टाध्यायी**को अध्ययनपट्टि विशेष जोड दिन थालें।**

गुरुको मुखबाट सुनेको पाठलाई त्यही परिपाटीमा ठूलठूलो स्वरले पढ्नु अध्ययन कहिन्छ। कालिदासको समयका विद्यार्थीहरू प्रतिदिन उज्यालो हुनुभन्दा केही समय अघिदेखि आफ्नो पाठ ठूलठूलो स्वरले उध्रने (अध्ययन गर्ने) गर्थे –

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय॥९५॥

(रघुवंश, १ सर्ग)

[राजा दिलीप कुलपति वसिष्ठले तोकिदिएको छाप्रामा रानी सुदक्षिणाका साथ बसे। त्यहीँ कुशको गुन्द्रीमा शुद्धतापूर्वक सुतेका राजारानीले विद्यार्थीहरूको अध्ययन सुनेपछि रात बितेको थाहा पाए।]

---

* ऐतिहासिक पत्रसंग्रह (पहिलो भाग) मा छापिएको यो काम किन भइरहेछ ? भन्ने निबन्धका ४–५ पृष्ठ।

** **कौटलीय अर्थशास्त्र**को अर्थ खुट्याउन जोड दिइएको यो पढाइले मेरो भलो नै गरेको छ। लिच्छविकालका अभिलेखमा आषाढमा र पौषमा मात्र अधिमास देखिन्छन् (लिच्छविसंवत्‌को निर्णयका ३२–३४ पृष्ठ)। पढ्दा पढ्दा वेदाङ्गज्यौतिष तथा कौटलीय अर्थशास्त्रअनुसार सामान्यतः अढाइअढाइ वर्षको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

पाठ घोक्ने कामको पनि एउटा नियम नियत गरिएको हुन्छ–

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ।।३२।।

(पाणिनीया शिक्षा)

[लेग्रो तानेर गीत गाए झैं पढ्ने, छिटोछिटो सक्ने हिसाबले पढ्ने, टाउको हल्लाई हल्लाई पढ्ने, पुस्तक हेरेर पढ्ने, अर्थ नबुझीकन पढ्ने र सानो स्वरले पढ्ने यी छ थरी अधम पाठक हुन् ।]

अर्थनबर्थ कण्ठ मात्र गर्ने विद्यार्थीको निन्दा हुन्छ–

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।।

(महाभाष्य पस्पशाह्निक)

[नबुझीकन पढेको तथा कण्ठस्थ भट्टयाउन मात्र सकिने विद्या आगोको बीउ नभएको सुकेको दाउराको थुप्रो नबले जस्तै केही काम नदिने हुन्छ ।]

पाणिनिको **अष्टाध्यायी** सूत्ररूपको ग्रन्थ हो । यस कारण **अष्टाध्यायीको** घोकाइ माथि भनेको जस्तो नबनोस् भनेर यसको उदाहरणको रूपमा **भट्टिकाव्यलाई** लिएँ र त्यो पनि पढ्न थालें । **भट्टिकाव्यमा** पाणिनिका लौकिक सूत्रका उदाहरण प्रशस्त छन्, तर त्यसमा वैदिक सूत्रका उदाहरण छैनन् । पाणिनिले वैदिक प्रयोग सिद्ध

अन्तरमा आषाढमा र पौषमा अधिमास पर्दा रहेछन् भन्ने कुरा मैले राम्ररी बुझें । केही ख्यातनामा विद्वान्हरू अहिलेसम्म पनि वेदाङ्गज्यौतिष तथा कौटलीय अर्थशास्त्रअनुसार पाँच वर्षमा दुइ पटक श्रावणमा र माघमा अधिमास पर्छन् भन्ने भ्रममा छन् (पूर्णिमा ३४ अङ्कका ९४–१०२ पृष्ठ) । यति परिश्रम गरी नपढेको भए म पनि त्यो भ्रमबाट मुक्त हुने थिइनँ । यसरी आर्जन गरेको ज्ञानले लिच्छविसंवत्को निर्णय गर्न मलाई ठूलो सहारा मिल्यो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गर्न धेरै सूत्र दिएका छन् । काशिकाकारहरूले वैदिक सूत्रका उदाहरण-का रूपमा केही वैदिक प्रतीक मात्र दिएका छन् ।

एकवाजि सुन्नेवित्तिकै सुनेको कुरालाई कण्ठस्थ पार्न सक्ने तथा त्यसको भाव बुझिहाल्ने बुद्धि भएको मानिस म होइन ।

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ।।३।।

(मनुस्मृति ४ अध्याय)

[आफ्नो शरीरलाई धेरै कष्ट नदिईकन तथा निन्दित काम नगरीकन परिवारको पालनपोषण गर्न पर्याप्त हुने धन जुटाउनू ।]

सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
यथातथाऽध्यापयँस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ।।१७।।

(मनुस्मृति ४ अध्याय)

[स्वाध्यायमा खलल पार्ने खालका कुनै पनि क्रियाकलाप नगर्नू । जसोतसो गरेर अध्यापन कार्य जारी राख्न सक्नु नै विद्याव्यसनीको सफलता हो ।]

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमाँश्चैव वैदिकान् ।।१९।।

(मनुस्मृति ४ अध्याय)

[बुद्धि वढाउने, अर्थलाभ गराउने र आफ्नो हित हुने खालका शास्त्र तथा वैदिक ग्रन्थहरू पनि सधैं हेर्ने गर्नू ।]

मनुका यी उपदेशलाई मैले आफ्नो मूल सिद्धान्त वनाएको छु ।

प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपरा-धीनोऽहरहरर्थान् साधयते ··· ।।१।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

४

क्षीरौदनमांसौदनाभ्यां ह वा एष देवाँस्तर्पयति य एवं विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते... ।।६।।

(शतपथब्राह्मण ११।५।७)

[विद्याव्यसनीका लागि अध्ययन तथा अध्यापन दुवै कुरा रुचिकर हुन्छन्। उसको हृदयमा द्विविधा रहँदैन । उ आफ्नो प्रतिदिनको काम कसैको दबाउमा नपरीकन गर्न सक्छ । ...

जो मानिस दिनदिनै वाकोवाक्य (प्रश्नोत्तररूपको ग्रन्थ), इतिहास तथा पुराण पढ्छ, त्यसले दूधभातले र मासुभातले देवतालाई तृप्त पार्छ ।]*

पढेका कुराको प्रतिदिन अभ्यास गरिरहनुपर्छ भन्ने शतपथब्राह्मणका यी भनाइसँग म पूर्णतः सहमत छु। कालिदास पनि अभ्यासपूर्वक पढिरहेको विद्याले नै काम दिन सक्छ भनी भन्छन्–

---

* शतपथब्राह्मणमा स्वाध्यायप्रशंसा भन्ने अलग्गै प्रकरण छ । त्यसमा स्वाध्याय गर्नेहरूको प्रशंसा गर्दै विभिन्न विषय पढ्न प्रेरित गरिएको छ। मैले आफ्नो ८० वर्ष लामो जीवनमा कुनै खास काम गर्न सकेको छैन । विद्वत्समाजमा सय वर्षभन्दा बढी समयसम्म अन्योलमा रहिरहेको लिच्छविकालको एउटा संवत्को चाहिँ मैले उपपत्तिसम्मत निर्णय गरिदिएको छु। त्यो निर्णय पनि संशोधन–मण्डलका रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेल, दिनेशराज पन्त तथा संशोधन–मण्डल नाउँ नरहँदैका कर्मठ इतिहास-संशोधक ज्ञानमणि नेपाल यी दस जनाको परिश्रमबाट सम्भव भएको हो। (अहिले त संशोधन–मण्डलमा देवीप्रसाद भण्डारी, महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त यी ३ जना मात्र बाँकी छन्) । लिच्छविसंवत्को निर्णय भएपछि एक शताब्दीसम्म चलिरहेको कचिङ्गल त हट्यो नै, यसबाट नेपालको प्रामाणिक इतिहास पहिल्याउन खोज्ने विद्वान्का लागि एउटा गोरेटो देखाइदिने काम पनि भएको छ भन्ने म सम्झन्छु । यसैले मैले यहाँ शतपथब्राह्मणको इतिहास पढ्ने मान्छेले दूधभात र मासुभातले देवतालाई तृप्त पार्छ भन्ने भागको उद्धरण गरेको हुँ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रस्तावना

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥८८॥
(रघुवंश १ सर्ग)

[आफूले पढेको विद्या उपस्थित राख्न दिनका दिन अभ्यास गरे जस्तै यी गाईलाई खुशी पार्न पनि बनैयाँ आहार खाँदै प्रतिदिन यिनकै पछि लाग ।]

वि. सं. २०३३ श्रावणदेखि मैले संस्कृतमहाविद्यालयमा पढाउन नपर्ने भयो, त्यसपछि प्रत्यक्ष रूपमा ज्यौतिषविद्याको पठनपाठनको काम छुट्यो । संशोधन–मण्डलको पनि अङ्गभङ्ग हुँदै गएकोले त्यहाँ पनि पठनपाठनको काम सुकिसक्यो भने हुन्छ । मैले विद्याव्यसनलाई नै आफ्नो प्रमुख कामको रूपमा लिएको हुनाले मेरो अरू कुनै काम छैन । यस कारण मैले नै विद्याभ्यास गरिनँ भने म एक प्रकारले निष्क्रिय वा उच्छृङ्खल बन्छु भन्ने विचार मेरो मनमा खेलिरहन्छ । यस कारण मैले आफ्नो लागि अभ्यास गर्नुपर्ने केही पुस्तकहरू नियत गरेको छु । ती यस प्रकारका छन्–

१) अष्टाध्यायी
२) रघुवंश
३) अमरकोश
४) हर्षचरित
५) भट्टिकाव्य
६) वेदाङ्गज्यौतिष
७) शुल्बसूत्र
८) सूर्यसिद्धान्त
९) अल्माजेस्ट
१०) पञ्चसिद्धान्तिका
११) खण्डखाद्यक
१२) सुमतितन्त्र
१३) कालचक्रको ज्यौतिष भाग
१४) भास्वती
१५) पाटीगणित
१६) बीजगणित
१७) सिद्धान्तशिरोमणि
१८) ग्रहलाघव
१९) सिद्धान्ततत्त्वविवेक
२०) रत्नदीप
२१) त्रिकोणमिति
२२) चलगणित

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

२३) शङ्कुच्छेदन
२४) नियामक रेखागणित
२५) गतिविज्ञान
२६) ज्योतिर्गणित
२७) ग्रहगणित
२८) लघुजातक
२९) षट्पञ्चाशिका
३०) लघुपाराशरी
३१) समरसार
३२) मुहूर्तमार्तण्ड
३३) ताजिकनीलकण्ठी
३४) काव्यादर्श
३५) वेद
३६) भगवद्गीता
३७) श्रीमद्भागवत
३८) अलिविलासिसंलाप
३९) कौटलीय अर्थशास्त्र
४०) अभिलेखसङ्ग्रह
४१) इतिहास
४२) संविधान
४३) राजा द्वितीय रिचार्ड

यतिका पुस्तकको प्रतिदिन आवृत्ति गरिरहनु सम्भव कुरा होइन । म प्रतिदिन सकेसम्म आधा घण्टा अष्टाध्यायीको अभ्यास गर्छु । त्यसपछि कौटलीय अर्थशास्त्र, वेदाङ्गज्यौतिष, सिद्धान्तशिरोमणिहरूको प्रतिदिन कममा पनि १०।१० मिनेटको हिसाबले अभ्यास गर्ने गर्छु । अरू अरू ग्रन्थको अभ्यास यथासम्भव समय मिलाई मिलाई गर्ने गर्छु । भागवत जस्तो पुस्तक म जस्तो मान्छेले घोकेर सक्ने कुरा होइन, त्यस्तै वेद पनि मेरो लेखा अपार छ । पुस्तक हेरी हेरी यिनका केही भाग प्रतिदिन केही मिनेट पढ्ने गर्छु । गणित विषयका पुस्तक पनि मनमा उपपत्ति खेलाई खेलाई केही समय पढ्ने गर्छु । यसरी पढिरहँदा र विचार गर्दा गर्दा जब मेरो मन थाकेको अनुभव हुन्छ, त्यति खेर चाहिँ म काव्यका श्लोक सम्झेर वा तिनको वर्णन सम्झेर मनलाई सुस्ताउने गर्छु । त्यस्तै आनन्दित समय पारेर म पद्य पनि गुनगुनाउने गर्छु । मेरो विश्रामका समयमा नै मैले प्रायः आफ्ना पद्यहरूको रचना गरेको छु । यसै कारण मैले आफ्ना पद्यहरूको यो सङ्ग्रहलाई विश्रान्ति नाम दिएको हुँ ।

म ट्वाक्क डेढ वर्षको हुँदा मेरा पिता कृष्णदत्त पन्तको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्वर्गवास भयो ।* मेरा पिताजीको और्ध्वदैहिक क्रिया कसरी सम्पन्न गरियो, यसबारे मलाई केही पनि ज्ञान छैन । म केही थाहा पाउने उमेरको भएपछि मेरी आमाले आफ्ना पतिको श्राद्ध गरेको देख्न थालें । तिनताका पण्डित मुक्तिनाथ सापकोटा श्राद्ध गराउँथे । वि. सं. १९७८ को श्रावणमा म आठ वर्ष पुगें, त्यसै वर्ष चैत्रमा मेरो व्रतबन्ध भयो । मलाई मातामहले गायत्री सुनाउनुभयो । वि. सं १९७९ को फाल्गुनकृष्ण एकादशीदेखि आफ्ना पिताजीको श्राद्ध म आफैं गर्न थालें । आमा पिण्डको भात पकाई पिण्ड बाटिदिनुहुन्थ्यो, अरू विधि उनै सापकोटा पण्डित सिकाउँथे । वर्ष बित्तै गएपछि म आफैं पनि श्राद्धका पुस्तक पल्टाउन थालें, केही हतौडी गर्न सक्ने पनि भएँ ।

काशिका पढ्दै जाँदा ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि (पाणिनि ६।४।१७५) को उदाहरणमा माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः दिएको देखें । यो प्रतीक परेको शुक्लयजुर्वेदको सिङ्गो अंश** श्राद्ध गर्दा पढ्नुपर्छ । शुक्लयजुर्वेदको योचाहिँ अंशको अर्थ मैले जुन दिन बुझें, त्यो दिन मलाई कवि लेखनाथ पौडेलले हामी जस्तै मान्छेले श्राद्धादि कर्मकाण्ड गरेको देखेर यो श्लोक बनाएका होलान् भन्ने लाग्यो–

मन्त्रार्थ छन्द विनियोग र सूर सार
ऋष्यादिको सकल शून्य थियो विचार ।
हुन्थे सबै फगत कर्म हतौडिबाट
हेरी लिँदा सब विधान थियो उराठ ।।२१०।।

(सत्यकलिसंवाद)

बिस्तारै काशिकाको अभ्यास बढाउँदै लगें र त्यहाँ परेका वैदिक भागको यथाशक्ति अर्थ बुझ्ने उद्योगमा म लागें । यसै क्रममा काशिका-

---

* लिच्छविसंवत्को निर्णय, उपोद्घातका १–३, ७ पृष्ठ ।

** यही ग्रन्थको ४३ पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मा भेटिने वैदिक उदाहरणका प्रतीकहरूको सिङ्गो अंश खोज्ने र ती अंशमा परेका रूप पाणिनिका सूत्रद्वारा सिद्ध गरी गरी ती अंशको अनुवाद पनि गर्ने काममा म प्रवृत्त भएँ ।

पाणिनिका सूत्रमध्ये वैदिक भागको एउटा प्रामाणिक व्याख्या प्रकाश होस् भन्ने भावले मैले वि. सं. २०२६ तिर काम पनि थालें*, तर वेद विषयको मेरो ज्ञान निकै नै कम भएकोले त्यो काम अगाडि बढाउन सकिनँ । यस कारण वेद विषयका विशेषज्ञको सल्लाह लिनु मैले आवश्यक सम्झें र मभन्दा उमेरमा केही कान्छा भए पनि वेदविद्यामा निकै जेठा प्रा. सोमनाथ पौडेलसँग सहायता लिनुपर्ला भन्ने सोचाइमा म थिएँ । वि. सं. २०३६ मा मार्गदेखि फाल्गुनसम्म म सन्ततज्वरले ओछ्यान परें । वैद्य सिद्धिवज्र वज्राचार्यको औषधोपचारले तङ्ग्रिँदै गएपछि दिनेशराजमार्फत प्रा. सोमनाथ पौडेलसमक्ष आफ्नो प्रार्थना पुऱ्याएँ । उहाँले पनि एक महीना मेरो घरमा आई निःशुल्क रूपमा शुक्लयजुर्वेदको पहिलो अध्याय पूरै पढाइदिनुभयो । यस कामका लागि म उहाँको ऋणी छु । धेरै पहिलेदेखि नै वेद पढ्दा मनमा उठेका भाव लिई बनाएका पद्य मैले यो ग्रन्थमा वैदिक खण्डअन्तर्गत दिएको छु ।

मामाका जेठा छोरा चन्द्रनाथलाई पढाउँदा वि. सं. २००२ तिर मैले उनलाई **वाल्मीकिरामायण** अयोध्याकाण्डको अभ्यास गराएको थिएँ । उनले त्यतिखेर आफूले पढेको रामायणको सो भाग मेरी आमा (उनकी फुपू) तथा उनकी आमा (मेरी माइज्यू) लाई सुनाएका थिए । त्यसै वेलाको संस्कारले मैले अयोध्याकाण्डको केही भागको पद्यानुवाद गरेको हुँ । ती पद्य यहाँ रामायण-खण्डमा परेका छन् ।

वि. सं. २००४ मा धनवज्र वज्राचार्यलाई पढाउँदा अभ्यासको लागि **महाभारत**को केही भाग मैले उनीद्वारा छोट्याएको थिएँ । त्यही संस्कारमा पछि मैले उद्योगका दुइ सर्ग तयार पारेको हुँ, जुन यहाँ महाभारत-खण्डमा परेका छन् ।

---

* पूर्णिमा २२ अङ्कका १२६-१३२ पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

महाबौद्धको स्तूपभन्दा अलिकता दक्षिणपश्चिमतिरको घरमा म जन्मिएको हुँ। त्यो घरभन्दा केही दक्षिणपट्टि गणेशको मन्दिर छ। त्यसको दक्षिणतिर रहेको न्हुबहालमा म हुर्किएँ तथा अहिलेसम्म पनि बसिरहेको छु। मेरो घरभन्दा दक्षिणपश्चिमतिर ३०।३५ हातको दूरीमा सवलबहाल छ। मेरो घर भएको ठाउँलाई कोही न्हुबहाल त कोही सवलवहाल भन्छन्। वास्तवमा दुवै बहाल सँगसँगै जस्ता देखिन्छन्। मेरो घरलाई दाहिने पारी सवलवहालतिरबाट पश्चिम लाग्ने हो भने केही पर दौवहाल भेटिन्छ। दौवहालको पूर्वोत्तर भागमा चिरँवहाल, चिरँवहालको केही उत्तरतर्फ खुँवहाल, खुँबहालको अलिकता पूर्वमा तरँवहाल पर्छन्। तरँवहालको केही पूर्वपट्टि हिँड्दा उही गणेशको मन्दिर आइपुग्छ। यसरी म आफ्नो शैशवावस्थादेखि नै बहालैवहालको बीचमा हुर्कें, बढें तथा बसिरहेको छु। यी बहालमध्ये केहीमा शिलालेख पनि छन्, तिनको प्रतिलिपि लिने र पढ्ने काम पनि मैले केही मात्रामा गरें। काठमाडौंमा राजा शिवसिंहपछि उनका नाति लक्ष्मीनरसिंह गद्दीमा बसेछन् भन्ने कुरा मैले खुँवहालको शिलालेखबाट थाहा पाएको हुँ।* म वृद्धावस्थातिर नढल्कुन्जेलसम्म प्रतिवर्ष जस्तो सजधजसँग बहालपूजा आउने गर्थ्यो, मैले त्यो पनि हेरेको छु। परन्तु बौद्ध धर्मको प्रामाणिक ज्ञानचाहिँ मैले कमाउन सकिनँ। वैद्य दिव्यवज्रको सौजन्यले मैले कालचक्रनामक वौद्ध ग्रन्थ पाएको थिएँ र अहिले दिनेशराजको सहायता लिई त्यसको ज्यौतिषभागको सम्पादन गरी प्रकाश गराउनसम्म म समर्थ भएँ।

नेपालको इतिहास खोज्दै र पढ्दै जाँदा राम्रोसँग बौद्ध ग्रन्थहरूको परिशीलन नगर्ने हो भने यस देशको साङ्गोपाङ्ग इतिहास लेख्न सकिँदैन भन्ने भाव मेरो मनमा पक्कासँग जम्दै गयो र भेटिएसम्म तथा जानेबुझेसम्म बौद्ध ग्रन्थहरू पढ्नपट्टि म लागें। यसै अध्ययनबाट कमाएको अलिकता भावलाई मैले वौद्ध खण्डमा प्रकाश गराएको छु।

---

* इतिहास संशोधनको प्रमाण–प्रमेय, ११५ पृष्ठ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

मेरो व्रतबन्ध भएदेखि नै मैले प्रतिवर्ष नवरात्रमा **चण्डी** पाठ गर्न थालेको हुँ। शुरूशुरूका केही वर्ष प्रतिदिन १।२ अध्याय मात्र पाठ गर्ने गर्थें, पछि अध्यायको सङ्ख्या बढाउँदै लगेर नवरात्रमा नौ नै आवृत्ति **चण्डी** पाठ गर्ने भएँ। भक्तहरू आआफ्नो अभीष्टसिद्धिको कामनाले आफैँ वा ब्राह्मणहरुद्वारा ठाउँठाउँका पीठहरूमा नवरात्रमा **चण्डी** पाठ लाउने गर्छन्। मैले पनि आफ्नै लागि भद्रकाली (लुमडी) मा **चण्डी** पाठ गरको छु। नवरात्रभर राजदरवारमा **चण्डी** पाठ हुन्छ, त्यहाँ पाठ गर्ने वाहुनहरू दछिना पाउँछन्। मैले पनि केही वर्ष राजदरवारमा **चण्डी** पाठ गरेको छु।

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम्।
अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम्॥

(शिशुपालवध १ सर्ग, ५२ श्लोक)

[लडाइँमा रावणद्वारा लखेटिएका इन्द्रले ऐरावत हात्तीको लस्काइ तथा उच्चैःश्रवा घोडाको थरीथरीको उफ्राइ पनि मन पराएनन्, उनले त्यहाँ जतिसक्तो छिटो दगुराइको मात्र प्रशंसा गरे।]

यहाँ माघले भने जस्तै मलाई पनि शुरूशुरूमा **चण्डी**को पाठमा वस्ता जसरी हुन्छ चाँडै पाठ सिद्ध्याउने ध्याउन्न मात्र हुन्थ्यो। उमेर चढ्दै जाँदा आँखा पनि विग्रँदै गएकोले पाएसम्म ठूला अक्षरमा छापिएको पुस्तक खोजी सकेसम्म अर्थ बुझ्ने गरी **चण्डी** पाठ गर्न थालेँ र यो क्रम २२।२५ वर्षदेखि प्रतिवर्ष नवरात्रमा चलिरहेको छ। आजभोलि एक आवृत्ति **चण्डी** पाठ गर्न मलाई अढाइ तीन घण्टा लाग्छ। उहिले मैले त्यति पाठ आधा घण्टाभन्दा कम समयमा पनि सिद्ध्याएको थिएँ। अहिले यसरी **चण्डी** पाठ गर्दा मनमा उठेको केही भाव पद्यवद्ध गरी मैले यहाँ पुराण-खण्डमा दिएको छु।

विश्रान्तिको यो पहिलो भागमा परेका सबै पद्य अरू ग्रन्थका आधारमा रचिएका हुन्। मेरा यी पद्यमा मूलको भाव अक्षुण्ण रूपमा आएको छ वा छैन भन्ने परीक्षा गर्न जिज्ञासुहरूलाई सजिलो परोस्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भनी मैले प्रत्येक खण्डको परिशिष्टमा मूलको सम्बद्ध अंश पनि दिएको छु। वैदिक खण्डमा चाहिँ सम्बद्ध अंशसँगै सायणादि प्रामाणिक विद्वान्का टीका पनि छपाइदिएको छु। वेदका प्रामाणिक संस्करण उदात्त, अनुदात्त तथा स्वरित यी तीनै थरी स्वर बुझाउने चिह्नका साथ छापिएका हुन्छन्। ती स्वर सिद्ध गर्न पाणिनिले कैयौँ सूत्र दिएका छन्। मैले पनि वेदको अंश उद्धृत गर्दा स्वर बुझाउने चिह्न-सहित छपाउन सक्नुपर्थ्यो, परन्तु हाम्रो नजीकमा रहेका छापाखानामा त्यस्ता चिह्न नपाइएका र बाहिर गई छपाउने सामर्थ्य पनि आफूमा नभएकोले ती चिह्न हाम्रो छपाइमा छुट्न गएका छन्। यस कुरामा म लाचार छु। यो प्रस्तावना मेरो इच्छा र विचारअनुसार रुक्मनाथ पौडेलले लेखिदिएका हुन्। अब अन्त्यमा कवि बालकृष्णशमशेरका दुइ पद्य उद्धृत गरी यो प्रस्तावना टुङ्ग्याउँछु।

को गरीब बनी सुन्ला, लेखेको यो गरीबले ?
यस्तो गरीब भाषामा यो गरीब विचारले ॥
आँटेर तैपनी लेख्यो, आठै रस गुमे पनी।
घृणा सबैको पाएमा बीभत्स रस बन्दछ ॥*

वि. सं. २०५० श्रावण १२ गते
मङ्गलवार**

— **नयराज पन्त**

---

* मुटुको व्यथा नाटकबाट। यहाँ कविजीले *पनी* दीर्घ लेखेका छन्। नेपाली भाषाप्रकाशिनी समितिले वि. सं. १९९१ मा अव्यय जति ह्रस्व लेख्ने नियम बनाएपछि मात्र *पनि* ह्रस्व लेखन थालिएको हो. त्यसअघि प्रायः सबै विद्वान् *पनी* दीर्घ नै लेख्थे।

** मेरो एकासियौँ वर्षप्रवेशको दिन। मेरो जन्म वि. सं. १९७० श्रावण २६ गते आदित्यवार श्रावणशुक्ल नवमीमा भएको हो। अष्टचिरञ्जीवीहरूको पूजा गर्ने मेरो जन्मोत्सव यस वर्ष श्रावण १२ गते मङ्गलवार पर्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अङ्क–परिचय

यस पुस्तकमा प्रस्तावनाका पृष्ठसङ्ख्या लिच्छविअङ्कमा दिइएका छन् । लिच्छविलिपिमा जिज्ञासुहरूको प्रवेश होओस् तथा लिच्छविअङ्कको पहिचान केही अंशमा भए पनि सुरक्षित रहोस् भन्ने अभिप्रायले यसो गरिएको हो । पाठकहरूलाई अलमल नहोस् भनी तिनको परिचय तल दिइन्छ–

एक दुइ तीन चार पाँच

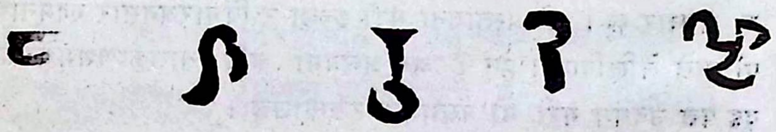

छ सात आठ नौ दस

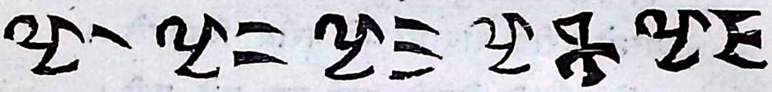

एघार बाह्र तेह्र चौध पन्ध्र

सोह्र सत्र अठाह्र उन्नाइस बीस

एक्काइस बाइस तेइस चौबीस पच्चीस

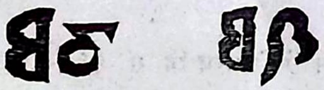

छब्बीस सत्ताइस

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विषय-सूची

विषय	पृष्ठसङ्ख्या (पद्य)	(परिशिष्ट)
क) वैदिक खण्ड	१–३९	४१–९७
१) माधुर्य छाईरहोस्	३	४३–४४
२) उषा	४–५	४५–५२
३) लोपामुद्रा र अगस्त्यको संवाद	६–७	५३–५६
४) उषा	८	५७–५८
५) वीरगाथा	९	५९
६) त्यो चिनिंदैन	१०	६०
७) उर्वशी र पुरूरवाको संवाद	११–१७	६१–७१
८) वीरगाथा	१८–१९	७२–७५
९) लोभी	२०	७६
१०) तिम्रै निम्ति लिएर भोज्य घरमा आईरहेको म छु	२१	७७
११) हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत	२२–२३	७८
१२) मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना	२४–२५	७९–८०
१३) राजालाई आशीर्वाद	२६–२७	८१–९२
१४) विद्यार्थी	२८–३५	९३–९५
१५) केलउँदै सब कुरा आत्मा नै चिन्नुपर्दछ	३६–३९	९६–९७

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ख) रामायण–खण्ड	**९९–१३८**	**१३९–१८६**
१) अयोध्याको वर्णन	१०१–१०३	१४१–१४२
२) यौवराज्यको तयारी	१०४–११७	१४३–१६३
३) सौताने मामिला	११८–१३३	१६४–१८३
४) उठीवास	१३४–१३८	१८४–१८६
ग) महाभारत–खण्ड	**१८७–२१४**	**२१५–२३९**
१) उद्योग (पहिलो सर्ग)	१८९–२०२	२१७–२२४
२) उद्योग (दोस्रो सर्ग)	२०३–२१४	२२५–२३९
घ) बौद्ध खण्ड	**२४१–२५८**	**२५९–२७०**
१) बुद्धको दृष्टिमा अजय्यताका सात कारण	२४३–२५५	२६१–२६८
२) महाभिनिष्क्रमण	२५६–२५८	२६९–२७०
ङ) पुराण–खण्ड	**२७१–२८०**	**२८१–२९०**
१) शक्तिले ल्याएको उन्माद र त्यसको ओखती	२७३–२८०	२८३–२९०
च) उपसंहार	**२९१–२९३**	
१) टुङ्गो लाइदिने परीक्षक कुनै क्वै कालमा जन्मनन्	२९३	
छ) परिशिष्ट		**२९५–३०८**
१) यो पुस्तकमा परेका केही कविता छापिएका पुस्तक तथा पत्रिकाहरू		२९७–२९८
२) यो पुस्तक तयार पार्दा उपयोग गरिएका पुस्तक तथा लेखहरू		२९९–३०४
३) शुद्धिपत्र		३०५–३०८

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

वैदिक खण्ड

भिन्नाभिन्नै विषयतिरका भाग हून् भिन्नभिन्न
त्यस्तो गर्दा गडबड हुने भीति ठूलो हुँदैन ।
भन्ने सम्झी क्रमसँग त्यही गर्न लागीरहेछु
ऐले पैले श्रुतिविषयका लेख केही बटुल्छु ॥

वि. सं. २०३९।४।२९।६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

माधुर्य छाईरहोस्

(ऋग्वेद, १ अष्टक ६ अध्याय १८ वर्ग)

हाम्रो निम्ति सबै नदीनदहरू माधुर्यले पूर्ण हून्,
कालात्मा सविता तथा पवनले माधुर्यलाई छरून् ।
बाली, वृक्ष र झारपातहरुमा माधुर्यकै वास होस्,
पृथ्वीको त कणा कणाबिच सधैं माधुर्य छाईरहोस् ।।

माधुर्यैकन साथमा लिइ सधैं आकाश चम्कीरहोस्,
प्रातःकाल, दिवा र रात्रिबिचमा माधुर्य बसीरहोस् ।
गाईबस्तुहरू यहाँ दिनदिनै माधुर्य वर्षा गरून्,
हाम्रो निम्ति त यज्ञले भुवन नै माधुर्यशाली गरून् ।।

वि. सं. २००२।४।१६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उषा

(ऋग्वेद, १ अष्टक ८ अध्याय १ वर्ग)

सबै उज्यालाहरुमा उज्यालो
विचित्रको यो अहिले उदायो ।
बिस्तार बिस्तार बढेर आयो
पदार्थ केही यसले चिनायो ।।

दिनेशले छोडिदिँदा निजासन
मौका मिलेथ्यो पहिले निशाकन ।
दिनेशलाई पद त्यै दिलाउन
छोड्छिन् निशा आसन त्यो उषाकन ।।

ज्यादै उज्यालो सुत काख ली दिदी
सेती उज्याली अब छन् उदाउँदी ।
कालो उनैकी बहिनी हटीकन
छोड्छिन् दिदीज्यूकन दिव्य आसन ।।

छ बन्धु एकै दुइको, परस्पर
मिलेर हिँड्छन् दुइटै निरन्तर ।
अजम्मरी यी नभमा घुमीकन
गराउँछन् जर्जर यो जगत्कन ।।

अनन्त बाटो दुइकै छ एउटै
देखिन्न अल्छी यिनमा रती कतै ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आदित्यसाथै बहिनी दिदी मिली
पालो मिलाईकन घुम्दछन् यिनी ।।

गर्छन् यिनै सृष्टि जगत् निरन्तर
उठ्तैन केही यिनमा कचिङ्गल ।
निशा उषा बाहिर भिन्न रूप छन्
तथापि भित्री मनमा त एक छन् ।।

उज्याली उषा देखिइन्, रम्य बोली
सुनाइन्, गृहद्वार हाम्रा खुलाइन् ।
उज्यालो गरी द्रव्य देखाइहालिन्,
सबै लोकलाई उषाले उघारिन् ।।

जो थोर मात्रै अघि देख्न सक्तथे
धेरै कुरा देख्न समर्थ ती भए ।
कुक्रुक्क सुत्थे अघि मर्त्य यी कुनै
पुगे कतै, छन् घरकाजमा कुनै ।।

लाग्छन् कुनै शौर्य बढाउनातिर
लाग्छन् कुनै अन्न बढाउनातिर ।
कुनै बडा यज्ञ गराउनातिर
लाग्छन्, कुनै छन् पर पुग्न तत्पर ।।

पाई उषालाइ मनुष्यको गण
गर्दोछ आफ्नो अब जीविकार्जन ।
उषा उदाइन् प्रभुशक्तिशालिनी
उघारिदिन्छिन् सब लोक नै यिनी ।।

(वि. सं. २०२४ मा प्रकाशित पूर्णिमा १५ अङ्कका ३१८–३१९ पृष्ठमा यो कविताको धेरै अंश छापिएको छ ।)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

लोपामुद्रा र अगस्त्यको संवाद

(ऋग्वेद, २ अष्टक ४ अध्याय २२ वर्ग)

लोपामुद्रा—

दिनरात गरी परिश्रम यतिका वर्ष गए बितीकन ।
अब यौवन ढलकँदै गयो, सब सौन्दर्य शरीरको उड्यो ।।

गृहसौख्य लिनै भनीकन घरमा ल्याउँदछन् वधूकन ।
यसरी अलपत्र पार्दिन कसले ल्याउँछ गेहिनीकन ।।

अघि जो मुनि सत्य चिन्दथे, अरू द्यौतासँग सत्य बोल्दथे ।
घरको सुखभोग ती मुनि पनि गर्थे निज कृत्य हो भनी ।।

पतिकै सँगमा बसीकन घरको सौख्य लिई वधूजन ।
निज जीवन सार्थ गर्दछन्, दुइटै लोक तिनी सपार्दछन् ।।

अगस्त्य —

गरियो जुन यो कडा श्रम, सब त्यो छैन नि निष्प्रयोजन ।
श्रमलाइ अमर्त्य देखतछन्, यसको सत्फल ती दिलाउँछन् ।।

पुग्नेछ हाम्रो पनि कामना सब
लडी लडी प्राप्त गरेर वैभव ।
धोको पुऱ्याएर मिलेर दम्पती
हामी गरौँला सुख ती भने जति ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पाठद्वारा वासनालाइ मैले
रोकें, केले आइहाल्यो उ ऐले ।
लोपामुद्रा वासना पूर्ण गर्लिन्,
आफ्ना स्वामीसाथमा भोग गर्लिन् ।।

मैले पिएथें रस सोमको जुन,
छ भित्र जो भन्दछु यो उसैकन ।
जे जे गऱ्यौं तो सब पाप हुन् क्षय
मनुष्य हुन्छन् बहुकामनामय ।।

सन्तानले वंश बनोस् प्रतिष्ठित,
शरीर होओस् बलले सुशोभित ।
इच्छा थियो यो जसको तथा जुन
गर्थे स्वयं काम खनित्र लीकन ।।

जल्लाइ द्यौताहरु सत्यको वर
दिईरहन्थे, जसले दुवैतिर ।
आफ्नो सपारे शुभकर्मले, गुणी
अगस्त्य हुन् तो बहुतै कडा मुनि ।।

(पूर्णिमा १५ अङ्कका ३२२-३२३ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उषा

(ऋग्वेद, ५ अष्टक १ अध्याय ५ वर्ग)

आयो उषाको सुकिलो उज्यालो
तरङ्ग झैं भै जलको उठ्यो त्यो ।
खोलिन् उषाले सब रुद्ध रस्ता,
जतातत‍ै हिँड्न भयो सुबिस्ता ।।

रास्री भली औ बहुशक्तिशालिनी
उषा तिमी छ्यौ हितलाभकारिणी ।
तिम्रो मिल्यो दर्शन हे उषा तिमी
कल्याण गर्छ्यौ अब ता बढ्यौ पनि ।।

तिम्रा सफा उज्ज्वल रश्मि उठ्तछन्,
आकाशको सुन्दरता बढाउँछन् ।
पराक्रमीले रिपुलाइ झैं गरी
कालो अँध्यारोकन पेलदछ्यौ तिमी ।।

भयो उज्यालो झलमल्ल भैकन
स्ववास छोडेर उडे विहङ्गम ।
खानेकुरालाइ बटुलनखातिर
मनुष्य निस्के घरबाट बाहिर ।।

जो मर्त्यले आहुतिले तिमीकन
प्रसन्न पार्छन् व्रतमा रहीकन ।
पुऱ्याइदिन्छ्यौ तिनका मनोरथ
देवी तिमी छ्यौ वरदानमा रत ।।

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वीरगाथा

(ऋग्वेद, ५ अष्टक १ अध्याय १९ वर्ग)

वस्तुभाउ घरबार त जे छन्
ती समस्त धनुकै भर पर्छन् ।
घोर घोर अति घोर कठोर
युद्धमा धनु उतार्दछ पार ।।

शत्रुको हृदयभित्र नरास्रो
चालसाथ धनु ठोक्तछ ढ्याङग्रो ।
लोकलाई वश राख्न यथार्थ
हुन्छ को धनुसिवाय समर्थ ? ।।

वि. सं. १९९९।३।२९

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यो चिनिँदैन

(ऋग्वेद, ८ अष्टक ३ अध्याय १७ वर्ग)

जहाँ छ त्यो मूल उहीँ पुगीकन
जाँच्ने त्यसैलाइ त छैन साधन ।
हाम्रो यहाँबाट छ त्यो निकै पर
चिनिन्न बाटै पनि ता त्यतातिर ।।

अज्ञानमै मस्त भई रमाउने
आफ्नै प्रतिष्ठाकन खूप संझने ।
यिनीहरू ता गफ मात्र गर्दछन्
यथाकथञ्चित्सँग फत्फताउँछन् ।।

(वि. सं. १९९९ भाद्रमा प्रकाशित शारदा ८ वर्ष ५ सङ्ख्याको २७९ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उर्वशी र पुरूरवाको संवाद

(ऋग्वेद, ८ अष्टक ५ अध्याय १–४ वर्ग)

पुरूरवा —

प्यारी कडा भैकन हिँड्दछ्यौ किन,
कुरा गरौँ लौ अलि बेर पर्खन ।
हामी दुवैका मनका कुरा मन
रहीरहे हुन्न भलो कुनै दिन ।।

उर्वशी —

उदाउँछिन् मोह गराउँदै उषा,
बिलाउँछिन् फेरि कता कता उषा ।
म ता बितेका दिनका उषासरी
पुगेँ निकै दूर अली अली गरी ।।

बतास पर्दैन कसै गरी वश,
त्यस्तै कसै पर्दिन उर्वशी वश ।
कुरा गरी के अब लाभ हुन्छ र,
पुरूरवा फर्कनुहोस् घरैतिर ।।

पुरूरवा —

तिमी गएदेखि लडाइँमा मन
लाग्दैन मेरो शर हान्न सक्तिनँ ।
गाईहरू जित्न र बाँड्न सक्तिनँ,
निजामती काम न गर्छु आज म ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

थर्काउँदै शत्रु, गरेर गर्जन
मेरा सिपाही अघि लड्दथे जुन ।
बिस्तार बिस्तार तिनी भए लुसे,
लुसे भएँ, राज्य सबै भयो लुसे ।।

उर्वशी —

(उषातिर फर्केर)

खवाई पिलाई ससुराहरूकन
गएर आफ्ना पतिको निकेतन ।
जस्तो छ इच्छा पतिको त्यसै गरी
शरीर दिन्थी दिनरात उर्वशी ।।

उषा तिमी हेर्न र बुझ्न सक्तछ्यौ,
मेरा कुरा जाँच्न तथा समर्थ छ्यौ ।

(पुरूरवातिर फर्केर)

सौता कुनै छैन, तिमीसँगै म ता
बस्नेछु आनन्द गरेर सर्वदा ।।

भन्दा गएथें म हजूरको घर
तथा दिएथें अघि यो कलेवर ।
हजूरका तीन रतिक्रियाकन
पुऱ्याउँथें साधन भै दिनैदिन ।।

मेरो यही देहमहाँ हजूरको
रजाइँ चल्थ्यो, मनमा हजूरको ।
मैमा हुँदा प्रेम रमाइलो थियो,
सन्तोष हामी दुइलाइ नै थियो ।।९।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पुरूरवा—

आयौ लिई साथ सखीहरू तिमी,
मदेखि पर्दासँग बस्तथे तिनी ।
तिम्रा सखी ती न नजीक आउँथे,
बाँ बाँ गरी धेनुसरी न बोल्दथे ।।

उर्वशी—

स्वभावले प्रेरित भै नदीसरी
मेरा सखी ती सुरलोकसुन्दरी ।
बिस्तार बिस्तार पुरूरवाकन
सक्ने भएछन् रसमा भुलाउन ।।

बडा बडा युद्धहरू गरीकन
सखाप पार्नाकन दस्युका गण ।
पुरूरवा सक्छ भनी दिई वर
बढाउँथे देव हजूरको बल ।।

पुरूरवा—

पर्दा हटेका सुरलोकसुन्दरी
मेरो परे साम्मु जसै त्यसै घरी ।
तर्सी मृगी कैं रथसाथ नारिँदा
घोडीसरी दूर पुगे कता कता ।।

मनुष्यले यी सुरसुन्दरीसँग
संपर्कको निम्ति भएर उत्सुक ।
बोल्यो तथा काम कुनै गर्‍यो भने
बलै गरी ओठ निजी चपाउने ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

घोडीसरी देह निजी लुकाउँदै
पुग्दा रहेछन् सुरसुन्दरी परै ।
अनर्थ शङ्का मनमा लिईकन
हुँदैन राम्रो लिनु निष्ठुरीपन ।।

मेरी भई सौख्यसुधा बहाउँथ्यौ,
तिमी उज्यालो घर नै गराउँथ्यौ ।
तिमी हरायौ बिजुलीसरी बनी,
मेरो अँध्यारो घर भो सबै अनि ।।

जन्म्यो र छोरो यदि उर्वशीतिर
दीर्घायु भै वीर तथा सुशिक्षित ।
यो राज्य थाम्नाकन योग्य भो भने
उपाय मिल्थ्यो मन यो बुझाउने ।।

उर्वशी —

हजूरले जो अघि तेज छोड्नुभो,
मैले लिएकी छु धरोट तेज सो ।
हुनेछ छोरो त्यसले हजूरको,
त्यो गर्न सक्नेछ रजाइँ राज्यको ।।

थाहा भएथ्यो अघि नै मलाई यो,
मैले भनेथें नि हजूरलाइ यो ।
हजूरले सुन्नुभएन, तोड्नुभो
कबूल, बेपर्वाक छ धेर बोल्नु यो ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पुरूरवा —

जन्मन्छ छोरो कहिले, बढीकन
चिन्नेछ त्यल्ले कहिले पिताकन ।
बा बा भनी त्यो कहिले कराउला
चुहाउँदै आँसु नगीच आउला ॥

मिलेजुलेका भन दम्पतीकन
वियोग भोगाउँछ उर्वशी कुन ?
जन्मन्छ तिम्रो जब पुत्र त्यो दिन
होला उज्यालो ससुराहरूकन ॥

उर्वशी —

हजूरको आत्मजले क्रमैसित
गर्नेछ लीला सब शैशवोचित ।
साँच्चै कुरा भन्छु हजूरलाई म,
पर्दैन धन्दा यसमा कुनै लिन ॥

हजूरको पुत्र हजूरको घर
पठाउँला, फर्कनुहोस् घरैतिर ।
अबूझ फैं भै हठ यो नगर्नुहोस्,
मसाथ बस्ने अब बात छोड्नुहोस् ॥

पुरूरवा —

तिम्रो मिल्ली साथ सुखी थियो जुन
पुरूरवा, त्यो अब दुःखभाजन ।
भई कतै पर्वतबाट लड्दछ,
भौंतारिँदै त्यो कि त दूर पुग्दछ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

खाली भुईँमा कि सुतेर मर्दछ,
ब्वाँसाहरूको कि त भोज्य बन्दछ ।

उर्वशी —

लडी खसी मर्छु भनी नभन्नुहोस्,
हत्या गरी मर्नु हुँदैन बुझ्नुहोस् ।।

ब्वाँसाहरूका मुखमा नपर्नुहोस्,
अकालमै प्राण त्यसै नफाल्नुहोस् ।
स्त्रीजातिको प्रेम रहन्न सुस्थिर
त्यो प्रेम धोका हुन सक्छ आखिर ।।

स्वरूप छोडीकन मर्त्य झैँ बनी
मैले बिताएँ अघि चार वर्ष ती ।
खान्थेँ म थोरै घिउ एक छाक नै
तथापि सन्तुष्ट थिएँ म त्यत्तिमै ।।

पुरूरवा —

अकासिँदै मेघसमान उर्वशी
भइन् भने तापनि बुद्धिले कसी ।
म ल्याइछोड्नेछु यहीँ तिनीकन,
रास्रै बुझेको छु वशक्रियाकन ।।

चाहिन्छ जे जे जति उर्वशीकन
ती ती सबै वस्तु यहीँ पुऱ्याउन ।
पुरूरवा भूपति यो तयार छ,
आऊन आऊ बस साथ बिन्ति छ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यो चित्त मेरो विरहाग्नि हर्हरी
बली डढ्यो, फर्कन फर्क सुन्दरी ।

उर्वशी —

द्यौताहरूको छ भनाइ बुझ्नुहोस्,
म भन्छु त्यो, धैर्य गरेर सुन्नुहोस् ।।

पुरूरवाका अब थोर छन् दिन,
सुपुत्र होला, त्यसले पिताकन ।
उद्धार गर्नाकन यज्ञ लाउला,
पुरूरवा स्वर्गविषे रमाउला ।।

(वि. सं. २०३९ मा प्रकाशित पूर्णिमा ५३ अङ्कका ६–९ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वीरगाथा

(ऋग्वेद, ८ अष्टक ५ अध्याय २२-२३ वर्ग)

ज्यादै तीखो प्रहरण लिई वेगले दौडिएर
हान्ने साँढेसदृश जनको त्रासकारी भएर ।
गर्दै ठूलो स्वर समरमा होशियारी गरेर
मार्दै, स्वाट्टै सँग जितिदिए इन्द्रले सैन्य धेर ।।

ज्यादै शूरा रणधरणिमा हार कैल्यै नखाने
तीखा तीखा प्रहरण लिई शत्रुलाई निमोठ्ने ।
त्यस्ता इन्द्र प्रभुकन तिमी चित्तमा सम्झिराख
हे योद्धा हो ! बलसँग मिची पार वैरी सखाप ।।

हे इन्द्र ! हाम्रा सब वीरको मन
उत्साहले पार सधैँ टनाटन ।
हाम्रा सबै यी हतियारमा पनि
रहोस् सधैँ पाइन ता नयैँ बनी ।।

हे वृत्रहा ! यी सब अश्वको पनि
छिटो गराऊ गतिलाई औधि नि ।
हाम्रा सबै यी रथ गड्गडाउँदै
दौडून् अरूको मुटु थर्थराउँदै ।।

वैरीहरूको बल खूप वैरिँदा
गर्जेर हामी पनि सामु जोरिँदा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हाम्रो सुरक्षा प्रभु इन्द्रबाट होस्
हाम्रो ध्वजा उन्नत नै रहीरहोस् ।।

वैरीहरू दुर्व्यसनादिमा पनि
तम्सी सरून् पारखदार झैं बनी ।
शोकाग्निको दारुण रापले गरी
विवेक जाओस् तिनको सबै डढी ।।

हे वीर हो ! निर्भय भै सबैतिर
अगाडि जाओ वशमा जगत् गर ।
कल्याण तिम्रो प्रभु इन्द्रले गरून्
अजेय तिम्रा बल, बुद्धि, शस्त्र हून् ।।

खोजेर जोरी, मदमत्त भैकन
छन् आउँदा सम्मुख शत्रु यी जुन ।
अन्योल पारून् तिनलाइ देवता
कुना पसून हून् सब ती यताउता ।।

वि. सं. १९९१।१०।१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

लोभी

(ऋग्वेद, ८ अष्टक ६ अध्याय २३ वर्ग)

अत्यन्त सानो मनको भए स्थिति
बेकाम हुन्छन् धनधान्य सम्पति ।
लोभी न ता धर्म न कर्म गर्दछ
आफन्तलाई कहिल्यै न हेर्दछ ।।

त्यो एकलै केवल पेट भर्दछ
त्यो सास फेर्दै शवतुल्य बन्दछ ।

वि. सं. १९९१।३।३१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तिम्रै निम्ति लिएर भोज्य घरमा आईरहेको म छु

(शुक्लयजुर्वेद, ३ अध्याय)

हे मेरा घरका जहानहरुहो ! शङ्का नमानीकन
चिन्ताशून्य भई रहो हृदयमा, पर्दैन क्यै आत्तिन ।
तिम्रै निम्ति लिएर भोज्य घरमा आईरहेको म छु
पुग्दामा घर भोज्यसाथ मनमा अत्यन्त सानन्द छु ।।

वि. सं २०३६।५।१०।१

(वि. सं. २०४६ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७६ अङ्कको ५६ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत

(शुक्लयजुर्वेद, २२ अध्याय)

खोजी गरी तत्त्व, सफा गरी मन
पार्ने उज्यालो त्यसले जगत्कन ।
बनून् यहाँ ब्राह्मण शास्त्रदीक्षित
हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत ।।

शूरा बडा युद्ध–कला–विचक्षण
थर्काउने शत्रु–समूहका मन ।
हाम्रा यहाँ क्षत्रिय हून् महारथ,
हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत ।।

गाईहरू खूप यहाँ दुधालु हून्,
भारीहरू बोक्न समर्थ गोरु हून् ।
घोडाहरूको गति होस् अतिद्रुत,
हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत ।।

स्त्रीजाति सच्छील सुरूपका बनून्,
हाम्रा लडाका सब यी जयी रहून् ।
युवा बनून् वीर सुसभ्य शिक्षित,
हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत ।।

बर्सोस् यहाँ बादल चाहिँदो गरी,
सप्रून् तथा अन्न र पात बेसरी ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वृक्षादि होऊन् फल–पुष्प–शोभित,
हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत ।।

हामीहरूको जति जे छ यो अडोस्,
नयाँ नयाँ लाभ सधैँ भईरहोस् ।
बढ्दै रहोस् भित्र भँडार सञ्चित
हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत ।।

(वि. सं. १९९९ कार्तिकको शारदा ८ वर्ष ७ संख्याको ३३५ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस्
सत्कर्मकै भावना

(शुक्लयजुर्वेद ३४ अध्याय)

जागा भै रहने मनुष्यहरुको जो पुग्छ टाढातक,
सुत्ने मानिस आदिको पनि तथा जो पुग्छ टाढातक ।
जो ज्यादै पर पुग्छ देवसम भै, जो ज्योति हो ज्योतिमा,
मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना ।।

जानेका सब कर्मकाण्डकन औ कर्मिष्ठ विद्वान् जन
जोद्वारा नचुकेर यज्ञविधिका गर्छन् सबै साधन ।
जो भित्रै सबको रहन्छ, छ बडो आश्चर्य जो लोकमा,
मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना ।।

जो प्रज्ञान भनिन्छ चेत पनि औ मानिन्छ जो नै धृति,
जो भित्रै सबको रहन्छ, जुन हो कैल्यै ननिभ्ने द्युति ।
केही गर्न कतै कदाचन कुनै सक्तैन जेले विना,
मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना ।।

पैलेका ,पछिका, यसै समयका ती ती अवस्थाकन
जो राम्रोसँग बुझ्न सक्तछ तथा मर्दैन कैल्यै जुन ।
होता सात जना हुने यजनको जो गर्छ सञ्चालना,
मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

जस्तै नाभिमहाँ अडेर रथका डण्डीहरू बस्तछन्,
त्यस्तै ऋग् यजु सामवेद जसको आधारमा अड्दछन् ।
सारा ज्ञान अडीरहेछ जसको आधारमा लोकमा,
मेरो त्यो मनले सधैं लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना ॥

जान्ने सारथिले लगामहरुले पारेर आफ्नो वश
तेजी अश्व कुदाइदिन्छ त्यसरी जो लोक दौडाउँछ ।
ज्यादै कुद्दछ, बस्छ जो हृदयमा, पुग्दैन वृद्धत्वमा,
मेरो त्यो मनले सधैं लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना ॥

वि. सं. २०२९।१०।२२।१

(वि. सं. २०३१ मा प्रकाशित मधुपर्क ७ वर्ष ६ अङ्कका १–३ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राजालाई आशीर्वाद

(अथर्ववेद, ३ काण्ड १ अनुवाक ४ सूक्त)

राजन् ! तिम्रो प्रबल भुजको आड यो राष्ट्र खोज्छ,
तेजस्वी ह्वौ, सकल जनता भक्ति गर्दै नुहुन्छ ।
एकच्छत्रे नरपति भई लोकलाई उज्यालो
देऊ, गाओस् जय जय भनी लोक सत्कीर्ति तिम्रो ॥

तिम्रो होओस् वरण जनताबाट राजत्वलाई,
यो होस् ज्यादै रुचिकर सबैतर्फका लोकलाई ।
अग्लो सिंहासनबिच बसी हातमा दण्ड लेऊ,
हामीलाई उचित विधिले भोज्यवस्त्रादि देऊ ॥

तिम्रो बोलावट हुन गए आइहालून् कुलीन,
होऊन् तिम्रा अतिशय छिटा दूत आगोसमान ।
तिम्रा रानी सुतहरु रहून् नित्य सन्तुष्टचित्त,
आओस् सिर्तो बहुत, नृपते ! ह्वौ तिमी खूप शक्त ॥

विश्वेदेवाः, वरुण, मरुतः, मित्र औ अश्वियुग्म
द्यौता डाकून् नरवर ! तिमीलाइ यो राज्य गर्न ।
बाँडी खाने मन गर तिमी, हातमा दण्ड लेऊ,
हामीलाई उचित विधिले भोज्यवस्त्रादि देऊ ॥

टाढा छौ तापनि अब यहाँ झट्ट नै आइहाल,
द्यावाभूमी शुभ गरिदिऊन् भूप ! तिम्रो बहाल ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तिम्रो राम्रो वरुण अहिल्यै देवलोकाधिपाल
बोल्छन्, डाक्छन् हितकर भई, राज्य छट्टै सँभाल ।।

आऊ हामी मनुजहरुको लोकमा देवराज !
राम्रो बुझ्छौं, वरुणसँगमा मिल्छ तिम्रो मिजास ।
राजन् ! डाक्छन् सुरपति, तिमी राज्यशोभा बढाऊ,
द्यौता मान्दै यजनविधिले लोकलाई सधाऊ ।।

साना ठूला सब नद नदी स्वागतार्थं प्रवृत्त
होऊन्, राम्रोसित हिँडिदिऊन्, आज तिम्रो निमित्त ।
राजन् ! होऊ प्रमुदितमना, हातमा दण्ड लेऊ,
धेरै लामो समयतक यो राज्यलाई चलाऊ ।।

वि. सं. २०३१।१०।३०।४

(वि. सं. २०३१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३२ अङ्कका १–८ पृष्ठ)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विद्यार्थी

(कठोपनिषद्, १ अध्याय १–२ वल्ली)

उहिले त्यो कुनै काल वाजश्रवसनामक ।
यशस्वी लोकविख्यात थिए कर्मठ याज्ञिक ।।
नचिकेता नामका हुन् तिनकै पुत्र बालक ।
हाम्रो यस कथामा छन् तिनै बालक नायक ।।
भोगको कामना राख्तै गर्दथे यज्ञ याज्ञिक ।
सर्वमेध गरी दान गरे सिरिखुरीतक ।।
बूढाखाडा धेर गाई तिनका घरमा थिए ।
यज्ञको दक्षिणा भन्दै ती जम्मै तिनले दिए ।।
आफ्ना पिताले यसरी बूढा गाईहरूकन ।
दान गर्दा पुत्रलाई उठ्यो श्रद्धा–विवेचन ।।
ढल्लान् ढल्लान् भनेजस्ता गाई दान गरीकन ।
पुण्यचाहिँ परै जाओस् बरु आउँछ दुर्दिन ।।
मलाई नै पिताजीले बरु दान गरी दिए ।
अनिष्ट टर्थ्यो, यो भाव तिनले मनमा लिए ।।
यै चिन्ताले ग्रस्त भई पिताको हित होस् भनी ।
बिन्ती गरे पितालाई तिनले विनयी बनी ।।
"बाबा मलाई कसको हातमा सुम्पिबक्सने ।
हजूरको इरादा छ ?" यी कुरा पुत्रले भने ।।
छोराको यो कुरालाई सुनेको नसुन्यै गरी ।
आफ्नो कामतिरै लागे वाजश्रवस त्यो घडी ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नचिकेता गर्न लागे ढिपी लिई पितासित ।
त्यही कुरा, पिताचाहिँ भए झन् क्रोधमूर्च्छित ।।

रिसका झोकमा झट्ट पिताको मुखबाट नै ।
निस्क्यो कठोर दुर्वाच्य पुत्रको माथि वज्र झैँ ।।

"तँलाई मृत्युको हात सुम्पन्छु" भनि गौतम ।
रिसले दन्दनाएर लागे उफ्रेर कुर्लन ।।

पिताका यी कुरा सुन्दा भई अत्यन्त विह्वल ।
पुगे एक्कासि ती बाल चिन्तासागरको तल ।।

यी यत्तिका पिताजीका छात्रमध्ये सधैँ म नै ।
पहिलो छु, हरे ! केले बज्र्यो वज्र ममाथि नै ।।

पहिला हुन् अरू नै लौ, म हुँ मध्यम छात्र नै ।
तथापि गर्थे गुरुको सेवा भक्ति त पूर्ण नै ।।

मृत्युलाई काम कुन लाग्नेछु म हरे शिव !
पिताजीले क्रोधवश बोल्नुभो व्यर्थमा सब ।।

जे जे भयो सब गयो, गएको त्यो कुरा किन ?
अनिष्ट टार्ने जुक्तिमा पर्छ लाउनु यो मन ।।

असत्यले पिताजीको कुनै हानि भयो भने ।
लाखौँ वर्ष म बाँचेमा पनि के लाभ हो हुने ।।

यिनै कुरा सब गुनी नचिकेता पिताकन ।
भन्न लागे हात जोडी गरेर बलियो मन ।।

"उम्रनु पाक्नु औ झर्नु धानको त स्वभाव हो ।
जन्मनु बढ्नु औ मर्नु मर्त्यको नित्य धर्म हो ।।

अघिका ती सबै लागे जुन बाटो लिईकन ।
त्यही बाटो लिई लोक जाँदैछन् यो धमाधम ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यही बाटो जान लागें बाबा चिन्ता नगर्नुहोस् ।
संसारको चक्रगति राम्रोसँग निहार्नुहोस् ।। "

कुरा यति गरी धीर साहसी वीर बालक ।
भय छोडीकन पुगे मृत्युको दहिलोतक ।।

नचिकेता तीन दिन त्यहीं ढोका कुरीकन ।
बसे, चौथो दिवसमा कुरा सब सुनीकन ।।

अग्नि झैँ तेजिला विप्र आफ्ना अतिथि भैकन ।
आएका छन्, स्वागत ता पर्दथ्यो गर्नु तत्क्षण ।।

जसको घरमा भोकै पर्छन् अतिथि ब्राह्मण ।
त्यसको धर्म–कर्मादि नष्ट हुन्छन् प्रतिक्षण ।।

यही चिन्ता लिई मृत्यु आफैं आई सरासर ।
नचिकेतालाइ भन्छन् देखाईकन आदर ।।

मृत्यु—

मेरो यो घरमा भोकै बसेछौ तीन रात यो ।
मैले पर्थ्यो सबै गर्नु तिम्रो स्वागत राम्ररी ।।

मेरो चूक भयो बाबु, यो कुरालाई छाडिद्यौ ।
मनलाग्दो कुरा माग वर तीन म दिन्छु ल्यौ ।।

नचिकेता—

मेरो उपरको क्रोध पिताजीको सबै हटोस् ।
स्नेह बढ्दै गई शान्ति उहाँको मनमा रहोस् ।।

हजूरको यहाँबाट फर्कँदामा चिनीकन ।
बोलाउनोस् पिताजीले लिएर कमलो मन ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मृत्यु—

मृत्युको दहिलोदेखि फर्केका निज पुत्रको ।
मुख देखी पिता तिम्रा चाख्नेछन् स्वाद स्नेहको ।।
अघिजस्तै पिता तिम्रा ठण्डा दिल लिईकन ।
नीदको मधुरो स्वाद बुझ्नेछन् अब तत्क्षण ।।

नचिकेता—

स्वर्गमा भय नै हुन्न, न ता हजुरकै भय ।
बुढ्याइँको न ता, भोक प्यासदेखि कुनै भय ।।
शोक दुःखादिले हीन सदा अमर जीवन ।
पाइन्छ स्वर्गमै मात्र, भन्दछन् यी सबै जन ।।
हजूरलाई हे मृत्यु ! त्यो स्वर्ग सब याद छ ।
त्यो स्वर्ग पाउने यज्ञ पढ्न पाऊँ मि बिन्ति छ ।।

मृत्यु—

जुन यज्ञ गरी स्वर्ग पाइन्छ त्यस यज्ञका ।
बताइदिन्छु यी गूढ रहस्य सब भित्रका ।।

कुरा यति गरी भित्री रहस्य सब यज्ञका ।
बताए मृत्युले खोल्दै तत्त्व तत्त्व विधानका ।।
मृत्युदेखिन् यज्ञ--विधि पढ्दै गुन्दै डुबी तल ।
सुनाउँदै गए पाठ नचिकेता सरासर ।।
शिष्यको योग्यता देखी महात्मा मृत्युले पनि ।
भन्दै गए भित्रदेखि प्रत्यन्तै रसिलो बनी ।।

मृत्यु—

यो यज्ञ, बाबु ! तिम्रो नै नामले मर्त्यलोकमा ।
चल्नेछ, तिम्रो प्रख्याति हुनेछ अब विश्वमा ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नचिकेता–यज्ञलाई तीन फेरा गरीकन ।
मृत्युको फेरमा फेरि कैल्यै पर्दैन जन्मिन ।।
तिमीलाई भयो माला, यो माला दिव्य वस्तु हो ।
बाबु ! तेस्रो कुरा माग, तिमीलाई दिनेछु त्यो ।।

नचिकेता—

आत्मा कदापि मर्दैन यो शरीर मरे पनि ।
भन्ने कुरा कुनै गर्छन् यै हो सिद्धान्त नै भनी ।।
मरेपछि कुनै भन्छन् सिद्धियो सब टुङ्गियो ।
आत्मा त्यो कल्पना नै हो जो गयो त्यो गयो गयो ।।
यस्तो हुँदा भित्रदेखि ठूलो सन्देह उठ्तछ ।
यो के हो बुझ्न पाऊँ म, मेरो यै एक बिन्ति छ ।।

मृत्यु—

देवताहरूले एकपल्ट ठूलो गरी खल ।
खोजेथे यसको तत्त्व, पाएनन् तिनले तर ।।
अत्यन्त मसिनो यो छ बुझ्नै पनि कठोर छ ।
चिन्ताको भुँमरीभित्र डुबेरै बस्नुपर्दछ ।।
दिन्छु बाबु ! तिमीलाई अरू जे वस्तु माग्दछौ ।
कठोर तर्कको बोझ्रा व्यर्थमै किन बोक्तछौ ।।

नचिकेता—

देवताहरूलाई छ जसमा भ्रम धर्मर ।
हजूर नै भन्नुहुन्छ, यो कुरा छ निकै तल ।।
हजूरलाइ छोडेर अर्को को गुरु पाउँला ?
जसले भित्रको गाँठो राम्रोसँग फुकाउला ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो यो भित्रको प्यास यसैले मात्र मर्दछ ।
अर्को कुनै कुरै छैन जसले त्यो रसाउँछ ।।

मृत्यु—

विशाल राज्य तिम्रो होस्, इच्छामरण होस् तथा ।
तिम्रो ढुकुटिमा पूर्ण धनधान्य रहोस् सदा ।।
छोरा नातिहरू बाँचून् सुखी भै शत वत्सर ।
तिम्रो महलमा नित्य रहोस् सर्वत्र मङ्गल ।।
हात्ती घोडा रथ तथा गाई बाखाहरू पनि ।
चाहिए जति हून् पूर्ण, नहोस् केही कतै कमी ।।
मधुरो स्वरको गाना तिम्रो महलमा गुँजोस् ।
सुन्दरीहरुको हास्य लास्यसाथ गुँजीरहोस् ।।
सितीमिती भोग यति पाइन्नन् मर्त्यलोकमा ।
दिन्छु बाबु ! तिमीलाई गर आनन्द राज्यमा ।।
मरेपछिको त्यो चिन्ता कल्पना सब छाडियौ ।
जिउँदैको मोज–मजा आनन्द रस चाखिल्यौ ।।

नचिकेता—

सारा इन्द्रियको शक्ति भोगले नै घटाउँछ ।
भोगले तिर्सनालाई भने खूप बढाउँछ ।।
लम्बे जतिसुकै आयु पाएमा पनि तिर्सना ।
टुङ्गिन्न, दन्दनाएर दन्किँदै जान्छ चित्तमा ।।
पैसा जतिसुकै पाओस् हुन्न सन्तुष्ट मानिस ।
असन्तोषाग्निले उल्टो पिल्सिँदै जान्छ मानस ।।
हजूरको दुर्लभ यो पाइयो आज दर्शन ।
भने अवश्य नै मिल्ला हातको मल त्यो धन ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हजूरको कृपा यत्रो हामीमाथि छँदैछ त ।
बाँचौंला नि हजूरको प्रतापाग्नि बलेतक ।।
अहिले नाच गाना र हात्ती घोडा यहीँ रहून् ।
त्यै प्रश्नको विषयमा मात्र हाम्रा कुरा चलून् ।।
मेरो धोको त्यही एक त्यसैमा सास अड्दछ ।
अर्को कुनै कुरो छैन जसमा आश लाग्दछ ।।
अजरामर ती देव देख्तादेख्तै समीपमा ।
बूढो भएर मर्ने त्यो मर्त्य के शान्ति चित्तमा ।।
अडाओस्, कसरी आशा मनमा त्यसले धरोस् ।
आफ्नो त्यो हीनतालाई के संझीकन बिर्सियोस् ।।
बाहिरे रङ्गमा मात्र जो छ निःसार चञ्चल ।
रमाओस् धैर्यवान् मर्त्य के सम्झीकन आखिर ।।
लामो जीवन पाएर त्यो जराग्रस्त मर्त्यले ।
के के पौरुष गर्ला र खोजोस् त्यैकन हर्षले ।।
छ छैन भन्ने जसमा ठूलो शङ्का त उठ्तछ ।
जोभन्दा गतिलो प्रश्न हुनै पनि कठोर छ ।।
त्यै तत्त्वमा मात्र एक आशा यो भित्र लाग्छ बि ।
नचिकेता अरू वस्तु चाहँदैन कुनै पनि ।।

मृत्यु—

संसारमा श्रेय तथा प्रेय यी दुइ मार्ग छन् ।
दुइटा यी मार्गबाट दुनियाँ सब हिँड्दछन् ।।
यताउति सबै हेरी निहारेर जगत्स्थिति ।
मनस्वी प्रेय छाडेर पक्रन्छ श्रेयकै गति ।।
सामान्य जनताचाहिँ श्रेयलाई निकै पर ।
भित्रैदेखि हटाएर लम्कन्छ प्रेयकै तिर ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

श्रेयको मार्गले जाने आखिरी श्रेय पाउँछ ।
प्रेयको मार्गले जाने बीचैमा लर्बराउँछ ।।
विद्याको मार्ग हो श्रेय, अविद्यामार्ग प्रेय हो ।
विद्याको चाहना राख्ने गर्दछन् प्रेम श्रेयको ।।
त्यस्ता त्यस्ता प्रिय कुरा जसमा धेर मानिस ।
भित्रैदेखि लोभिएर लाउँछन् नित्य मानस ।।
छोड्यौ तो अहिले बाबु, तिमीले तृण झैँ गरी ।
विद्यार्थी हौ तिमी भन्ने बुझेँ मैले त राम्ररी ।।
यस्तो प्रश्न उठाएर अरू को अड्न सक्तथ्यो ?
तिमीजस्ता शिष्य भए ज्ञानको मार्ग खुल्दथ्यो ।।
बालकै छौ तिमी बाबु ! तिम्रो धैर्य अगाध छ ।
यसै हुँदा गूढ प्रश्न तिमीलाई सुहाउँछ ।।
तिमीलाई खुलेको छ विद्याको द्वार त्यो खुला ।
भन्ने मेरो छ विश्वास सुन्दा तिम्रा यिनै कुरा ।।
जसलाई वेद पनि संझन्छन् प्रतिपाद्य हो ।
नैष्ठिक स्नातकहरू खोज्दछन् जसको जरो ।।
जसको आशले घुम्छन् यी तपस्वीहरू वन ।
त्यो तत्त्व हो यही बाबु ! मन लाई तिमी सुन ।।

(वि. सं. २००७ मा प्रकाशित पुरुषार्थ १ वर्ष ८ सङ्ख्याका २७६–२७८ पृष्ठ
र पुरुषार्थ १ वर्ष १० सङ्ख्याका ३०२–३०४ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

केलाउँदै सब कुरा आत्मा नै खोज्नुपर्दछ

(बृहदारण्यकोपनिषद्, ४ अध्याय ५ ब्राह्मण)

कात्यायनी र मैत्रेयी गृहिणी याज्ञवल्क्यका ।
थिए, कात्यायनी गर्थिन् कुरा घरगृहस्थका ।।
मैत्रेयीको थियो बुद्धि शास्त्रद्वारा परिष्कृत ।
आफ्ना कुरा तिनी गर्थिन् तर्कबाट प्रतिष्ठित ।।
तीनै आश्रमको राम्रो गरी पालन, आखिर ।
अल्झिएको भित्र गाँठो फुन भैकन तत्पर ।।
सौता सौता दुवैलाई छुट्ट्याईकन प्रेमले ।
चौथो आश्रममा जाने इच्छा ली याज्ञवल्क्यले ।।
आफ्नो इच्छा दुवैलाई सुनाई प्रेमपूर्वक ।
मैत्रेयीको मुखतिर हेरे भैकन उत्सुक ।।
पतिले घर छाडेर संन्यासैतिर लम्कन ।
देखता मसक्क अँटेको गुनीकन मनैमन ।।
भित्रैदेखि उठेको त्यो नसक्ता रोक्न भावना ।
मैत्रेयीले भनिन् केही लिई गम्भीर चिन्तना ।।

मैत्रेयी—

सुनैले छापिएको यो सम्पूर्ण पृथिवीतल ।
मेरो भयो भने हूँला के म ता अजरामर ।।

याज्ञवल्क्य—

पुगीसरी पुगेका यी धनी मानिसकै सरी ।
तिम्रो जीवन बित्नेछ सुखपूर्वक राम्ररी ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धनी होस् वा गरीबै होस् मर्त्यले मर्नुपर्दछ ।
अजम्मरी हुने आशा धनद्वारा फजूल छ ।।

मैत्रेयी—

जसलाई लिई आज भोलि नै छोड्नुपर्दछ ।
जत्तिसुकै भोग गरे पनि मर्नै त पर्दछ ।।
भने त्यही वस्तुलाई लिएर त म के गरूँ ?
अजम्मरी हुने केही उपाय छ भने सुनूँ ।।

याज्ञवल्क्य—

प्यारो कुरा तिमी गर्छ्यौ अत्यन्त रसिली बनी ।
बस आऊ नजीकैमा, सुन मेरा कुरा तिमी ।।
मेरा कुरा सब सुनी खेलाऊ भित्र चित्तमा ।
आफ्ना आँखाहरू राख अब आफ्नै समीपमा ।।
पतिको निम्तिमा हुन्न पतिको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ पतिमा प्रेम वास्तव ।।
पत्नीको निम्तिमा हुन्न पत्नीको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ पत्नीमा प्रेम वास्तव ।।
छोराको निम्तिमा हुन्न छोराको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ छोरामा प्रेम वास्तव ।।
धनको निम्तिमा हुन्न धनको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ धनमा प्रेम वास्तव ।।
पशुको निम्तिमा हुन्न पशुको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ पशुमा प्रेम वास्तव ।।
ब्रह्मको निम्तिमा हुन्न ब्रह्मको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ ब्रह्ममा प्रेम वास्तव ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

क्षत्रको निम्तिमा हुन्न क्षत्रको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ क्षत्रमा प्रेम वास्तव ।।
लोकको निम्तिमा हुन्न लोकको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ लोकमा प्रेम वास्तव ।।
द्यौताको निम्तिमा हुन्न द्यौताको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ द्यौतामा प्रेम वास्तव ।।
वेदको निम्तिमा हुन्न वेदको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ वेदमा प्रेम वास्तव ।।
प्राणीको निम्तिमा हुन्न प्राणीको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ प्राणीमा प्रेम वास्तव ।।
कसैको निम्तिमा हुन्न कसैको प्रेम गौरव ।
आफ्नो नै निम्तिमा हुन्छ सबैमा प्रेम वास्तव ।।
आफ्नै विषयमा धेर कुरा ती सुन्नुपर्दछ ।
आफ्नै कुरा सब गुनी राम्ररी बुझ्नुपर्दछ ।।
खेलाउँदै सब कुरा भित्र हेर्नै त पर्दछ ।
हे मैत्रेयी हेर्नु पनि आफैँलाई त पर्दछ ।।
सुनी बुझी गुनी हेर्न आफैँलाई त सक्छ जो ।
संसारको सबै तत्त्व राम्रै सँग त बुझ्छ त्यो ।।
आफूलाई अलग्गै नै ब्रह्मदेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका ब्रह्मदेखिन् त खान्छ त्यो ।।
आफूलाई अलग्गै नै क्षत्रदेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका क्षत्रदेखिन् त खान्छ त्यो ।।
आफूलाई अलग्गै नै लोकदेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका लोकदेखिन् त खान्छ त्यो ।।
आफूलाई अलग्गै नै द्यौतादेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका द्यौतादेखिन् त खान्छ त्यो ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आफूलाई अलग्गै नै वेददेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका वेददेखिन् त खान्छ त्यो ।।
आफूलाई अलग्गै नै प्राणीदेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका प्राणीदेखिन् त खान्छ त्यो ।।
आफूलाई अलग्गै नै सबैदेखिन् त ठान्छ जो ।
अवश्य नै बडो धोका सबैदेखिन् त खान्छ त्यो ।।
यही ब्रह्म यही क्षत्र यिनै लोक र देव यी ।
यिनै वेद यिनै प्राणी आत्मा यी सब वस्तु हुन् ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

वैदिक खण्डको परिशिष्ट

[ऋग्वेद, शुक्लयजुर्वेद, अथर्ववेद, कठोपनिषद् तथा शतपथब्राह्मणका केही भाव लिई बनाइएका पद्य माथि परेका छन् । ती पद्यमा मूलको भाव कुन रूपमा आएका छन् भन्ने बुझ्न जिज्ञासुहरूलाई सजिलो परोस् भनी सम्बद्ध वैदिक अंश यो परिशिष्टमा दिइएका छन् । यहाँ ऋग्वेद तथा अथर्ववेदका अंशमा सायणको भाष्य र शुक्लयजुर्वेदका अंशमा उव्वटको भाष्य पनि दिइएका छन् ।]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

माधुर्यं छाईरहोस्

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥६॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥६॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाताः वायवः मधु माधुर्योपेतं कर्मफलं क्षरन्ति वर्षन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति । एवं नः अस्मभ्यम् ओषधीः फलपाकान्ता ओषधयस्ताश्च माध्वीः माधुर्योपेताः सन्तु भवन्तु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः' (पाणिनिः ४।४।१२८) इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पाणिनिः ३।१।८), 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पाणिनिः ७।४।३५) इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वम् । क्यजन्तात् लटः शतृ । 'शतुरनुमो नद्यजादी' (पाणिनिः ६।१।१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । माध्वीः । 'मधोरञ् च' (पाणिनिः ४।४।१२९) इति मत्वर्थीयः अञ्प्रत्ययः । 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पाणिनिः ६।४।१७५) इति अञि* यणादेशो निपात्यते । 'वा छन्दसि' (पाणिनिः ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ओषधीः । ओषः पाकः आसु धीयते इति ओषधयः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (पाणिनिः ३।३।९३) इति किप्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' (पाणिनिः ४।१।३१) इति ङीष् । जसि पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् ॥

---

* अणि इति काशिका ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ।।७।।

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ।।७।।

नक्तं रात्रिः नः अस्माकं मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उत अपि च उषसः उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः सम्बन्धी लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशिष्ट-फलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौः द्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तः भवतु ।। पार्थिवम् । 'पृथिव्या ञाञौ' (पाणिनिः ४।१। ८५) इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरुक्तम् ४।१९) इति यास्कः । रजन्त्यस्मिन् जना इति रजः । असुनि 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' (पाणिनिः ६।४।२४) इति रञ्जेर्नलोपः ।।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ।।८।।

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ।।८।।

नः अस्माकं वनस्पतिः वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवः मधुमान् माधुर्योपेता फलवान् अस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्विति-त्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमान् अस्तु । गावः अग्नि-होत्राद्यर्था धेनवश्च नः अस्माकं माध्वीः माधुर्योपेतेन पयसा युक्ताः भवन्तु ।। वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' (पाणिनिः ६।२। १४०) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।।

(ऋग्वेद १ अष्टक, ६ अध्याय, १८ वर्ग; शुक्लयजुर्वेद १३ अध्याय २७–२९ ।)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उषा

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥१॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा । यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवाय । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् ॥१॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदम् उषआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रस्तु यद्यप्यन्यत् प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिः युगपदेव सर्वस्य जगतः अन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम् । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिः आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रः चायनीयः प्रकेतः अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः तदीयो रश्मिः विभ्वा विभुर्व्याप्तः सन् अजनिष्ट प्रादुरभूत् । किंच यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात् प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो हि अस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरपि उषसे सवाय उषस उत्पत्तये तदर्थं योनिस्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम् अरैक् आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरपि उषसे उषसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तम्– 'इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम्' (निरुक्तम् २।१९) इति ॥ श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दात् आतिशायनिकः इष्ठन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (पाणिनिः ५।३।६०) इति श्रादेशः 'प्रकृत्यैकाच्' (पाणिनिः ६।४।१६३) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । अगात् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

एतेः लुङि 'इणो गा लुङि' (पाणिनिः २।४।४५) इति गादेशः। 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' (पाणिनिः २।४।७७) इति सिचो लुक्। प्रकेतः। 'कित ज्ञाने'। अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञ्। 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (पाणिनिः ६।२।१४४) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अजनिष्ट। 'जनी प्रादुर्भावे'। लुङि सिच इडागमः। विभ्वा। 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' (पाणिनिः ३।२।१८०) इति भवतेः डुप्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इत्यनेन सोः आकारादेशः। 'ओः सुपि' (पाणिनिः ६।४।८३) इति यणादेशस्य 'न भूसुधियोः' (पाणिनिः ६।४।८५) इति प्रतिषेधे प्राप्ते 'छन्दस्युभयथा' (पाणिनिः ६।४।८६) इति यणादेशः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। यद्वा। विपूर्वात् भवतेः औणादिको डुन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। प्रसूता। 'षूङ् प्राणिप्रसवे'। कर्मणि निष्ठा। 'गतिरनन्तरः' (पाणिनिः ६।२।४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सवाय। 'छन्दसि जवसवौ वक्तव्यौ' (पाणिनिः ३।३।५६) इति निपातनात् अच्। चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (पाणिनिः ८।४।५७) इति संहितायाम् अकारः सानुनासिकः। एव। 'निपातस्य च' (पाणिनिः ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः। रात्री। 'रात्रेश्चाजसौ' (पाणिनिः ४।१।३१) इति ङीप्। 'यस्येति च' (पाणिनिः ६।४।१४८) इति इकारलोपः। अरैक्। 'रिचिर् विरेचने'। लङि 'बहुलं छन्दसि' (पाणिनिः २।४।७३) इति विकरणस्य लुक्। लघूपधगुणे 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' (पाणिनिः ६।१।६८) इति तिलोपः। वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः।
समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने॥२॥

रुशत्ऽवत्सा। रुशती। श्वेत्या। आ। अगात्। अरैक्। ॐ इति। कृष्णा। सदनानि। अस्याः॥ समानबन्धू इति समानऽबन्धू। अमृते इति। अनूची इति। द्यावा। वर्णम्। चरतः। आमिनाने इत्याऽमिनाने॥२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

श्वेत्या इत्युषसो नामधेयम् । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषाः । रुशद्वत्सा रुशन् दीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यम् अवस्थानात्त-द्वत्सत्वम् । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन् हरति एवमुष-सोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्यते । तादृशी सती आगात् आगतवती । आगतायाः अस्याः उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयान्त्यार्धयामलक्षणानि अरैक् आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत् पादपूरणम् । अपि चैते रात्र्युषसौ समान-बन्धू समानेनैकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषाः उदेष्यता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरपि अस्तं यता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनूची अन्वञ्चन्त्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ । एवंभूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपम् आमि-नाने जरयन्त्यौ । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवसमावर्तेते । यद्वा । द्यावा नभसा अन्तरिक्ष-मार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तम्— 'रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्या-द्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् श्वेत्या श्वेततेररिच्वत्कृष्णा सदना-न्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितीतरे-तरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे' (निरुक्तम् २।२०) इति ॥ श्वेत्या । 'श्विता वर्णे' । अस्मात् ण्यन्तात् 'अचो यत्' (पाणिनिः ३।१।९७) इति भावे यत् । णिलोपः । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पाणिनिः ६।२।११६) इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् । अनूची । अनुपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णि-गुञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' (पाणिनिः ३।२।५९) इत्यनेन क्विन् । 'अनिदितां

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हल उपधायाः क्ङिति' (पाणिनिः ६।४।२४) इति नलोपः। 'अञ्चते-श्चोपसंख्यानम्' (पाणिनिः ४।१।६) इति ङीप्। 'अचः' (पाणिनिः ६।४।१३८) इत्यकारलोपे 'चौ' (पाणिनिः ७।३।१३८) इति दीर्घः। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' (पाणिनिः ६।१।१६१) इति ङीप उदात्तत्वम्। 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्याजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति विभक्तेर्लुक्। आमिनाने। 'मीङ हिंसायाम्'। क्र्यादिकः। शानचि 'मीनातेर्निगमे' (पाणिनिः ७।३।८१) इति ह्रस्वत्वम्॥

समानो अध्वा स्वस्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे।
न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे॥३॥

समानः। अध्वा। स्वस्रोः। अनन्तः। तम्। अन्याऽअन्या। चरतः। देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे। न। मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति सुऽमेके। नक्तोषसा। सऽमनसा। विरूपे इति विऽरूपे॥३॥

स्वस्रोः भगिन्योः रात्र्युषसोः अध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः समानः एक एव। येनैव आकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि। स च मार्गः अनन्तः अवसानरहितः। तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येण अनुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ अन्यान्या एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः। अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ न मेथेते परस्परं न हिंस्तः। तथा न तस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः। सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छतः इत्यर्थः॥ अन्यान्या। 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्' (पाणिनिः ८।१।१२) इति अन्यशब्दस्य द्विर्भावः। 'तस्य परमाम्रेडितम्' (पाणिनिः ८।१।२) इति आम्रेडितसंज्ञायाम् 'अनुदात्तं च' (पाणिनिः ८।१।३) इति आम्रेडितानुदात्तत्वम्। देवशिष्टे। 'शासु अनुशिष्टौ'। अस्मात् कर्मणि निष्ठा। 'यस्य विभाषा' (पाणिनिः ७।२।१५) इति इट्प्रतिषेधः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

'शास इदङ्हलोः' (पाणिनिः ६।४।३४) इति उपधाया इत्वम् । 'शासिवसिघसीनां च' (पाणिनिः ८।३।६०) इति षत्वम् । 'तृतीया कर्मणि' (पाणिनिः ६।२।४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेथेते । 'मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः' । भौवादिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके । 'मिह सेचने' । भावे घञ् । शोभनो मेहो ययोस्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' (पाणिनिः ६।२।११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषासा । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति विभक्तेराकारः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पाणिनिः ६।३।१३७) इति संहितायामुपधादीर्घः ।।

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।
प्राप्यो जगद्व्यु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ।।४।।

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यावः । प्रऽअर्प्य । जगत् । वि । ॐ इति । नः । रायः । अख्यत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ।।४।।

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनृतेति वाङ्नाम । सूनृतानां वाचां नेत्री उत्पादयित्री । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता उषाः अचेति अस्माभिः अज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता सा नः अस्माकं दुरः द्वाराणि तमसा तिरोहितानि वि आवः व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च जगत् सर्वं भुवनं प्राप्य प्रकाशं गमयित्वा नः अस्माकं रायः धनानि वि अख्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत् पादपूरणम् । सैषा उषाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेन अविद्यमानकल्पानि अजीगः उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः ।। नेत्री । 'णीञ् प्रापणे' । तृच् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पाणिनिः ४।१।५) 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पाणिनिः ६।१।१७४) इति ङीप उदात्तत्वम् । अचेति । 'चिती संज्ञाने' । दुरः । द्वारशब्दस्य 'रयेमंतौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बहुलम्' (पाणिनिः ६।१।३७) इति बहुलवचनात् संप्रसारणम् । आवः । 'वृञ् वरणे' । लुङि 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' (पाणिनिः २।४।८०) इति चलेर्लुक् । गुणः । 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' (पाणिनिः ६।१।६८) इति तिलोपः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पाणिनिः ६।४।७३) इति आडागमः । प्रार्प्य । 'ऋ गतौ' । णौ 'अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ' (पाणिनिः ७।३।३६) इत्यनेन पुक् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (पाणिनिः ७।१।३७) । अख्यत् । 'ख्या प्रकथने' । लुङि 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पाणिनिः ३।१।५२) इत्यनेन च्लेरङादेशः । अजीगः । 'गॄ निगरणे' । लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' (पाणिनिः २।४।७६) इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' (पाणिनिः ७।४।७७), 'बहुलं छन्दसि' (पाणिनिः ७।४।७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । छान्दसः ईकारः । यद्वा । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । छान्दसः चङो लोपः ॥

जिह्मश्ये चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये राय उ त्वम् ।
दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥५॥

जिह्मऽश्ये । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ॐ इति । त्वम् । दभ्रम् । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥५॥

मघोनी इत्युषसो नामधेयम् । मघोनी धनवती उषाः जिह्मश्ये जिह्मं वक्रं शयानाय पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति । त्वम् । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह– 'त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्' (निरुक्तम् १।७) इति । त्वम् एकं प्रति आभोगये आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथा अपरं प्रति इष्टये यागार्थं तथा अन्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः । उशब्दश्चार्थे । अपि च दभ्रम् अल्पं पश्यद्भ्यः अन्धकारावृतत्वेन ईषद्द्रष्टृभ्यो मनुष्येभ्यः विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती उर्विया उर्वी विस्तीर्णा उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाश-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दानेन उद्गीर्णानीव करोति ।। जिह्मश्ये । 'शीङ् स्वप्ने' । जिह्मं शेते इति जिह्मशीः । 'क्विप् च' (पाणिनिः ३।२।७६) इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (पाणिनिः ६।४।८२) इति यण् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पाणिनिः ८।२।४) इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वात् भुजेः बहुलवचनादौणादिकः किप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पाणिनिः ७।१।३९) इति उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः डियाजादेशः । विचक्षे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । विपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ।।

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।
विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ।।६।।

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम्ऽइव । त्वम् । इत्यै । विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ।।६।।

क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं त्वम् एकं प्रति उषा व्युच्छन्ती इति शेषः । तथा श्रवसे अन्नार्थं त्वम् एकं प्रति महीयै महत्यै इष्टये अग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती । तथा अर्थमिव अपेक्षितमर्थं प्रति इत्यै गमनार्थं त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती । अपि च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीनि अभिप्रचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णानि अजीगः प्रकाशनेन उद्गीर्णानीवाकरोत् ।। त्वम् । 'त्वत्त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि' (फिट्सूत्रम् ७८) इति सर्वानुदात्तत्वम् । महीयै । मह्यै । महेः 'इन् सर्वधातुभ्यः' (उणादिसूत्रम् ५५७) इति इन्प्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' (पाणिनिः ४।१।३१) इति ङीष् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पाणिनिः ६।१।१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । छान्दसः ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य 'याडापः' (पाणिनिः ७।३।११३) इति व्यत्ययेन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu
थाडागमः । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (पाणिनिः ३।२।६०) इत्यत्र 'समानान्ययोश्च' इति वचात् दृशेः कञ् । 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (पाणिनिः ६।३।८४) इति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पाणिनिः ६।१।७०) इति शेर्लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिप्रचक्षे । चक्षेः 'तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः (पाणिनिः ३।४।६) इति सेन्प्रत्ययः । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (पाणिनिः ८।२।२९) इति कलोपः । कत्वषत्वे ॥

(ऋग्वेद, १ अष्टक, ८ अध्याय, १ वर्ग)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

लोपामुद्रा र अगस्त्यको संवाद

लोपामुद्रा आह–

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः ।
मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ।।१।।

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयन्तीः । मिनाति । श्रियम् । जरिम । तनूनाम् । अपि । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ।।१।।

हे अगस्त्य अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान् संवत्सरान् दोषाः रात्रीः वस्तोः अहानि तथा देहं जरयन्तीः उषसः उषःकालांश्च ।। सर्वत्र अत्यन्तकालसंयोगे द्वितीया ।। अद्यतनकालपर्यन्तं बहुसंवत्सरं कार्त्स्न्येन त्वच्छुश्रूषया शश्रमाणा श्रान्ताभूवम् । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनाम् अङ्गानां श्रियं सौन्दर्यं मिनाति हिनस्ति । एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यू नु । अपिः संभावनायाम् । उ इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इदानीमपि किं संभावनीयम् । लोके हि पत्नीः स्त्रियः वृषणः सेक्तारः पुरुषाः जगम्युः गच्छेयुः संभोगं कुर्युः । अतो मां किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ।।

सा तमेवाह–

ये चिद्धि पूर्व ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नृतानि ।
ते चिदवासुर्नह्यन्तमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ।।२।।

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि । ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । सम् । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः । जगम्युः ।।२।।

हे पते अगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वे पुनरातनाः ऋतसापः सत्यस्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आपयितारो व्याप्नुवाना महर्षयः आसन् ते देवेभिः देवैः साकं सह ऋतानि सत्यवाक्यानि अवदन् वदन्ति। ये महत्तपो यज्ञं वा अनुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति ते चित्। चिदप्यर्थे। ते चित् अवासुः अवक्षिपन्ति रेतः ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते नह्यन्तमापुः नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन्। ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। तथा पत्नीः पत्न्यश्च तपस्यमानाः वृषभिः भागवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः। उ नु इति पूरणौ। संगच्छेरन्। अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्तामाह--

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव।
जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न। मृषा। श्रान्तम्। यत्। अवन्ति। देवाः। विश्वाः। इत्। स्पृधः। अभि। अश्नवाव। जयाव। इत्। अत्र। शतऽनीथम्। आजिम्। यत्। सम्यञ्चा। मिथुनौ। अभि। अजाव ॥३॥

भोः पत्नि त्वया मया न मृषा श्रान्तम्। व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्याम्। यत् यस्मात् देवाः अवन्ति रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः। विश्वाः सर्वाः स्पृधः अभ्यश्नवाव अभितो व्याप्नुयाव अत्र। अस्मिन् संसारे शतनीथम् अपरिमितभोगप्राप्तिसाधनम् आजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव जयलक्षणं सुरतसंग्रामं वा जयाव। यत् यस्मात् सम्यञ्चा सम्यक् परस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ वा मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ अभ्यजाव त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थ्याप्यगस्त्य आह--

नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित्।
लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥

नदस्य। मा। रुधतः। कामः। आ। अगन्। इतः। आऽजातः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अमुतः । कुतः । चित् । लोपामुद्रा । वृषणम् । निः । रिणाति । धीरम् । अधीरा । धयति । श्वसन्तम् ।।४।।

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः रुधतः रेतोनिरोद्धुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य ।। उभे कर्मणि षष्ठचौ ।। उक्तलक्षणं मां कामः आगन् आगमत् । 'नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्' (निरुक्तम् ५। २) इति । कस्य हेतोरिति उच्यते । इतः त्वत्संगमनिमित्तात् तथा अमुतः वसन्तादिकालात् कुतश्चित् कारणात् आजातः सर्वतः उत्पन्नः । यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकान्तरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात् कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपामुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां नी रिणाति नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमादविचालिनं श्वसन्तं महाप्राणं महाबलम् अधीरा कातरैषा योषित् धयति उपभुङ्क्ताम् ।।

अथानयोर्दम्पत्योः सभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुरुत्तराभ्यामाह । अनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तः– इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान् कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते' (ऋग्वि. १.१४७) इति ।।

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।
यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृडतु पुलुकामो हि मर्त्यः ।।५।।

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्ऽसु । पीतम् । उप । ब्रुवे । यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृडतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ।।५।।

---- उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति उच्यते । यत् आगः गुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं चकृम कृतवन्तो वयं तत् तस्मादागसः स सोमः सु सम्यक् मृडतु सुखयतु पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभुज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यते इति अत आह । हि यस्मात् मर्त्यः मनुष्यः पुलुकामः बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकलयति । यस्मादेवं तस्मात् परिहरेत्यर्थः । यद्वा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अयमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोरुत्सेकोऽयुक्तः । तच्छब्दश्रवण-दोषोऽपि प्रामादिकः अस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन् पक्षे हृत्सु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।।

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्या अन्तेवास्याह ।।

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः।
उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ।।६।।

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रऽजाम् । अपत्यम् । बलम् । इच्छमानः । उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ।।६।।

अयम् अगस्त्यः मद्गुरुः खनित्रैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानम् अपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं च इच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्यादिरूपां च इच्छन् । ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः उग्रः उद्गूर्णः संसारे संचरन्नप्यपापः सन् उभौ वर्णौ वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च पुपोष । सत्याः आशिषः देवेषु देवेभ्यः जगाम प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान् पातीत्यर्थः ।।

(ऋग्वेद, २ अष्टक, ४ अध्याय, २२ वर्ग)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उषा

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।
कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ।।१।।

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः । कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ।।१।।

रोचमानाः दीप्यमानाः रुशन्तः शुक्लवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरुक्तम् २।२०) इति यास्कः । उषसः श्रिये जगतः शोभार्यं जगद् व्याप्तुं वा अपाम् ऊर्मयः न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा इव उत् अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवन्निगमः । उषाः विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि कृणोति करोति । अपि च मघोनी धनवत्युषाः वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री च अभूत् ।।

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ।
आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ।।२।।

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । द्याम् । अपप्तन् । आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महःऽभिः ।।२।।

हे उषो देवि भद्रा कल्याणी ददृक्षे दृश्यसे । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव शोचिः शोचिषः ।। जसो लुक् ।। दीप्यमानाः भानवः रश्मयः द्याम् अन्तरिक्षम् उत् अपप्तन् उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि वक्षः महोभिः तेजोभिः शुम्भमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना त्वदीयं रूपम् आविः कृणुषे प्रकटीकरोषि ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विया प्रथानाम् ।
अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोडहा ॥३॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुऽभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् । अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोडहा ॥३॥

अरुणासः लोहितवर्णाः रुशन्तः दीप्यमानाः गावः रश्मयः । 'किरणा गावः' इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगाम् उर्विया उर्वी विस्तीर्णां प्रथानां प्रथमानां सीम् एनामुषोदेवतां वहन्ति । सेयमुषोदेवता शूरो अस्तेव वीरः क्षेप्तेव शत्रून् तमः अपेजते अपगमयति । वोडहा सेनायाः अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा बाधते तथा तमांसि बाधते च ॥

उत्ते वयश्चिद् वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥६॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ । अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥६॥

हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् पक्षिणोऽपि वसतेः निवासस्थानात् उत् अपप्तन् उत्पतन्ति । ये पितुभाजः हविषां संभक्तारः अन्नस्योपार्जका वा । 'पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । नरः तेऽपि च उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि त्वम् अमा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ।

(ऋग्वेद ५ अष्टक, १ अध्याय, ५ वर्ग)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वीरगाथा

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ।।२।।

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । सऽमदः । जयेम । धनुः । शत्रोः । अपऽकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ।।२।।

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजिं संग्रामं च जयेम । धन्वना तीव्राः उद्धताः समदः अत्यन्तं मदवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम । तथा च यास्कः– 'समदः समदो वात्तेः संमदो वा मदतेः' (निरुक्तम् ९। १७) इति । धनुः शत्रोः अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था ।।

(ऋग्वेद ५ अष्टक, १ अध्याय, १९ वर्ग; शुक्लयजुर्वेद २९।३९)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यो चिनिँदैन

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥७॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव । नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । असुऽतृपः । उक्थऽशासः । चरन्ति ।

हे नराः तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ य इमा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्यते तदसत् । न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम् अन्तरं अन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत् तदपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयताम् । नीहारेण प्रावृताः यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः । अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण सम्बन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंच असुतृपः केनाप्युपायेन असून् प्राणांस्तृप्यन्तः उदरंभरा इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः उक्थशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तः चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तध्वेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥

(ऋग्वेद ८ अष्टक, ३ अध्याय, १७ वर्ग; शुक्लयजुर्वेद १७।३१)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उर्वशी र पुरूरवाको संवाद

अत्र वाजसनेयकम्-- उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे तँ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दण्डेन हतादकामाँ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार इति । सा हास्मिञ्ज्योगुवासापि हास्माद् गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वर्युरणा शयन उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षांचक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनँ स्याद्यत्राहँ स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे । तँ हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः । ताँ हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद 'हये जाये मनसा' (शतपथब्राह्मणम् ११।५।१) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥१॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु । न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परऽतरे । चन । अहन् ॥१॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यो चिनिँदैन

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ।।७।।

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव । नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । असुऽतृपः । उक्थऽशासः । चरन्ति ।

हे नराः तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ य इमा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्यते तदसत् । न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम् अन्तरं अन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत् तदपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयताम् । नीहारेण प्रावृताः यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्ना । अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण सम्बन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंच असुतृपः केनाप्युपायेन असून् प्राणांस्तृप्यन्तः उदरंभरा इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः उक्थशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तः चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तध्वेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ।।

(ऋग्वेद ८ अष्टक, ३ अध्याय, १७ वर्ग; शुक्लयजुर्वेद १७।३१)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उर्वशी र पुरूरवाको संवाद

अत्र वाजसनेयकम्-- उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे तँ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दण्डेन हतादकामाँ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार इति । सा हास्मिञ्ज्योगुवासापि हास्माद् गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वर्युरणा शयन उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रँ हरन्ती- ति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षांचक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनँ स्याद्यत्राहँ स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताँ स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रँ समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे । तँ हेयं ज्ञात्वो- वाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आवि- रसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः । ताँ हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद 'हये जाये मनसा' (शतपथब्राह्मणम् ११।५।१) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥१॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृण- वावहै । नु । न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परऽतरे । चन । अहन् ॥१॥

पुरूरवसो वाक्यम् । जायां पश्यन् वदति । हये हे घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् घोरकारिणि जाये मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस । हये इत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह । वचांसि वाक्यानि मिश्राणि उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि नु अद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । 'धिन्विकृण्व्योर च' (पाणिनिः ३।१।८०) इत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति चेदुच्यते । नौ आवयोः मन्त्राः रहस्यार्थाः एते विवक्षिताः अनुदितासः अव्याह्रियमाणाः परस्परमसंभाष्यमाणा गुम्फिताः सन्तः परतरे चनाहन् । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे । अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि मयः । सुखनामैतत् । सुखं न करन् कुर्वन्ति । अतः कृणवावहा इति ।।

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।
पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वातइवाहमस्मि ।।२।।

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् । उषसाम् । अग्रियाऽइव । पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वातःऽइव । अहम् । अस्मि ।।२।।

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच । एता एतया वाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया किं कृणव किं करवाव । अहं त्विदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषम् अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः । उषसामग्रियेव बह्वीनामुषसां मध्येऽग्र्याग्रे भवा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथा तथाहमपीति । यस्मादेवं तस्माद्धे पुरूरवः त्वं पुनः अस्मत्सकाशात् अस्तं गृहं परेहि परागच्छ । मा मय्यभिलाषं कार्षीः । स्वस्या दुर्ग्रहत्वमाह । अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । 'दुरापा वा अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच' (शतपथब्राह्मणम् ११।५।१।७) इति वाजसनेयकम् ।।

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ।।३।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः । अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ।।३।।

अनया पुरूरवाः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते । इषुधेः । इषवो धीयन्तेऽत्रेतीषुधिर्निषङ्गः । ततः सकाशात् इषुः असना असनायै प्रक्षेप्तुं न भवति श्रिये विजयार्थम् । त्वद्विरहाद्युद्धस्य बुद्धावप्य-निधानात् । तथा रंहिः वेगवानहं शत्रुसकाशात् गोषाः तेषां शत्रूणां गवां संभक्ता न अभवम् । तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवम् । किंच अवीरे वीरवर्जिते क्रतौ राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच धुनयः कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः उरा उरौ । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्याजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति सप्तम्या डादेशः । विस्तीर्णे संग्रामे मायुम् । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' (उणादिसूत्रम् १) इत्यनेनोण् । सिंहनादं न चितयन्त न बुध्यन्ते । 'चिती संज्ञाने' । अस्माण्णिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । छान्दसो लङ ।।

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यन्तिगृहात् ।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन्दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ।।४।।

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उष । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् । अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्नथिता । वैतसेन ।।४।।

इदमुत्तरं चोर्वशीवाक्यम् । आद्येन पुरात्मना कृतमुषसे निवेदयति । हे उषः सा इयमुर्वशी वसु वासकं वयः अन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे स्थिता यदि पतिं वष्टि कामयते तदा अन्तिगृहात् । स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्ति-गृहम् । तस्माद् गृहात्सोर्वशी अस्तं पतिगृहं ननक्षे व्याप्नोति । यस्मिन् गृहे चाकन् कामयत उर्वशी । सा चोर्वशी, दिवा नक्तम् अहनि रात्रौ च वैत-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu
सेन । 'शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरुक्तम् ३।२१) इति निरुक्तम् । पुंस्प्रजननेन श्नथिता ताडिता च भवति । एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण विर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥५॥

त्रिः । स्म । मा । अह्नः । श्नथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि । पुरूरवः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥५॥

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरूरवः त्वं मा माम् अह्नः अहनि वैतसेन दण्डेन पुंव्यञ्जनेन त्रिः त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पाणिनिः ५।४।१८) श्नथयः स्म । अश्नथयः अताडयः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' (पाणिनिः २।३।६४) इति कालवाचिनोऽह्ःशब्दादधिकरणे षष्ठी । उत अपि च । स्म इति पूरणः । अव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै मे मह्यं पृणासि पूरयसि । एवं बुद्धया हे पुरूरवः ते तव केतं गृहम् अनु आयम् अन्वगमं पूर्वम् । हे वीर राजा त्वं च मे मम तन्वः शरीरस्य तत् तदा आसीः अभवः । सुखयितेति शेषः । परमप्येवं मन्तव्यं किमिति कातरो भवसीत्युवाच ॥१॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः ।
ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥६॥

या । सुऽजूर्णिः । श्रेणिः । सुम्नेऽआपिः । ह्रदेऽचक्षुः । न । ग्रन्थिनी । चरण्युः । ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । सस्रुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥६॥

पुरूरवसो वाक्यम् । या सुजूर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या श्रेणिः या सुम्नआपिः या ह्रदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चतसृभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ग्रन्थिनी ग्रन्थनवती संदर्भवती चरण्युः चरणशीलोर्वश्याजगाम । यद्वा । ग्रन्थिनीत्येतत्सखिभूताप्सरो नामधेयम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम । ताः अप्सरसः अञ्जयः आभरणोपेताः अरुणयः अरुणवर्णाः न सस्रुः पूर्ववन्न गच्छन्ति । श्रिये श्रयणाय धेनवः नवप्रसूताः गावो न गाव इव । आश्रयार्थं यथा गावः अनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः ।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥७॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्नाः । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः । महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥७॥

अनयैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । अस्मिन् पुरूरवसि जायमाने सति ग्नाः अप्सरसो देववेश्या अपि सम् आसत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति ग्ना देवपत्न्यो-ऽपि समासत समभवन् । उत अपि च ईम् एनं पुरूरवसं स्वगूर्ताः स्वयं-गामिन्यः नद्यः तासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे पुरूरवः यत् यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय दस्युहननाय देवाः त्वाम् अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।
अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥८॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे । अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥८॥

इदमादित्रीण्यैडवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति । यत् यदा सचा सहायभूतः पुरूरवाः अत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । जहतीषु परित्यजन्तीषु अमानुषीषु देवताभूतास्व-प्सरःसु मानुषः सन् निषेवे अभिमुखं गच्छति तदनीं ताः अप्सरसः मत् मत्तः अप अपसृत्य अत्रसन् । त्रसतिर्गतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । तरसन्ती भुज्युः न । तरसन्नाम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोग-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

साधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याधाद् भीता पलायते । किंच रथस्पृशो नाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वाः इव । यथा ते पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।
ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीडयो दन्दशानाः ॥

यद् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते । ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीडयः । दन्दशानाः ॥९॥

यत् यदा आसु अमृतासु अप्सरःसु मर्तः मनुष्यः पुरूरवाः निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणीभिः वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च सं पृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । ताः अप्सरसः आतयः आतिभूतास्तदानीं स्वाः तन्वः आत्मीयानि रूपाणि न शुम्भत न प्रकाशयन्ति । अश्वासो न अश्वा इव क्रीडयः संक्रीडमानाः दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः सृक्का भक्षयन्तः । ते यथा चापल्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद् ब्रूते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥१०॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि । जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥१०॥

अनयोर्वशीं स्तौति । या उर्वशी विद्युन्न विद्युदिव पतन्ती गच्छन्ती दविद्योत् द्योतते । किं कुर्वती । अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याप्तानि वा काम्यानि अस्मदभिमतान्युदकानि वा मे मह्यं भरन्ती संपादयन्ती । यदा आगतायास्तस्याः सकाशात् अपः व्याप्तः कर्मसु कर्मवान् वा नर्यः नरेभ्यो हितः सुजातः सुजननः पुत्रः जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं मम उर्वशी दीर्घमायुः प्र तिरत

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रवर्धयति । 'प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' (तैत्तिरीयब्राह्मणम् १।५।६) इति हि मन्त्रः ॥ ॥२॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः ।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आश्रृणोः किमभुग्वदासि ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः । अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न । मे । आ । अश्रृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ।११।।

इत्था इत्थं गोपीथ्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमे रक्षणाय जज्ञिषे हि जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण । 'आत्मा वै पुत्रनामा' इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे पुरूरवः मे ममोदरे मयि ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ मयि निहितवानसि । तत् तथास्तु । अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं विदुषी भावि कार्यं जानती सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि त्वया कर्तव्यं त्वा त्वाम् अशासं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं मे मम वचनं न आश्रृणोः न श्रृणोषि । किं त्वम् अभुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् वदासि हये जाय इत्यादिकरूपं प्रलापम् । वदेर्लेटचाडागमः । दिवसे त्रिवारं यभस्व एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्योत्पादनपर्यन्तं वसामि नग्नं त्वां यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमयः 'उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे तँ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दण्डेन' (शतपथब्राह्मणम् ११।५।१) इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् । कः । दंपती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् । अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ।।१२।।

इदं पुरूरवसो वाक्यम् । कदा कस्मिन् काले सूनुः तवोदरजातः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सन् पितरं माम् इच्छात् इच्छेत् । 'इषु इच्छायाम्' । लेटि शपि 'इषुगमियमां छः' (पाणिनिः ७।३।७७) इति छादेशः । 'लेटोऽडाटौ' (पाणिनिः ३।४।९४) इत्यडागमः । कदा वा विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चक्रन् क्रन्दमानः नाश्रु वर्तयत् । नेति चार्थे । किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसौ समनस्कौ दंपती जायापती त्वां मां च वि यूयोत् विश्लेषयेत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । अध अधुना यत् यदा अग्निः तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते । दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति नैरुक्तो धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्ये शिवायै ।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥१३॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽध्ये । शिवायै । प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥१३॥

इदमुर्वशीवाक्यम् । हे पुरूरवः त्वां प्रति ब्रवाणि प्रतिवच्मि । त्वदपत्यम् अश्रु बाष्पं वर्तयते वर्तयिष्यति । आध्ये आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति चक्रन् रुदन्नश्रूणि विमुञ्चन् न क्रन्दत् । नकारश्चार्थे । रोत्स्यति चेत्यर्थः । तत् त्वदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यत् अपत्यं ते तव संबन्धि अस्मे अस्मासु निहितम् । त्वं परेह्यस्तम् । अस्तमिति गृहनाम् । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे मूर मूढ मा मां नहि आपः न प्राप्नोषि । हिनवेत्यत्र हिनोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पाणिनिः ३।४।६) इति भविष्यदर्थे लङि मिपोऽमादेशः । गुणः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । बहुलवचनादडभावः । आपः । 'आप्लृ व्याप्तौ' । लिटि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति थलो णल् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥१४॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतम् । परमाम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गन्तवै । ॐ इति । अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । अध । एनम् । वृकाः । रभसासः । अद्युः ।। १४ ।।

अथ परिद्यूनः पुरूरवा उवाच । सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिः अद्य प्रपतेत् । अत्रैव प्रपततु । अथवा अनावृत् अनावृत्तः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । अध अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः निर्ऋतेः पृथिव्याः उपस्थे शयीत शयनं कुर्यात् । यद्वा । निर्ऋतिः पापदेवता । तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः । अध अथवा एनं वृकाः आरण्याः श्वानः रभसासः वेगवन्तः अद्युः भक्षयन्तु । अत्र वाजसनेयकं-- 'सुदेवोऽद्योद्वा बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति हैव तदुवाच' (शतपथब्राह्मणम् ११।५।१।८) इति ।।

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ।।१५।।

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ॐ इति । क्षन् । न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ।।१५।।

तमितरा प्रत्युवाच । हे पुरूरवः त्वं मा मृथाः मृतिं मा प्राप्नुहि । म्रियतेर्लुङि थासि 'ह्रस्वादङ्गात्' (पाणिनिः ८।२।२७) इति सिचो लोपः । तथा मा प्र पप्तः अत्रैव पतनं मा कार्षीः । पतेर्लुङि ऌदित्वात् 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' (पाणिनिः ३।१।५५) इति च्लेरङ् । 'पतः पुम्' (पाणिनिः ७।४।१९) इति पुम् । तथा त्वा त्वाम् अशिवासः अशुभाः वृकासः वृकाः मा उ क्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् माऽभ्यवहारयन्तु । किमित्येवमस्मदुपर्याग्रहं करोषि । मा कार्षीरित्यर्थः । अदेर्लुङि 'लुङसनोर्घसॢ' (पाणिनिः २।४।३७) इति घसॢादेशः । 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' (पाणिनिः २।४।८०) इति च्लेर्लुक् । 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (पाणिनिः ६।४।९८) इति उपधालोपः । 'शासिवसिघसीनां च' (पाणिनिः ८।३।६०) इति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu
षत्वम् । 'खरि च' (पाणिनिः ८।४।५५) इति चर्त्वम् । बाहुलका-दडभावः । अथ स्वस्नेहस्यासारतामाह । स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि न वै सन्ति । न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह । एता एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि तेषां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं-- 'मैतदादृथा न वं स्त्रैणँ सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच' (शतपथ-ब्राह्मणम् ११।५।१।९) इति ।। ।।३।।

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ।।१६।।

यत् । विऽरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शरदः । चतस्रः । घृतस्य । स्तोकम् । सकृत् । अह्नः । आश्नाम् । तात् । एव । इदम् । ततृपाणा । चरामि ।।१६।।

यत् यदा विरूपा मनुष्यसंपर्काद् विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानु-कूल्येन नानारूपा वा मर्त्येषु मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः प्ररमयित्रीः चतस्रः शरदः अवसं न्यवसम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तदानीं घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नाम् । तादेव तेनैव स्तोकेनाहम् इदं संप्रति तातृपाणा तृप्ता सती चरामि ।।

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ।।

अन्तरिक्षऽप्राम् । रजसः । विऽमानीम् । उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः । उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य । तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ।।१७।।

अन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसः रञ्जकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीम् उर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् उप शिक्षामि वशं नयामि । सुकृतस्य शोभन-कर्मणः रातिः दाता पुरूरवाः त्वा त्वाम् उप तिष्ठात् उपतिष्ठतु । मे हृदयं तप्यते । अतो नि वर्तस्व । एवं राजोवाच ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

इति त्वा देवा इम आहुरैड यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः ।
प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ।।

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐड । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽबन्धुः । प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वःऽगे । ॐ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ।।१८।।

हे ऐड पुरूरवः त्वा त्वाम् इमे देवाः इति आहुः । मृत्यबन्धुः मृत्योः बन्धकः मृत्योर्बन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्नुवंस्त्वं यथें यथा एतद्भवसि भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं ते तव संबन्धिनो यष्टव्यान् देवान् हविषा यजासि यजसि । स्वर्ग उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुरित्यर्थः । यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखी भवेति सेयं पुरूरवसं प्रत्युवाच ।। ।।४।।

(ऋग्वेद ८ अष्टक, ५ अध्याय, १-४ वर्ग)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वीरगाथा

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥१॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् । सम् । क्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥१॥

अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा शिशानः निशितः शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः पचाद्यचि 'हन्तेर्घश्च' (पाणिनिः ६।१।१२) इति द्विर्वचनमभ्यासस्याडागमो घत्वं च धात्वभ्यासयोः । चर्षणीनाम् चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक्-क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्ञगमनयुद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्य-मित्रानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयम् इन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्योगेनैव अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।
तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥२॥

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्ऽकारेण । दुःऽच्य-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वनेन । धृष्णुना । तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥२॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषे णचोक्तलक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । 'कर्मण्यण्' (पाणिनिः ३।२।१) । दुश्च्यवनेन अन्यैरविचाल्येन । 'च्युङ प्रुङ गतौ' । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पाणिनिः ३।३।१२९) इति युच् । धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेन इन्द्रेण तत् युद्धं जयत । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिभवत । हे युधः योद्धारो हे नरः नेतारः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पाणिनिः ८।१।७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्रा च ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनांसि ।
उद्वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि । उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥१०॥

हे मघवन् इन्द्र अस्मदीयानि आयुधानि उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय । प्रहरणेषूद्युक्तानि भवन्त्वित्यर्थः । मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि च उत् हर्षय । हे वृत्रहन् इन्द्र वाजिनाम् अश्वानां वाजिनानि वेगाः उत् यन्तु । तथा जयतां रथानां घोषाः उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥११॥

अस्माकम् । इन्द्रः । सम्ऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु । अस्माकम् । वीराः । उत्ऽतरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥११॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सैनिकेषु इन्द्रः रक्षिता भवतु। तथा अस्माकं या इषवः सन्ति ताः एव जयन्तु शत्रून्। तथा अस्माकं वीराः भटाः उत्तरे उपरि भवन्तु। हे देवाः अस्माँ उ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम्॥

अमीषाम्। चित्तम्। प्रतिऽलोभयन्ती। गृहाण। अङ्गानि। अप्वे। परा। इहि। अभि। प्र। इहि। निः। दह। हृत्ऽसु। शोकैः। अन्धेन। अमित्राः। तमसा। सचन्ताम्॥१२॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धॄणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु। अभि प्रेहि अभिगच्छ। तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोकैः निर्दह नितरां भस्मीकुरु। ते अमित्राः अस्मच्छत्रवः अन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्ताम्॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ॥१३॥

प्र। इत। जयत। नरः। इन्द्रः। वः। शर्म। यच्छतु। उग्राः। वः। सन्तु। बाहवः। अनाधृष्याः। यथा। असथ॥१३॥

हे नरः नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः प्रेत प्रकर्षेण गच्छत। गत्वा च जयत तान्प्रतिभटान्। तिङः परत्वात् 'तिङङतिङः' (पाणिनिः ८।१।२८) इति निघाताभावः। वः युष्माकम् इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु। वः बाहवः उग्राः उद्गूर्णबलाः सन्तु भवन्तु। अनाधृष्याः अन्यैरनभिभाव्याः यथा यूयम् असथ भविष्यथ तथोग्राः सन्तु वो बाहवः॥ ॥२३॥

(ऋग्वेद ८ अष्टक, ५ अध्याय २२–२३ वर्ग;
शुक्लयजुर्वेद १७।३३–३४, ४२–४४, ४६)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।
तां गूहत तमसाऽपव्रतेन यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ।।४७।।

असौ या सेना हे मरुतः, परेषां शत्रूणाम् अभि ऐति अभ्यागच्छति नः अस्मान् प्रति ओजसा बलेन स्पर्धमाना। तां सेनां गूहत व्याप्नुत । तमसा अपव्रतेन । व्रतमिति कर्मनाम । अपगतकर्मणा । येन तमसार्धव्याप्तानां नश्यन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः तेनापव्रतेन तमसा वा गूहत । यथामी अन्यो अन्यं न जानन् यथा अमी सैनिका अन्योन्यं परस्परं न जानीयुः ।

(शुक्लयजुर्वेद, १७ अध्याय)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

लोभी

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥६॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य । न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदि ॥

अदातारं दूषयति । अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो मनो यस्य न भवति सः मोघं व्यर्थमेव अन्नं विन्दते लभते । 'विद्लृ लाभे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' (पाणिनिः ७।१।५९) इति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि । ऋषिरहं वदामि न केवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुरुषस्य सः वध इत् वध एवान्नं परामृशतः तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् । पुँल्लिङ्गता यथा 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्ताऽनाध्याने' (पाणिनिः १।३।६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति । अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः अर्यमणम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्यमादीन् न पुष्यति हविष्प्रदानेन न पोषयति नो नापि सखायं समानख्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति । 'पुष पुष्टौ' । दैवादिकः। यच्छब्दाध्याहारादनिघातः । अत एव केवलादी । अदेः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (पाणिनिः ३।२।७८) इति णिनिः । अत उपधालक्षणा वृद्धिः । केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः सः केवलाघो भवति । केवलपापवान् भवति । अघमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्माद् यथाकथंचिद् दातव्यमित्यभिप्रायः ।

(ऋग्वेद ८ अष्टक, ६ अध्याय, २३ वर्ग)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तिम्रै निम्ति लिएर भोज्य घरमा आईरहेको म छु

गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि ।
ऊर्जं बिभ्रद् वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।।

हे गृहाः, मा बिभीत भयं मुञ्चत मा वेपध्वम् । 'टुवेपृ कम्पने' । वेपतिः कम्पनार्थः । कम्पनं मुञ्चत । यतो वयं युष्मान् ऊर्जम् अन्नं बिभ्रतः धारयमाणान् अनुपक्षीणान् अन्नेनैव आइमसि आगताः स्मः । किंच अहमपि ऊर्जम् अन्नं बिभ्रद् धारयन् वः युष्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनाः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सन् गृहानैमि गृहान् प्रत्यागच्छामि । मनसा मोदमानः हृष्यन् । आ इमः बहुवचनम् । एमि एकवचनम् । आत्मनि विकल्पेन बहुवचनं स्मर्यत इत्यदोषः ।।४१।।

(शुक्लयजुर्वेद, ३ अध्याय)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

जपति। आ ब्रह्मन् आ जायतां हे ब्रह्मन् ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी। यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आ जायतामित्यर्थः। राष्ट्रे। आ जायतां च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः। इषुभिः विध्यति इषव्यः। इषुषु वा साधुः इषव्यः। अतिव्याधी महारथः। अतिविध्यति द्विषन्तमित्यतिव्याधी महारथश्च। दोग्ध्री धेनुः राष्ट्रे आ जायतामिति सर्वत्र सम्बन्धः। वोढा अनड्वान् आशुः शीघ्रः सप्तिरश्वः। पुरन्धिर्योषा। पुरं शरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः। जिष्णू रथेष्ठाः। जयनशीलः रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः युयुत्सुः सभेयो युवा। सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः सभेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायतां चास्य यजमानस्य धीरः पुत्रः। किंच निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु प्रार्थनायामवश्यं भवतीति निकामः। अभ्यासो वीप्सार्थः। अस्माकं राष्ट्रे इत्यर्थः। फलवत्यः अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्माकं राष्ट्रे ओषधयः पच्यन्ताम्। योगक्षेमो नः कल्पताम्। योगो द्रव्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम्। योगश्च क्षेमश्चास्माकं क्लृप्तो भवतु। योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः। तत्र नपुंसकलिङ्गता वा स्यात् द्विर्वचनं वा इति। तत्रच्छान्दसो विसर्जनीयो द्रष्टव्यः ॥२२॥

(शुक्लयजुर्वेद, २२ अध्याय)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सत्कर्मको भावना

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।१।।

यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य दूरं उदैति उद्गच्छति चक्षुःप्रभृतीन्यपेक्ष्य । यच्च दैवं देवो विज्ञानात्मा सोऽनेन गृह्यत इति दैवम् । उक्तंच 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवमि' ति । तदु सुप्तस्य । तदः स्थाने यदोवृत्तिः । उकारः समुच्चयार्थीयः । यच्च मनः सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण एति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् अतीतानागतवर्तमानव्यवहितविप्रकृष्टग्रहीतृ । ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञाननेतॄणां मध्य एकमेव ज्योतिः । तत् मे मनः शिवसंकल्पम् । संकल्पः काममूलपदार्थस्य स्त्र्यादेः सुरूपताज्ञानवतः कामप्रभृति शान्तसंकल्पम् अस्तु भवतु ।।१।।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।२।।

येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि । अपसः अप इति कर्मनाम तद्धितलोपः । अपस्विनः कर्मवतः । मनीषिणः मेधाविनः । यज्ञे कृण्वन्ति कुर्वन्ति । विदथेषु वेदनेषु यज्ञविधिविधानेषु धीराः धीमन्तः । यच्च अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् । यद्वा अपूर्वमनपरम् । यच्च यक्षं पूज्यम् । यच्च अन्तर्मध्ये प्रजानामास्ते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ।।२।।

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किंच न कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यत्प्रज्ञानम् । यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्तिप्रज्ञाम् । उत अपिच । चेतः सामान्यप्रतिपत्तिचेतः । धृतिश्च प्रसिद्धा । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरमृतं च प्रजासु । यस्मान्न ऋते येन च विना न किंचन कर्म क्रियते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ।।३।।

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।४।।

येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालं, भुवनं वर्तमानकालं, भविष्यत् भविष्यत्कालं च । परिगृहीतम् अमृतेन सर्वम् । येन च मनसा यज्ञस्तायते तन्यते । सप्तहोता । सप्त होतारो ह्यग्निष्टोमे भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ।।४।।

यस्मिन्नृचः साम यजूँषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिँश्चित्तँ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।

यस्मिन्नृचः । यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । कथमिव । रथनाभौ इव आराः । यस्मिन् चित्तं संज्ञानं सर्वं तस्य तस्यार्थस्य । ओतं निक्षिप्तं तन्तुसंततमिव कृतं प्रजानाम् । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ।।५।।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।६।।

सुषारथिः । यन्मनः मनुष्यान् । नेनीयते अत्यर्थं नयति । कथमिव । सुषारथिः कल्याणसारथिः अश्वान् इव यन्मनुष्यान् । यच्च मनः सुषारथिरिव । अभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिन इव वेजनवतोऽश्वानिव यमयतीति शेषः । द्वे उपमे एकत्र नयनमन्यत्र नियमनमर्थः । यच्च हृत्प्रतिष्ठम् । तत्रोपलब्धेः । यच्च अजिरं जरारहितम् । यच्च जविष्ठं अतिशयेन गन्तृ । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।६।।

(शुक्लयजुर्वेद, ३४ अध्याय)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राजालाई अथर्ववेदोक्त आशीर्वाद*

आ त्वा गन् राष्ट्रं सह वर्चसोदिहि प्राङ
विशां पतिरेकराट् त्वं वि राज ।
सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो
ह्वयन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह ॥१॥

आ । त्वा । गन् । राष्ट्रम् । सह । वर्चसा । उत् । इहि । प्राङ । विशाम् । पतिः । एकराट् । त्वम् । वि । राज । सर्वाः । त्वा । राजन् । प्रदिशः । ह्वयन्तु । उपसद्यः । नमस्यः । भव । इह ॥१॥

हे राजन् त्वा त्वां राष्ट्रम् आगन् आगमत् । त्वं वर्चसा तेजसा सह उदिहि उदयस्व । विशां प्रजानां प्राङ अग्रगः पतिः पालकः सन् एकराट् एकराजः मुख्यः राजा सन् वि राज विशेषेण दीप्यस्व । सर्वाः प्रदिशः दिशः त्वा त्वां ह्वयन्तु स्वामित्वेन अनुजानन्तु । इह उपसद्यः प्राप्यः नमस्यः नमस्कार्यः च भव ।

आ त्वा गन् ।

'गम्' धातोः लुङि प्रथमपुरुषस्य एकवचने 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पाणिनिः ६।४।७५) इति अडागमाभावे 'च्लि लुङि' (पाणिनिः ३।१।४३) इति च्लिप्रत्यये गम् च्लि ति । 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' (पाणिनिः २।४।८०) इति च्लेः लुकि गम् ति । 'इतश्च' (पाणिनिः ३।४।१००) इति इकारलोपे गम् त् । 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' (पाणिनिः ६।१।६८) इति तकारलोपे गम् ।

---

* यहाँ सायणभाष्य दिनुका साथै अरू विशेष व्याख्या पनि थपिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

'भो नो धातोः' (पाणिनिः ८।२।६४) इति नत्वे गन् । 'व्यवहिताश्च' (पाणिनिः १।४।८२) इति आ त्वा गन् ।

उदिहि ।

उत्पूर्वस्य 'इण् गतौ' इति धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने उदिहि ।

एकराट् त्वम् ।

'राजृ दीप्तौ' इति धातोः 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' (पाणिनिः ३।२।६१) इति क्विप्प्रत्यये सर्वापहारिलोपे राज् । एक सु राज् सु इति स्थिते, 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' (पाणिनिः २।१।४९) इति तत्पुरुषसमासे प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिलुकि च एकराज् । 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' (पाणिनिः ८।२।३६) इति षत्वे एकराष् । 'झलां जशोऽन्ते' (पाणिनिः ८।२।३९) इति जश्त्वे एकराड् । 'खरि च' (पाणिनिः ८।४।५५) इति चर्त्वे एकराट् त्वम् ।

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वामिमाः प्रदिशः पञ्च देवीः ।
वर्ष्मन् राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥

त्वम् । विशः । वृणताम् । राज्याय । त्वाम् । इमाः । प्रदिशः । पञ्च । देवीः । वर्ष्मन् । राष्ट्रस्य । ककुदि । श्रयस्व । ततः । नः । उग्रः । वि । भज । वसूनि ॥२॥

हे राजन् त्वां विशः प्रजाः राज्याय वृणताम् भजन्ताम् । त्वाम् इमाः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः देवीः देव्यः द्योतमानाः प्रदिशः दिशः पूर्वा दक्षिणा पश्चिमा उत्तरा तथा मूलस्थानं च राज्याय वृणताम् । राष्ट्रस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि शरीरे तत्र अपि ककुदि उन्नते स्थाने सिंहासने श्रयस्व आस्स्व । ततः उग्रः उद्‌गूर्णबलः सन् वसूनि धनानि नः अस्मभ्यं वि भज यथायोग्यं प्रयच्छ ।

वृणताम् ।

'वृञ् वरणे' इति धातोः आत्मनेपदे लोटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

'क्र्यादिभ्यः श्ना' (पाणिनिः ३।१।८१) इति श्नाप्रत्यये वृ ना ऊ। 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पाणिनिः ७।३।८०) इति ह्रस्वे वृ ना ऊ। 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पाणिनिः ७।१।५) इति अति वृ ना अत। 'टित आत्मनेपदानां टेरे' (पाणिनिः ३।४।७९) इति एत्वे वृ ना अते। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (पाणिनिः ६।४।११२) इति आकारलोपे वृ न् अते। णत्वे वृणते। 'आमेतः' (पाणिनिः ३।४।९०) इति आमि वृणताम्।

देवीः।

देवी जस्। 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घे देवीः।

वर्ष्मन्।

वर्ष्मन् ङि। 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति ङेः लुकि वर्ष्मन्। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पाणिनिः ८।२।७) इति नलोपे प्राप्ते 'न ङिसम्बुद्ध्योः' (पाणिनिः ८।२।८) इति निषेधे वर्ष्मन्।

ककुदि।

ककुद् इति प्रादिपदिकस्य सप्तम्याः एकवचने ककुदि। 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्' इति ऋग्वेदे (६ अष्टके ३ अध्याये ४० वर्गे १६ मन्त्रः)। 'मूर्धा देवानां श्रेष्ठः दिवः द्युलोकस्य ककुत् उच्छ्रितः पृथिव्याः च पतिः अयम् अग्निः' इति सायणः। 'नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान्' इति श्रीमद्भागवते (५ स्कन्धे २५ अध्याये ७)। 'हलस्य ककुदि पृष्ठे' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।

वि भजा वसूनि।

वि भज वसूनि। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पाणिनिः ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घे वि भजा वसूनि।

अच्छ त्वा यन्तु हविनः सजाता अग्निर्दूतो अजिरः सं चराते।
जायाः पुत्राः सुमनसो भवन्तु बहुं बलिं प्रति पश्यासा उग्रः ३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अच्छ । त्वा । यन्तु । हविनः । सजाताः । अग्निः । दूतः । अजिरः । सम् । चरातै । जायाः । पुत्राः । सुमनसः । भवन्तु । बहुम् । बलिम् । प्रति । पश्यासै । उग्रः ॥३॥

हे राजन् हविनः आहूताः सजाताः समानजन्मानः त्वा त्वाम् अच्छ यन्तु अभिगच्छन्तु । अजिरः शीघ्रः त्वदीयः दूतः अग्निः अग्निः इव सं चरातै संचरतु । तव जायाः पुत्राः च सुमनसः सन्तुष्टचित्ताः भवन्तु । उग्रः उद्गूर्णबलः त्वं बहुं बलिं करं प्रति पश्यासै प्रतिमुखम् आगतं पश्य ॥३॥

अच्छ ।

'अच्छ गत्यर्थवदेषु' (पाणिनिः १।४।६९) 'अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्तते' इति काशिका ।

यन्तु ।

'इण् गतौ' इति धातोः लोटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने इ झि । अन्तादेशे इ अन्ति । 'इणो यण्' (पाणिनिः ६।४।८१) इति यणि य् अन्ति । 'एरुः' (पाणिनिः ३।४।८६) इति उत्वे यन्तु ।

हविनः ।

'ह्वेञ्' धातोः 'भावेऽनुपसर्गस्य' (पाणिनिः ३।३।७५) इति अप्प्रत्यये सम्प्रसारणे च हु आ अ । 'सम्प्रसारणाच्च' (पाणिनिः ६।१।१०८) इति पूर्वरूपे हु अ । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (पाणिनिः ७।३।८४) इति गुणे हो अ । अवादेशे हव । 'हवो हूतौ' इति अमरः (३।२।८) । हवप्रातिपदिकात् 'अत इनिठनौ' (पाणिनिः ५।२।११५) इति मतुबर्थे इनिप्रत्यये प्रथमायाः बहुवचने हविनः ।

अच्छ त्वा यन्तु हविनः सजाताः ।

'सामन्तस्य च तत्र दुष्टचरितं श्रुत्वा शिरः कम्पयन्
बाहुं हस्तिकरोपमं स शनकैः स्पृष्ट्वाब्रवीद् गर्वितम् ।
आहूतो यदि नैति विक्रमवशादेष्यत्यसौ मे वशम् ।'

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

इति मानदेवस्य दोलाद्रौ स्थितस्य स्तम्भाभिलेखस्य पद्यम्* अत्र स्मरणीयम् ।

अग्निर्दूतः ।

'उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा–अग्निमाणवकयोः' इति साहित्यदर्पणे (२ परिच्छेदे) ।

दूतो अजिरः ।

'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पाणिनिः ६।१।११५) इति प्रकृतिभावः ।

अजिरः ।

'अजिरः शीघ्रगन्तरि' इति वाचस्पत्यम् ।

सं चरातै ।

परस्मैपदिनः 'चर्' धातोः 'आशिषि लिङ्लोटौ' (पाणिनिः ३।३।१७३) इति आशिषि अर्थे लिङः प्राप्तिः । 'लिङर्थे लेट्' (पाणिनिः ३।४।७) इति तस्मिन् अर्थे लेट् । 'व्यत्ययो बहुलम्' (पाणिनिः ३।१।८५) ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥

'...उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते' इति सिद्धान्तकौमुदी । तथा एव अत्र परस्मैपदे प्राप्ते उपग्रहव्यत्ययेन आत्मनेपदम् । आत्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य एकवचने शप्प्रत्यये चर् अ त । 'लेटोऽडाटौ' (पाणिनिः ३।४।९४) इति आडागमे चर् अ आ त । सवर्णदीर्घे चर् आ त । एत्वे चर् आते । 'वैतोऽन्यत्र' (पाणिनिः ३।४।९६) इति ऐत्वे चरातै ।

---

* वि. सं. २०३० मा काठमाडौंबाट नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थानद्वारा प्रकाशित धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेखको १२ पृष्ठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रति पश्यासै ।

परस्मैपदिनः 'दृश्' धातोः आशिषि अर्थे लेट् । उपग्रहव्यत्ययेन आत्मनेपदम् । आत्मनेपदे मध्यमपुरुषस्य एकवचने शप्प्रत्यये दृश् अ थास् । 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः' (पाणिनिः ७।३।७८) इति पश्यादेशे पश्य अ थास् । पररूपे पश्य थास् । आडागमे दीर्घे च पश्या थास् । 'थासः से' (पाणिनिः ३।४।८०) इति से इति आदेशे पश्या से । 'वैतोऽन्यत्र' (पाणिनिः ३।४।९६) इति ऐत्वे पश्यासै ।

अश्विना त्वाग्रे मित्रावरुणोभा विश्वे देवा मरुतस्त्वा ह्वयन्तु । अधा मनो वसुदेयाय कृणुष्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ४॥

अश्विना । त्वा । अग्रे । मित्रावरुणा । उभा । विश्वे । देवाः । मरुतः । त्वा । ह्वयन्तु । अध । मनः । वसुदेयाय । कृणुष्व । ततः । नः । उग्रः । वि । भज । वसूनि ॥४॥

हे राजन् त्वा त्वाम् अग्रे प्रथमम् अश्विना अश्विनौ देवौ उभा उभौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च तथा विश्वे देवाः मरुतः च ह्वयन्तु आह्वयन्तु । अध अथ वसुदेयाय धनप्रदानाय मनः कृणुष्व कुरु । ततः उग्रः उद्गूर्णबलः सन् वसूनि धनानि नः अस्मभ्यं वि भज यथायोग्यं प्रयच्छ ।

अश्विना ।

अश्विन् औ । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति आ इति आदेशे अश्विना ।

मित्रावरुणा ।

मित्रः च वरुणः च इति द्वन्द्वसमासे 'देवताद्वन्द्वे च' (पाणिनिः ६।३।२६) इति पूर्वपदस्य आनङादेशे मित्रावरुण औ । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति आ इति आदेशे मित्रावरुणा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उभा ।

उभ औ । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति आ इति आदेशे उभा ।

अधा मनः ।

अध मनः । 'निपातस्य च' (पाणिनिः ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घे अधा मनः ।

वसुदेयाय ।

'दा' धातोः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पाणिनिः ३।३।११३) ति भावे 'अचो यत्' (पाणिनिः ३।१।९७) इति यत्प्रत्यये दा य । 'ईद् यति' (पाणिनिः ६।४।६५) इति ईत्त्वे दी य । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (पाणिनिः ७।३।८४) इति गुणे देय । वसुनः धनस्य दानं वसुदेयम् ।

कृणुष्व ।

परस्मैपदिनः 'कृवि'धातोः इकारस्य इत्त्वात् 'इदितो नुम् धातोः' (पाणिनिः ७।१।५८) इति नुमागमे कृन् व् । णत्वे कृण् व् । 'व्यत्ययो बहुलम्' (पाणिनिः ३।१।८५) इति उपग्रहव्यत्ययेन आत्मनेपदे लोटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने कृण् व् थास् । 'धिन्विकृण्व्योर च' (पाणिनिः ३।१।८०) इति शपः अपवादे उप्रत्यये अकारे अन्तादेशे च कृण् अ उ थास् । 'अतो लोपः' (पाणिनिः ६।४।४८) इति अकारस्य लोपे कृण् उ थास् । 'थासः से' (पाणिनिः ३।४।८०) इति से इति आदेशे कृणुसे । षत्वे कृणुषे । 'सवाभ्यां वामौ' (पाणिनिः ३।४।९१) इति वकारादेशे कृणुष्व ।

आ प्र द्रव परमस्याः परावतः शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ।
तदयं राजा वरुणस्तथाह स त्वायमह्वत् स उपेदमेहि ॥५॥

आ । प्र । द्रव । परमस्याः । परावतः । शिवे । ते । द्यावापृथिवी । उभे । स्ताम् । तत् । अयम् । राजा । वरुणः । तथा । आह । सः । त्वा । अयम् । अह्वत् । सः । उप । इदम् । आ । इहि ॥५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हे राजन् परमस्याः अत्यन्तं परावतः दूरदेशात् आ प्र द्रव शीघ्रम् आगच्छ । ते तव उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ शिवे मङ्गलकारिण्यौ स्ताम् भवताम् । तत् अयं वरुणः राजा तथा आह ब्रूते सः अयं वरुणः त्वा त्वाम् अह्वत् आह्वयति । सः त्वम् इदम् उपेहि उपागच्छ ।

परमस्याः ।

परमा ङसि । सर्वनामसंज्ञायाः अभावे अपि 'व्यत्ययो बहुलम्' (पाणिनिः ३।१।८५) '...बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम्' इति काशिका । इति व्यत्ययेन सर्वनामसंज्ञा । 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च' (पाणिनिः ७।३।११४) इति स्याडागमे ह्रस्वे च परमस्याः ।

परावतः ।

परावत्प्रातिपदिकस्य पञ्चम्याः एकवचने परावतः । 'सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ ...' इति ऋग्विदे (८ अष्टके ५ अध्याये ३ वर्गे १४ मन्त्रः) । 'सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिः अद्य प्रपतेत् । अत्रैव प्रपततु । अथवा अनावृत् अनावृत्तः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात्' इति सायणः ।

द्यावापृथिवी ।

द्यौः च पृथिवी च इति द्वन्द्वसमासे 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पाणिनिः ६।३।३०) इति दिव्स्थाने द्यावा इति आदेशे द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी औ । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति औ इति एतस्य लुकि द्यावापृथिवी ।

द्यावापृथिवी उभे ।

'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्' (पाणिनिः १।१।११) इति प्रगृह्यसंज्ञायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (पाणिनिः ६।१।१२५) इति प्रकृतिभावः ।

अह्वत् ।

'ह्वेञ्' धातोः परस्मैपदे लुङि प्रथमपुरुषस्य एकवचने अडागमे च्लिप्रत्यये अ ह्वा च्लि ति । 'लिपिसिचिह्वश्च' (पाणिनिः ३।१।५३)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

इति च्लिस्थाने अङादेशे अ ह्वा अ ति । 'आतो लोप इटि च' (पाणिनिः ६।४।६४) इति आकारलोपे अ ह्व् अ ति । 'इतश्च' (पाणिनिः ३।४।१००) इति इकारलोपे अह्वत् । 'छन्दसि लुङलङलिटः' (पाणिनिः ३।४।६) इति वर्तमाने लुङ ।

इन्द्रेन्द्र मनुष्याः परेहि सं ह्यज्ञास्था वरुणैः संविदानः ।
स त्वायमह्वत् स्वे सधस्थे स देवान् यक्षत् स उ कल्पयाद् विशः ॥

इन्द्र । इन्द्र । मनुष्याः । परा । इहि । सम् । हि । अज्ञास्थाः । वरुणैः । संविदानः । सः । त्वा । अयम् । अह्वत् । स्वे । सधस्थे । सः । देवान् । यक्षत् । सः । उ । कल्पयात् । विशः ॥६॥

इन्द्रेन्द्र हे इन्द्र मनुष्याः मनुष्यान् परेहि आगच्छ । हि यस्मात् कारणात् वरुणैः वरुणेन संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः सम् अज्ञास्थाः ज्ञातवान् असि । सः अयम् इन्द्रः त्वा त्वाम् अह्वत् आह्वयति । स्वे स्वकीये सधस्थे सहस्थाने स्वराष्ट्रे सः राजा देवान् यक्षत् यजतु । सः उ सः एव राजा विशः प्रजाः कल्पयात् स्वस्वव्यापारेषु कल्पयतु नियुङ्क्ताम् ।

इन्द्रेन्द्र ।

'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' (पाणिनिः ८।१।८) इति संमतौ इन्द्रशब्दस्य द्वित्वे इन्द्रेन्द्र ।

मनुष्याः परेहि ।

'व्यत्ययो बहुलम्' (पाणिनिः ३।१।८५) '...धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते' इति सिद्धान्तकौमुदी । तथा एव अत्र मनुष्यान् परेहि इति प्राप्ते सुपां व्यत्ययेन मनुष्याः परेहि ।

सं हि अज्ञास्थाः ।

'संप्रतिभ्यामनाध्याने' (पाणिनिः १।३।४६) इति सम्पूर्वात् 'ज्ञा' धातोः आत्मनेपदम् । 'व्यवहिताश्च' (पाणिनिः १।४।८२) इति सं हि अज्ञास्थाः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वरुणैः ।

वरुणेन इति प्राप्ते 'व्यत्ययो बहुलम्' (पाणिनिः ३।१।८५) इति सुपां व्यत्ययेन वरुणैः ।

संविदानः ।

'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः' (पाणिनिः १।३।२९) इति सम्पूर्वाद् 'विद्' धातोः आत्मनेपदे शानजादेशे संविदानः ।

सधस्थे ।

'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पाणिनिः ६।३।९६) इति सहस्थाने सधादेशः ।

यक्षत् ।

'यज्'धातोः परस्मैपदे आशिषि अर्थे लेटि प्रथमपुरुषस्य एकवचने 'सिब् बहुलं लेटि' (पाणिनिः ३।१।३४) इति सिप्प्रत्यये यज् स् ति । 'लेटोऽडाटौ' (पाणिनिः ३।४।९४) इति अडागमे यज् स् अ ति । 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' (पाणिनिः ८।२।३६) इति षत्वे यष् स् अ ति । 'षढोः कः सि' (पाणिनिः ८।२।४१) इति ककारादेशे यक् स् अ ति । षत्वे यक् ष् अ ति यक्षति । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पाणिनिः ३।४।९७) इति इकारलोपे यक्षत् ।

कल्पयात् ।

'कृपू सामर्थ्ये' इति धातोः णिचि 'पुगन्तलघूपधस्य च' (पाणिनिः ७।३।८६) इति गुणे कर्पि । 'कृपो रो लः' (पाणिनिः ८।२।१८) इति लकारादेशे कल्पि । कल्पिधातोः परस्मैपदे आशिषि अर्थे लेटि प्रथम-पुरुषस्य एकवचने शपि गुणे अयादेशे कल्पयति । आडागमे कल्पयाति । इकारलोपे कल्पयात् ।

पथ्या रेवतीर्बहुधा विरूपाः सर्वाः सङ्गत्य वरीयस्ते अक्रन् ।
तास्त्वा सर्वाः संविदाना ह्वयन्तु दशमीमुग्रः सुमना वशेह ॥

पथ्याः । रेवतीः । बहुधा । विरूपाः । सर्वाः । संगत्य । वरीयः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ते । अक्रन् । ताः । त्वा । सर्वाः । संविदानाः । ह्वयन्तु । दशमीम् । उग्रः । सुमनाः । वश । इह ॥७॥

हे राजन् बहुधा विरूपाः विविधाकाराः पथ्याः मार्गहितकारिण्यः रेवतीः आपः ताः सर्वाः संगत्य ते तव वरीयः शुभम् अक्रन् कुर्वन्तु । ताः सर्वाः संविदानाः ऐकमत्यं प्राप्ताः सत्यः त्वा त्वां ह्वयन्तु आह्वयन्तु । इह उग्रः उद्‌गूर्णबलः त्वं सुमनाः सन्तुष्टचित्तः सन् दशमीं चरमावस्थां वश इच्छ ।

रेवतीः ।

रेवती जस् । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (पाणिनिः ७।१।३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घे रेवतीः ।

ते अक्रन् ।

'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पाणिनिः ६।१।११५) इति प्रकृतिभावः ।

अक्रन् ।

कृधातोः परस्मैपदे लुङि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अडागमे च्लिप्रत्यये अ कृ च्लि झि । 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' (पाणिनिः २।४।८०) इति च्लेः लुकि अ कृ झि । अन्तादेशे अ कृ अन्ति । यणि अक्रन्ति । 'इतश्च' (पाणिनिः ३।४।१००) इति इकारलोपे अक्रन्त् । संयोगान्तस्य लोपे अक्रन् । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पाणिनिः ३।४।६) इति लोडर्थे लुङ् ।

दशमीम् ।

'दशमीं नवतिसंवत्सरोर्ध्वभाविनीं वर्षदशकात्मिकां चरमावस्थाम्' इति सायणः । 'अविरलमधुबिन्दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिवाभ्यवगाढां दशां चतुर्थीमुत्सृजन्तमनवरतमवतंसशङ्खैरामन्द्रकर्णजालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव सूचयन्तं... दर्पशातमपश्यत्' इति हर्षचरिते (२ उच्छ्वासे) । चतुर्थी दशा त्रिंशच्चत्वारिंशद्वर्षान्तरालं वयः । पञ्चमी दशा चत्वारिंशत्पञ्चाशद्वर्षान्तरालं वयः । (अयम् अर्थः पाण्डुरङ्गवामनकाणेपण्डितस्य हर्षचरितव्याख्यायां १२९ पृष्ठे अग्रवालोपनाम्नः वासुदेवशरणस्य हर्षचरितव्याख्यायां ४१ पृष्ठे वर्तते ।)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वश ।

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानेन प्रकाशितस्य अथर्ववेदस्य (१ भागे २६१ पृष्ठे) मूले वश इति रूपं वर्तते । तत्र एव टिप्पण्यां पाठान्तरत्वेन वस इति रूपं च वर्तते । तत्रैव सायणभाष्ये 'वस निवस, जरापर्यन्तं स्वकीयं राज्यं निष्कण्टकं भुङ्क्ष्वेत्यर्थः' इति लिखितं वर्तते । माधवीयधातुवृत्तौ भ्वादौ 'वस निवासे' । वसति (९८५) । अदादौ 'वस आच्छादने' । वस्ते (१३) । चुरादौ 'वस स्नेहनच्छेदापहरणेषु' । वासयति (२०९) । चुरादौ एव 'वस निवासे' । वसयति (३९६) । अदादौ 'वश कान्तौ' । वष्टि (७०) इति धातवः दृश्यन्ते । अतः लोटः मध्यमपुरुषस्य एकवचने वश इति रूपं न सिद्ध्यति । 'व्यत्ययो बहुलम्' (पाणिनिः ३।१।८५) 'यथायथं विकरणाः शबादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । ... आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियत इति प्राप्ते' इति काशिका । 'वश कान्तौ' इति अदादौ पठितस्य वश्धातोः लोटि मध्यम-पुरुषस्य एकवचने उड्ढि इति रूपं भवति । तत्र विकरणव्यत्ययेन शपः अलुकि लोटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने वश इति रूपं सम्भवति । तस्य अर्थः च इच्छ इति ।

दशमीं वश इति एतस्य अर्थः शतवर्षात्मकम् आयुः इच्छ इति सम्भवति । अयम् अर्थः विद्वद्भिः परीक्ष्यः ।

(अथर्ववेद, ३ काण्ड, १ अनुवाक, ४ सूक्त)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विद्यार्थी

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत २॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥३॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥४॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किंस्विद् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥५॥

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथापरे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥६॥

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शान्ति कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतां च इष्टापूर्ते पुत्रपशूँश्च सर्वान् ।
एतद् वृङक्ते पुरुषस्याऽल्पमेधसो यस्याऽनश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे अनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥९॥

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद् वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥

यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनाऽस्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥१३॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चाऽपि तत् प्रत्यवदद् यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥१५॥

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥१६॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥१७॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद् विदित्वा य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥१९॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२१॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् २२॥

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥

एततुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाँश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ।।२५।।

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ।।२६।।

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत् चेत्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ।।२७।।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क्वधःस्थ प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्ण रतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ।।२८।।

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ।।२९।।

(कठोपनिषद्, १ अध्याय, १ वल्ली)

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते ।।१।।

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ।।२।।

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाँश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ।।३।।

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ।।४।।

(कठोपनिषद, १ अध्याय, २ वल्ली)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

केलाउँदै सब कुरा आत्मा नै खोज्नुपर्दछ

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद् वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥१॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् स्यां न्वहं तेनामृताहो ३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि भवत्येतद् व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥५॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

ब्रह्म तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान् वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥७॥

(बृहदारण्यकोपनिषद्, ४ अध्याय, ५ ब्राह्मण)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

रामायण–खण्ड

यत्रो देश र कालको अवधिमा प्राचीन गाथा–श्रुति
पाइन्छन् जति ती सबैकन यहाँ केलाउँदामा पनि ।
सच्चा मानव–धर्म–पालक कुनै पाइन्न जल्ले सम
ती श्रीराम बसीरहून् हृदयमा सन्मार्ग देखाउन ।।

वि. सं. १९९६।२।४।४

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अयोध्याको वर्णन

(वाल्मीकिरामायण, बालकाण्ड)

सरयूको किनारामा बसेको लोकविश्रुत ।
ठूलो राम्रो जनपद थियो कोशलनामक ।।

।। १ ।।

अन्नपात त्यहाँ फल्थे राम्रोसँग, प्रजाजन ।
थिए प्रसन्न, तिनको रहन्थ्यो हातमा धन ।।

।। २ ।।

प्रख्यात मनु राजाले बसाएको महापुर ।
अयोध्या राजधानीमा बस्तथे कोशलेश्वर ।।

।। ३ ।।

अयोध्याको थियो दैर्घ्य अठचालीस कोसको ।
त्यो अयोध्या थियो चौडा बाह्र कोस प्रमाणको ।।

।। ४ ।।

मिलाएर बनाएका वारपार हुने गरी ।
ठूला सडकले राम्रो देखिएको थियो पुरी ।।

।। ५ ।।

अयोध्यामा दिनदिनै छर्किन्थे जल मार्गमा ।
राम्रा राम्रा फूलहरू राखिन्थे ठाउँठाउँमा ।।

।। ६ ।।

बलिया बलिया ढोका अयोध्यापुरका थिए ।
तिनलाई समयमा उघार्थे बन्द गर्दथे ।।

।। ७ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नाना प्रकारका जान्ने कालीगढ त्यहाँ थिए ।
धेरै किसिमका यन्त्र, ज्याबहाल त्यहाँ थिए ।।

।। ८ ।।

कथा सुनाउँदै हिँड्ने थिए केही त्यहाँ जन ।
राजाहरूको पुख्यौली भन्ने केही थिए जन ।।

।। ९ ।।

निकै तले घरहरू पनि धेर त्यहाँ थिए ।
अग्ला अग्ला अटालीमा झण्डा फर्फर गर्दथे ।।

।। १० ।।

नटीनटहरूबाट त्यहाँ नाटक चल्दथे ।
शतघ्नी नामका शस्त्र त्यहाँ सयकडन् थिए ।।

।। ११ ।।

तर्न, नाघ्न नसकिने गहिरो जलपूरित ।
खावा थियो अयोध्याको चारैतिर प्रतिष्ठित ।।

।। १२ ।।

सालका रूखको बाक्लो घेराले पनि त्यो पुर ।
थियो रक्षाखातिरमा घेरिएको सबैतिर ।।

।। १३ ।।

प्रशस्त आँपका घारी अयोध्यापुरमा थिए ।
गाई, घोडा, ऊँट, गधा, हात्ती, रथ त्यहाँ थिए ।।

।। १४ ।।

सिर्तो बुझाउनानिम्ति सगुताहरू आउँथे ।
त्यहाँ विदेशका केही बनियाँ पनि आउँथे ।।

।। १५ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राम्रा ढुङ्गाहरूबाट बनेका दरबार र।
बुर्जाहरूबाट पुर त्यो थियो अति सुन्दर ।।

।। १६ ।।

विलासका निम्ति थिए केही कृत्रिम पर्वत।
धनीहरूका तिनले बन्दथे घर शोभित ।।

।। १७ ।।

धेरै चोक भएका क्यै दरबार त्यहाँ थिए।
सुन्दरीहरुले शोभा तिनको झन् बढाउँथे ।।

।। १८ ।।

सम्म जग्गा मिलाएर बसाएको थियो पुर।
टम्म पारी मिलाएर बनाएका थिए घर ।।

।। १९ ।।

मार्सी चामलको, मीठा ऊखुका रसको पनि।
छेलोखेलो हुने गर्थ्यो अयोध्यामा सधैं भरि ।।

।। २० ।।

मधुर स्वरका बाजा अनेकौं थर बज्दथे।
थाकेका धेर जनको मन आनन्द पार्दथे ।।

।। २१ ।।

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यौवराज्यको तयारी

(वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड)

मामाको घरमा गईकन बसूँ सानन्द केही दिन
भन्ने आशयले पितासँग बिदा मागी खुशी भैकन ।
सौताने तर कामले अतिशय प्रेमी सुमित्रासुत
कान्छा भाइ लिई हिँडे भरत ता छोडेर आफ्नो धर ॥

॥ १ ॥

मामाले पनि ती दुवैकन खुला निष्पक्ष माया गरे
संझी पुत्रसमान भित्र दिलले पाले बडो प्रेमले ।
खोज्थे जे जति वस्तु ता जुन घडी ती पाउँथे तत्क्षण
लागे बित्न रमाइला भरत औ शत्रुघ्नका ती दिन ॥

॥ २ ॥

संझन्थे कहिलेकहीँ दुइ जना आफ्नो अयोध्यापुर
बूढा छन् घरमा पिता पनि भनी हुन्थ्यो अली खुल्दुल ।
बूढा भूप यता विदेशतिरका ती पुत्रको संझना
राख्थे, भित्र थियो दुवैतिर त्यहाँ संसर्गको चाहना ॥

॥ ३ ॥

चारोटै सुतमा बराबर गरी भूपाल गर्थे हित
रानीकातिर भेदभाव त थियो, छोराहरूमा तर ।
एकै दृष्टि थियो, थिएन यसले सापत्न्यको भावना
छोरामा, तिनमा थियो नि रसिलो सौभ्रात्रको कामना ॥

॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शूरा राक्षसराज रावण थिए, ज्यादै थिए ती बली,
सारालाइ दबाइराख्नु बलले भन्थे भलो हो तिनी ।
ज्यादै कष्ट भयो भनेर सुरले गर्दा मिली प्रार्थना,
आफैं विष्णु भए मनुष्यसरिको श्रीरामको रूपमा ॥

॥ ५ ॥

आफ्ना सद्‌गुणले चरित्रबलले निष्पक्षता भावले,
धेरैको हितकार्यले मुलुकमा श्रीरामको ख्यातिले ।
हाम्रा यी हितकार छन् नि यिनकै सत्कर्मकै जोडले
पाऔंला सुख शान्ति, यो हृदयमा राख्थे प्रजावर्गले ॥

॥ ६ ॥

आफ्नो दोष बुझी, परीक्षण गरी हेर्ने अरूकै सरी
गर्थे राम सधैं पवित्रमय भै, चारित्र भो सुग्घरी ।
जान्ने मानिसका बसी सँगसँगै सत्‌शास्त्रचर्चा गरी
बस्थे राम, यसै हुँदा हृदयका आँखा खुले बेसरी ॥

॥ ७ ॥

आफ्नो क्षत्रियधर्ममा दृढ रही धेरै थरी शास्त्रका
अभ्यासैतिर चित्त दीकन उनी बुझ्थे सबै तत्त्व ता ।
यै लामो धनुले यहाँ अनि उहाँ गर्नेछ मेरो हित,
भन्ने भाव हुँदा थिएन उनको भित्री कुनै धर्मर ॥

॥ ८ ॥

आमा तीन थिए, सबैकन उनी निष्पक्ष भै भक्तिले
गर्थे सेवन, तीन भाइसँगमा निष्पक्षले स्नेहले ।
गर्थे काम, यिनै कुराकन बुझी बूढा महीपालले
राममाथि बिसाउँथे हृदयका सारा कुरा स्नेहले ॥

॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

जस्तो जे जति बाबुले पनि भने त्यस्तै त्यही त्यत्ति नै
केही तर्क–वितर्कलाई नगरी श्रीराम गर्थे सधैँ ।
बाबा हुन् सब देवता, यिनकन पूजा गरेमा दुबै
बन्ला लोक भनेर भित्र मनले गुन्थे उनी हर्दमै ॥

॥ १० ॥

राजा वृद्ध हुँदै गए, शिथिल भै गल्दै गए इन्द्रिय,
केही हुन्छ कि लौ मलाई यसरी चिन्ता बढ्यो, भो भय ।
भित्री बाहिरका दुवैतिर हुँदा दौर्बल्य राजाकन
भारी भो अब राजकाजतिरका कर्तव्यको पालन ॥

॥ ११ ॥

यस्तो भो त पनि प्रसन्न मनले छोड्ने चटक्कै सब
भित्री भाव थिएन भूमिपतिको, त्यो भोग त्यो वैभव ।
आफ्नै हातविषे अडोस्, मुकुटको भारी हलुङ्गो बनोस्,
आफ्नो मातहती रही अलिकता स्वामित्व अर्को गरोस् ॥

॥ १२ ॥

यस्तै नै मनमा गुनेर नृपले जाँची बुझी स्वार्थको
रक्षाखातिरमा स्वभक्त बलियो विद्वान् युवा रामको ।
थाप्लोमा युवराजको पद दिई विश्रामका ती दिन
कैकेयीसँगमा बसी महलमा भोग्ने गरे चिन्तन ॥

॥ १३ ॥

मन्त्रीका सँगमा बसीकन गरी सल्लाह भूपालले
छोरामा युवराजको पद दिने पक्का गरे चित्तले ।
आफ्नो शेषपछि प्रभुत्व उसले पाओस् सबै राज्यको,
ऐलेलाई प्रभुत्व होस् अलिकता सिक्तै गरोस् काम त्यो ॥

॥ १४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भन्ने निश्चय यो गरेर नृपले, यो लोक के भन्दछ,
कल्लाई युवराजको पद दिँदा आनन्द त्यो मान्दछ ।
यस्तो बुझ्न भनेर राष्ट्रभरमा प्रख्यात सत्पूरुष
डाकी, एक सभा गरीकन निधो गर्ने गरे बाहिर ।।

।। १५ ।।

टाढाका पनि पौर जानपदमा सामन्तमा भूपले
आफ्ना दूत पठाउँदै समयमा निम्तो गरे प्रेमले ।
आएका सब सभ्यले पनि त्यहाँ बस्ना र खानाकन
पाए योग्य हिसाबले, सब भए विश्रान्त केही दिन ।।

।। १६ ।।

हेरी ठीक सुहाउँदो दिन भयो ठूलो सभा एउटा,
आफ्ना आसनमा रहे सब जना, राजा भए सामुमा ।
सारालाई सुनाउँदै नृपतिले आवाज ठूलो गरी
बोले सुन्दरभावले वचनको झल्काउँदै माधुरी ।।

।। १७ ।।

मेरा पूर्वजले समस्त दुनियाँ छोरा सरीका गरी
पालेथे, सब सभ्यलाई सब यो थाहा छ राम्रै गरी ।
आफ्ना पूर्वजको प्रथाकन लिई मैले यथासंभव
अर्छी त्याग गरी प्रजार्पण गरें यो जिन्दगी नै सब ।।

।। १८ ।।

योभन्दा पनि होस् प्रजाहित भनी मेरो छ इच्छा अब,
बोकी भार गल्यो शरीर, म गलें, यी केश पाके सब ।
मेरो ज्येष्ठ सुपुत्र शूर बलियो विद्वान् प्रजाको हित
गर्ने राम छ, योग्य त्यो छ, त्यसले यो लोकको सत्पथ ।।

।। १९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

थामी, वर्ण र आश्रमादि सबको राम्रो गरी पालन
हाम्रो यो कुल गौरवस्थिति सबै थाम्ला, प्रजारञ्जन।
गर्ला झन् भनि भन्छ भित्र मन यो मेरो, त्यसैले अब
यो भारी उसमै बिसाउँछु, उही पाओस् सबै गौरव॥

॥ २० ॥

यो मेरो मत हो, यहाँहरु यहाँ के भन्नुहोला भनी
सोधें, योग्य कुरा यहाँहरु मिली भन्नोस् सबै यो गुनी।
जे गर्दा हित हुन्छ त्यै म गरुँला, भित्री कुनै आग्रह
मेरो छैन, छ वादको समय यो, जाँचौं सबै ती तह॥

॥ २१ ॥

राजाको मुखका सुनीकन कुरा, जम्मा भएका सब
विद्वान् ब्राह्मण पौर जानपद औ सामन्त भूपालक।
लागे गर्न कुरा, परस्पर मिली धेरै गरी तर्कन
आफ्नो भाव मिलाउँथे, पछि भयो धेरैजसो मेलन॥

॥ २२ ॥

केही मुख्य मनुष्यले अघिसरा भै भूपलाई भने,
हाम्रो रक्षक राम हून् यति कुरो हाम्रो सधैं चित्तले।
खोज्थ्यो, आज त्यही कुरो अब पुग्यो, श्रीराम यो लोकको
रक्षाखातिर योग्य छन्, छ उनको साह्रै बडो चित्त त्यो॥

॥ २३ ॥

विद्वान् ब्राह्मणबाट शुद्ध विधिले श्रीरामले शास्त्रको
भित्री गूढ कुरा पढे, अनि पढे सारा कुरा शस्त्रको।
भित्री तत्त्व गढी गढीकन उनी लोकप्रथा बुझ्दछन्,
आफ्नो ज्ञान सधैं प्रजार्पण गरी श्रीराम ता बस्तछन्॥

॥ २४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हाम्रो दुःखविषे उनी पनि अहो बन्छन् सधैं दुःखित,
हाम्रो सौख्यविषे प्रसन्न मनले हुन्छन् सुखी सर्वतः ।
आफ्ना भाइसमान भित्र रसले हामी सबैमा दया
राख्छन्, यो छ अकृत्रिम प्रकृति नै श्रीरामको सर्वदा ।।

।। २५ ।।

टाढा युद्ध गरेर फेरि घरमा फिर्दा कतै संगम
बाटामा हुन गो भने पनि अहो श्रीरामको त्यो मन ।
कस्तो कोमल, मूल मार्गबिचमै हामी प्रजाको पनि
गर्छन् गेहसुतादिमा कुशलको राम्रो गरी सोधनी ।।

।। २६ ।।

अर्काको जति जे सकिन्छ हित नै श्रीरामले गर्दछन्,
आफूचाहिँ अलग्ग भैकन सदा निष्पक्ष भै बस्तछन् ।
भित्री भाव गभीर हुन्छ उनको जानिन्न त्यो बाहिर,
हाँसी खिस्स दिने स्वभाव छ, अहो हर्छन् सबैको दिल ।।

।। २७ ।।

केही क्रोध उठोस् कि ता खुश हओस् श्रीरामको निष्फल
कैल्यै हुन्न, हुँदैन भित्र उनको दुर्भावनाको मल ।
आफ्नो क्षत्रियधर्ममा दृढ रही धर्म-प्रजा-रक्षण
गर्नामा रत भैरहन्छ दिनहुँ श्रीरामको ता मन ।।

।। २८ ।।

हामीलाई सुयोग्य राम युवराट् भै पालना गर्दिऊन्,
लामो आयु निरोग तेज बल यो श्रीराममा बसिऊन् ।
हाम्रो बिन्ति दया गरेर सुन यो हे ईश, भन्दै जन
प्रातःकाल र साँझमा जप गरी गर्छन् प्रभुप्रार्थन ।।

।। २९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बूढा हुन् कि युवा हऊन् कि अथवा केटाहरू स्त्रीजन
वा होऊन् सब रामकै शुभ कुरा गर्छन् सधैं याचन।
ओहो भाग्य रहेछ आज तिनको पुग्ने भयो आशय,
चाँडै नै युवराज राम प्रभुको गाऊन् सबैले जय ॥

॥ ३० ॥

यस्तो वाक्य सुनी प्रसन्न मनले बोले महीपालले,
मेरो भाग्य बडो रहेछ, जसले मेरो यही रामले।
यत्रो इज्जत पाउँदो छ, दुनियाँ गर्दा रहेछन् सब
मेरो यो सुतकै सबैतिर अहो यत्रो बडो गौरव ॥

॥ ३१ ॥

राजाले अनि ती पुरोहित तथा ऋत्विक् वसिष्ठादिक
विद्वान् ब्राह्मणतर्फमा नयन दी बोले सभासम्मुख।
जस्तो जे जति वस्तु छन् अब यहाँ यो काममा चाहिने
ती सारा अब भन्नुहोस् समयमा होऊन् सबै पाइने ॥

॥ ३२ ॥

मन्त्रीतर्फ दिएर नेत्र ऋषिले ती चाहिने वस्तुका
राम्रो वर्णन गर्दिए, नृपतिले सुन्ने गरी सामुमा।
मन्त्रीले पनि गर्न संग्रह सबै आँखा दिए सर्वतः,
धेरै हाकिममा विभाजित भयो त्यो कामको तर्खर ॥

॥ ३३ ॥

हेरी आप्त सुमन्त्रलाई नृपले, जाऊ तिमी गैकन
आफ्ना शिष्यसमान रामकन झट् साथै यहाँ लीकन।
आऊ, स्पष्ट भने, सुनेर नृपको आज्ञा गई तत्क्षण
ल्याए साथ सुमन्त्रले रथ चढी भावी जगद्भूषण ॥

॥ ३४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यो भारी परिषद् खचाखच थियो, राजा थिए बीचमा,
श्रोर्ली झट् रथबाट राम पहुँचे भूपालका सामुमा ।
आफ्नो माथ गरेर नम्र उनले आफ्ना पिताका पद
ढोगे, भूपतिको रहेन अहिले आनन्दको क्यै हद ।।

।। ३५ ।।

आफ्नो सामु नजीक आसन दिई आनन्दले गद्गद
भै छोराकन भूपले अनि भने, हे राम हे सत्सुत ।
मेरा चार सुपुत्रका बिच तिमी जेठा भयौ जन्मले,
आफ्नो जाँगरले र योग्य गुणले जेठा भयौ कामले ।।

।। ३६ ।।

गर्छन् चाह समस्त यी प्रकृति नै तिम्रो बडो भक्तिले,
लौ बाबू युवराज हौ, मुलुक यो छाई सबै कीर्तिले ।
छौ बाबू गुणयुक्त तैपनि म लौ यो भन्दछु स्नेहले,
आफ्ना इन्द्रियलाइ नित्य वशमा राखे बडो यत्नले ।।

।। ३७ ।।

गर्दै अन्न र शस्त्र संचय सधैं आफ्नो बढाए बल,
सत्कर्तव्य भनी प्रजाहितविषे लागे भई तत्पर ।
आफू जाँगरिलो भई समयमा कर्तव्य आफ्नो गरी,
मन्त्री, दूत र चारका सब कुरा राम्रो परीक्षा गरी ।।

।। ३८ ।।

छोडी क्रोध र काम जो नृपतिले गर्छन् प्रजाको हित,
यी पृथ्वी उनकै निमित्त रसिली हुन्छिन् बुझ्यौ सन्तत ।
यस्तो वाक्य सुनेर हर्षित भई श्रीरामका मित्रले
कौशल्यासँग गै कुरा सब भने, यस्तो सुनी हर्षले ।।

।। ३९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

माईले समचारवाल सबको सत्कार ठूलो गरिन्,
गाई रत्न सुवर्णबाट तिनमा आनन्दवर्षा गरिन् ।
राजाले अनि रामलाइ र सभालाई बिदा गर्दिए,
राजाको पदमा नुहेर घरमा श्रीराम फिर्दा भए ॥

॥ ४० ॥

राजाको शुभ बुद्धिको र गुणको गर्दै प्रशंसा अनि
आफ्ना वासविषे गए अलिअली गर्दै सभासद् पनि ।
मन्त्रीका सँगमा बसेर नृपले सोही सभामै अनि
राम्रो साइत पर्छ भोलि उसमै यो काम होओस् भनी ॥

॥ ४१ ॥

ठोकी निश्चय भित्र वासगृहमा बिस्तार पस्ता भए,
आफ्नो काम सबै सकी सचिवले प्रस्थान गर्दा भए ।
राजाको मनभित्र तुल्बुल थियो, चिन्ता अनेकौं थर
उठ्थे, छिन्छिनमा विवेक उनको हुन्थ्यो अली धर्मर ॥

॥ ४२ ॥

डाकी भूपतिले सुमन्त्रकन, लौ चाँडै तिमी गैकन
ल्याऊ राम, भनेर उत्सुक भई लागे निहार्नाकन ।
राजाज्ञाकन ली सुमन्त्र पहुँचे श्रीरामको द्वारमा,
ढोकेले उनको लग्यो खबर, सो सुन्दा अली चित्तमा ॥

॥ ४३ ॥

शङ्का भो रघुनाथलाइ, उनले डाकी तुरुन्तै अनि
के हो आगमनप्रयोजन भनी सोधे लिई तुल्बुली ।
राजाबाट कुमारलाइ अहिले भो फेरि बोलाहट,
सोही काम लिएर हाजिर भएँ, जाने नजाने तर ॥

॥ ४४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यो सारा तजबीज हो हजुरको, यस्तो भनी सारथि
लागे चूप, तुरुन्त नै रथ चढे श्रीराम ली सारथि ।
कौशल्यासुतलाइ ली सँगसँगै भूपालका सारथि
खोपीभित्र पुगे क्रमैसँग, जहाँ बस्थे महाराज ती ।।

।। ४५ ।।

छोराले पितृ-पाद-वन्दन गरे, बूढा पिताले पनि
पोखे मानसका गभीर तहका ती भावना क्यै अनि ।
नानी पुत्र, म वृद्ध नै भइसकें, मेरा सबै इन्द्रिय
लागे गल्न, मलाइ हुन्छ मनमा धेरै थरीको भय ।।

।। ४६ ।।

मैले शास्त्र पढें, अनेक थरका धेरै गरें अध्वर,
मेरा पुत्र भए, म तीन ऋणकै बाबू भएँ लौ पर ।
देखिन्छन् नभमा अनेक थरका उत्पातका चिह्न ती,
मेरो लागि अनिष्टकारक दशा लाग्यो भनी ज्योतिषी ।।

।। ४७ ।।

भन्छन्, देख्छु अनेक दुष्ट सपना, यस्तो हुनाले अझ
केही हुन्छ कि लौ मलाइ त भनी शङ्का निकै लाग्दछ ।
बाबू योग्य सुपुत्र भैकन तिमी निस्क्यौ अहो भाग्यले
तिम्रो गर्दछ चाह लोक सब यो त्यो भित्रकै भक्तिले ।।

।। ४८ ।।

तिम्रो होस् युवराजको पद, यही मेरो छ इच्छा बडो,
योभन्दा अरु छैन यो जनममा बाँकी त मेरो कुरो ।
मेरो होश छँदै तिमीकन मिलोस् यो यौवराज्यासन,
मेरो भित्र घुमीरहन्छ मनमा यस्तै कुरो फन्फन ।।

।। ४९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बाबू झट् गर लौ, रहन्न मन ता यो एकनासे सदा,
के होला पछि बुझ्छ को, छ अहिल्यै यो ठीक मौका यता।
राम्रो साइत भोलि पर्छ विधु औ पुष्यर्क्षको मेलन,
सोही साइतमा तिमीकन मिलोस् यो यौवराज्यासन ॥

॥ ५० ॥

मामाको घरमा छँदै भरत, होस् तिम्रो प्रतिष्ठा यहाँ,
बाधा विघ्न हटोस्, सुटुक्कसँग होस् छिट्टोपना काममा।
तिम्रा भाइ सुयोग्य छन् भरत, औ भित्री कुनै कल्मष
छाएको मनमा बुझिन्न उनको, देखिन्छ राम्रो रस ॥

॥ ५१ ॥

यस्तो हो, तर हुन्न मानस सधैँ यौटै दिशाका तिर,
के गर्लान् कसले पछाडि, यसले झट्टै गरे तर्खर।
यो राम्रो शुभ कार्यलाइ अहिल्यैदेखिन् तयारी बन,
सीतालाइ लिई हविष्यविधिको राम्रो गरी पालन ॥

॥ ५२ ॥

नानी आज गरे, सबै विधि पुगोस् केही नहोओस् कम,
तिम्रा सैनिक मित्रले दृढ भई तिम्रो गरून् रक्षण।
यस्तो बात गरी बिदा पनि दिए जाऊ भनी भूपले,
राजाको दरबारबाट घरको बाटो लिए रामले ॥

॥ ५३ ॥

केही बेर त्यहाँ बसेर उनले आफ्नी मुमाको घर
आफैँ गैकन मातृपादतलमा आफ्नो नुहाए शिर।
त्यो बेला जननी सबै तरहले कल्याण होस् पुत्रको,
भन्ने भाव लिएर शुद्ध मनले श्रीविष्णुका पाउको ॥

॥ ५४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गर्थिन् ध्यान लिएर मौन, नजिकै सीता सुमित्रा पनि
आएका त थिए सुनी शुभ कुरो साह्रै हँसीला बनी ।
कौशल्याकन रामले अनि भने, आमा मलाई अब
बाबाले युवराजको पद दिई मेरो बडो गौरव ॥

॥ ५५ ॥

गर्ने निश्चय गर्नुभो, शुभ कुरो यो भोलि नै बन्दछ,
आमाबाट यहाँ सबै विधि पुगोस्, जे जे कुरा गर्नु छ ।
आफूले अघिदेखि भित्र मनमा इच्छा गरी ईश्वर
भाकेको जुन वस्तु हो अब उही आफैं खडा भै वर ॥

॥ ५६ ॥

आएको जब नेत्र कर्ण दुइटैद्वारा गरिन् चित्तमा
माईले, अहिले रहेन उनको आनन्द क्यै साँधमा ।
माईले निज पुत्रलाइ रसिलो हर्षाश्रुले सेचन
गर्दै, धेर दिएर आशिष भनिन्, पाऊ चिरंजीवन ॥

॥ ५७ ॥

तिम्रा शत्रुहरू सबै अब हटें आफ्नो लुकाई मुख,
बाबू लक्ष्मणकी मुमाकन तथा देऊ मलाई सुख ।
मेरा औ उनका मनुष्यहरुको राम्रो गरे उन्नति,
मेरो यो व्रत पूर्ण नै अब भयो तिम्रो हुँदा उन्नति ॥

॥ ५८ ॥

माईले यसरी भनेपछि त्यहाँ श्रीरामले संमुख
हेरी, लक्ष्मण भाइका तिर भने राम्रो लगाई मुख ।
मेरा भाइ तिमी सधैं मकन छौ यो प्राण जस्तै प्रिय,
देखाऊ अब योग्यता, गर तिमी संपूर्ण राज्योदय ॥

॥ ५९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हे बाबू, म तिमीहरूकन यहाँ होला कि केही सुख
भन्ने खातिरले रहन्छु यसरी यो बोझको संमुख ।
यस्तो वाक्य भनेर दाशरथिले माताहरूका पद
ढोगी, साथ लिई वधूकन, बिदा मागेर आफ्नो घर ॥

॥ ६० ॥

फर्के, वृद्ध नरेशले पनि उता आफ्ना पुरोधाकन
छोरालाई सधाउनोस् विधि भनी डाकी गरे सूचन ।
राजाज्ञाकन ली पुरोहित गए श्रीरामको द्वारमा,
आफैं आदरसाथ दाशरथिले ओर्लेर त्यै द्वारमा ॥

॥ ६१ ॥

आई, नम्र भएर भक्तिरसले देखाउँदै हत्पत,
कोठामाथि लगी वसिष्ठ गुरुको राम्रो गरे स्वागत ।
राजालाइ कुमारले स्वगुणको राम्रो गरी योग्यता
धेरै जाँगरले अली अलि गरी सम्पूर्ण देखाउँदा ॥

॥ ६२ ॥

राजाबाट खुशी भई दिनुभयो यो यौवराज्यासन,
पुग्दामा मनको कुरा अति खुशी मान्छन् सबै यी जन ।
सीतासाथ कुमारले प्रयत भै पाली हविष्यव्रत,
पृथ्वीमा कुशमा सुती दृढ भई यो रातमा बस्नु छ ॥

॥ ६३ ॥

यै भन्नाकन भूपको वचनले आएँ, उही जान्छु म,
यस्तो बात गरी वसिष्ठ गुरुजी फर्के खुशी भैकन ।
राजाको घरमा गई सब भने ती विप्रले यी कुरा,
चाँडै भोलि हुओस्, भनीकन लिए भूपालदेखिन् बिदा ॥

॥ ६४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राजाको वचनानुसार गुरुले जस्तो भनेका थिए,
सीता साथ लिई हविष्यविधि त्यो श्रीराम गर्दा भए।
आयो गौरव यो भनी शहरमा नाना थरी उत्सव
गर्थे हर्षित चित्तले जनहरू आनन्द मानी सब ।।

।। ६५ ।।

छर्केका जलले त्यहाँ सडकको अर्कै थियो रम्यता,
धेरै सुन्दर फूलले अझ त्यहाँ अर्कै गरायो छटा ।
राम्रा तोरण–पङ्क्तिले नगरमा सौन्दर्यवर्षा गऱ्यो,
यो देख्ता त्यस देशका मनुजमा आनन्द बढ्दै गयो ।।

।। ६६ ।।

के गर्दा अझ हुन्छ सुन्दर भनी धेरै लिई चिन्तना,
आफैँ जाँगरसाथ नागरहरू यो काम गर्थे त्यहाँ ।
रातीमा पनि हेर्न उत्सव रहोस् राम्रो उज्यालो भनी,
अग्ला सुन्दर दीपवृक्ष रचिए पायेक हेरी अनि ।।

।। ६७ ।।

ठूलो उत्सव गर्न सूचन दिने बाजा अनेकौं थर
लागे बज्न, रमाइलोपन त्यहाँ झन् झन् हुँदै गो वर ।
माला फूल सुगन्ध धूपहरूले राम्रा भएका घर,
चारैतर्फ हुँदा सबै शहर भो राम्रै गरी सुग्घर ।।

।। ६८ ।।

(वि. सं. २००९ मा तथा वि. सं. २०१० का वैशाख, ज्येष्ठ र भाद्रमा प्रकाशित पुरुषार्थका ४ अङ्कहरूमा यो कविताको सबैजसो अंश छापिएको छ ।)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सौताने मामिला

(वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड)

राजा वृद्ध थिए, परन्तु तरुनी प्यारी थिइन् भूपकी
कैकेयी, उनको कुरा नृपति ती काट्तैनथे क्यै गरी।
कैकेयीसँग दाइजो सरह्की दासी थिईं मन्थरा,
त्यल्लाई नृपकी प्रिया हृदयका भन्थिन् सबै नै कुरा ॥

॥ १ ॥

त्यल्ले उत्सव त्यो हुने सब सुनी, त्यल्लाइ भो छट्पट,
मालिक्नीकन सो सुनाउन भनी दौडी, गरी हत्पत ।
त्यो बेला नृपकी प्रिया शयनमा आनन्दले लेट्तथिन्,
कैले भूपति आउलान् नजिकमा, भन्ने कुरा गुन्दथिन् ॥

॥ २ ॥

त्यो झट् वेग लिईं गईकन त्यहाँ स्याँस्याँ र फ्याँफ्याँ गरी,
दिक्दारी, भय, कोप, लाजहरूको देखाउँदै आतुरी ।
लागी भन्न त्यसै जलीकन, बुझ्यौ के सुत्तछ्यौ मूर्ख झैं,
हाम्रो नाश भयो, तिमी पनि बित्यौ, तिम्रा बिते यी सबै ।

॥ ३ ॥

हाहा नाश भयो, तिमी त बिचरी फेला पर्‍यौ छट्टुको,
तिम्रै मानिसले तिमीकन दिए धोका त्यसै यत्तिको ।
राजाकी म छु प्रेयसी भनि तिमी ठान्छचौ, त्यसै गर्वले
जाके दुर्गतिमा तिमीकन लगी तिम्रा उनै भूपले ॥

॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राजाकी मनभित्रकी रहिनछ्यौ नानी तिमी प्रेयसी,
खाली बात गरी तिमीकन उनी पार्दा रहेछन् खुशी ।
कौशल्याकन चित्तको सब कुरा राम्रो पुऱ्याईकन
राजी राख्न तयार छन् नृप, तिमी फाल्छ्यौ त्यसै जीवन ।।
।। ५ ।।

लाटी छ्यौ, मुखका कुरा सुनिरहू, यस्तो भयो तैपनि
भित्री पेच हुँदैन याद मनमा तिम्रो गरे यो भनी ।
छोरी ह्वौ नृपकी तिमी अझ वधू ह्वौ भूपकै तैपनि,
जाबो यत्ति कुरोसमेत मनमा चढ्दैन तिम्रो रति ।।
।। ६ ।।

यस्तो विघ्न कडा कुरो जब गरी त्यो कुब्जिकाले त्यहाँ,
रानीले पनि के भयो भन भनिन् केही लिई चिन्तना ।
पारी ठिक्क कुरो कथीकन अनि त्यो मन्थराले भनी,
नानी छौ, अझ छैन याद नि हरे आफ्नै गृहस्थी पनि ।।
।। ७ ।।

तिम्रा पुत्र तिमी दुवैकन छली तिम्रा महाराजले,
कौशल्यासुत रामलाइ सब यो राज्यै दिने भैसके ।
लावा लस्करसाथ भोलि पुरमा ठूलो गरी उत्सव,
राजाले युवराजको पद दिनेछन् रामलाई अब ।।
।। ८ ।।

तिम्रो दुर्गति ता हुने अब भयो, तिम्रा सबै यी जन
बिग्रे हाय, भयो हरे भरतको कस्तो नरामोपन ।
यल्ले हुन्छ मलाइ भित्र मनमा औडाह साह्रै, अब
तिम्रो नाश भयो, गयो सब हरे तिम्रो त्यसै गौरव ।।
।। ९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कैकेयी सब यो सुनी अति खुशी मानेर नै भन्दछिन्,
व्यर्थैमा मनमा कुतर्क किन यी तिम्रो अहो आउँछन् ।
जाती छन् अति राम ता, छ उनमा अत्यन्त औदार्य त्यो,
गर्छन् भक्ति सधैँ प्रसन्न मनले मेरा दुवै पाउको ॥

॥ १० ॥

आमा झैँ अथवा अझै बढ उनी मैलाइ नै मान्दछन्,
राजी राख्न मलाइ शुद्ध मनले चेष्टा सधैँ गर्दछन् ।
मेरा लागि त राम औ भरत ती छन् एकनासे दुवै,
दौटैको बढ्ती हुँदा मकन ता आनन्द हो त्यत्तिकै ॥

॥ ११ ॥

लौ लाऊ म खुशी भएँ, शुभ कुरो ल्याई सुनायौ अति,
राम्रो हार छ यो तिमीकन भयो, लाऊ र ह्वौ सुन्दरी ।
छानाबाट खसे सरी हुन गई यस्तो सुनी मन्थरा,
त्यल्लाई मनमा उठ्यो रिस तथा पीडा त साह्रै कडा ॥

॥ १२ ॥

साह्रै दिक्क भई लिईकन त्यसै रुञ्चे अँध्यारो मुख,
फाली हार जमीनमा, अनि भई त्यो कुब्जिका थुक्थुक ।
कस्तो मूर्ख विचार हाय बिचरी प्रत्यक्ष वैरीसरी
सौताका सुतको हुँदा शुभ कुरो मान्छ्यौ खुशी यस्तरी ॥

॥ १३ ॥

तिम्रो हाय कुबुद्धिले भरतको नाश हुने भैसक्यो,
नानीको जिउमा समेत खतरा आयो भने भैसक्यो ।
तिम्रा यी गहना तिमीसँग रहून्, चाहिन्न केही पनि,
आफ्नो हालतमा विचार नगरी हुन्छ्यौ खुशी हा! तिमी ॥

॥ १४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कैकेयी अनि भन्दछिन्, किन तिमी शङ्का लिई व्यर्थमा
मान्छचौ दुःख, सबैं कुरा भरतले भेट्टाउला राज्यमा ।
दाज्यूको पछि भाइले समयमा भोग्नेछ सिंहासन,
जाबो यत्ति कुरासमेत नबुझी घुम्छचौ तिमी फन्फन ।।

।। १५ ।।

यो सुन्दा अझ झोक्किएर रिसमा भन्दै गई मन्थरा,
राजाको सुत हुन्छ भूपति बुझ्यौ, हुन्छन् उनैका प्रजा ।
पाए यो पदि रामले अब भने होलान् उनीका पछि
रामैका सुत मात्र भूमितलमा इक्ष्वाकुका भूपति ।।

।। १६ ।।

जेठा राम र माहिला भरत हुन्, त्यल्ले दुवैको हक
राम्रो पुग्दछ राज्यमा र दुइको अत्यन्त नै घातक ।
ठूलो पर्दछ शत्रुता, दुइ जना कान्छा सुमित्रासुत
जन्मैले ठगिए र छैन उनको यो राज्य भोग्ने हक ।।

।। १७ ।।

यल्ले हुन्छ मलाइ भित्र मनमा औडाह धेरै, अब
पक्का राम डराउँछन् भरतको देखता बडो गौरव ।
आफ्नो शत्रु भनेर भित्र मनमा ठूलो इबी लीकन,
कौशल्यासुतले निकाल्दछ कि ता मार्ला कि नानीकन ।।

।। १८ ।।

जस्तो सर्प डराउँदै स्वतनुको रक्षार्थ नै डस्तछ,
त्यस्तै राम डराउला र उसले आफ्नो अडोस् वैभव ।
भन्ने खातिरमा कुकर्म नगरी छोड्ला कहाँ आखिर,
भन्ने भित्र तरङ्ग उठ्तछ म ता काँप्छु त्यसै थर्थर ।।

।। १९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यल्ले आज गुम्यो भने समय यो, रोई कराईकन
केही हुन्न पछाडि, यत्ति मनमा रानी तिमी संझन।
बिन्ती गर्दछु आज हाय यसरी, तिम्रै भलो चित्तमा
राखेकी छु, नता अहो किन त्यसै बक्थें म लौ सित्तिँमा॥

॥ २० ॥

कौशल्या अब पुत्रको उदयले ठूली हुने भैसकिन्,
यो ठूलो नृपवंशमा अब मुमारानी उनी नै हुनन्।
सीताले पनि पाउलिन् अब महारानी बनी वैभव,
कौशल्याकन चाकडी मुलुकले गर्ला लिई गौरव॥

॥ २१ ॥

मेरा हुन् पति यी भनीकन तिमी सारै घमण्डी बनी,
कौशल्याकन गर्दथ्यौ अघि खिसी, घोच्थ्यौ कुराले पनि।
त्यो सम्झीकन ईखले अब उनी साटो नफेरीकन
बस्लिन् के? यसले पछाडि कसरी बस्छ्यौ नि रानी भन॥

॥ २२ ॥

वैरीले यसरी हियाइरहँदा तिम्रो त कस्तो स्थिति
होला ? राज्य गुम्यो भने भरतको होला नि कस्तो गति ?
हुन्छन् राम नृपाल, औ भरत ता हाहा ! कमारो बनी
बस्नेछन्, उनकी वधू पनि हुनिन् दुःखी कमारी सरी॥

॥ २३ ॥

यो सुन्दा मनमा झसङ्ग हुन गो, 'हो, यो त !' भन्ने भयो,
राँको भित्र बल्यो, मुहार पनि ता क्रोधाग्निले राँकियो।
व्याधाले छलले लग्यो डमरु ता भन्ने सुनी बाघिनी
जस्तो क्रोध निकाल्दछे, अब उही बाटो गइन् कैकयी॥

॥ २४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कैकेयी अनि भन्दछिन् अलिकता केही गमी चित्तमा,
के गर्ने अब मन्थरा ! भनन के गर्दा भलो पो यहाँ ।
होला, हाय ! म ता रहेछु यसरी लाटी सरी पो अहो,
मेरा मानिस नै मलाई कसरी ठग्दा रहेछन् अहो ।।

।। २५ ।।

यो सुन्दा मनमा खुशी हुन गई हाँसेर त्यो मन्थरा
भन्छे, बल्ल बुझ्यौ कुरा, अब भने होला कि हाम्रो भला ।
सोझी भैकन हुन्न हेर यसमा, राम्रो गरी शत्रुको
खन्नैपर्छ जरो, पछाडि नरहोस् केही कुरो भीतिको ।।

।। २६ ।।

राम्रो संज्ञन युक्ति बुद्धि यसमा आफैं तिमी जान्दछ्यौ,
आफ्नो काम भलो हुने विषयमा आफैं तिमी योग्य छयौ ।
मेरो नै मुखबाट यो सब कुरा सुन्ने छ इच्छा भने
नानी भन्दछु त्योसमेत अज्ञ लौ बन्छ्यौ नि रानी भने ।।

।। २७ ।।

तिम्रा मालिकसाथमा अघि तिमी त्यो दण्डकारण्यमा
ठूलो जङ्गलमा समेत गइथ्यौ सङ्ग्रामको भूमिमा ।
ठूला राक्षससाथमा रण भयो, धेरै परे सोतर,
तिम्रा भूपति घाइते हुन गई सारै भए विह्वल ।।

।। २८ ।।

ती वैरीहरु रातमा पनि घुमी पाए भने घाइते
झट्पट्साथ घिसार्न तम्सन गई टाढा लगी मार्दथे ।
धेरै वीर मरे, यही छल परी हाहा थियो त्यो रण,
आफ्ना मालिकको सबै तहरले गर्थ्यौ तिमी रक्षण ।।

।। २९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बिछ्यौनाबिचमा लडी नृपतिले धेरै बिताए दिन,
तिम्रो कौशलले सह्यार–गुणले राजा बचे त्यो क्षण ।
त्यस्तो जीवनकष्टको समयमा त्यस्तो मिली रक्षण
बाँचेका नृपले प्रसन्न मनले संझेर तिम्रो गुण ॥

॥ ३० ॥

जे माग्छ्यौ दुइ वस्तु दिन्छु म, भनी खोलेर आफ्नो मन
बोले, फेरि गरे सबै तरहले सोही कुराको पण ।
आनन्दै छु यहाँ म आज, पछि क्यै पर्ला उसै कालमा
सो माग्नेछु, भनी प्रसन्न मनले बोल्यौ तिमीले त्यहाँ ॥

॥ ३१ ॥

यो वृत्तान्त सबै मलाई उहिल्यै नानी भनेकी थियौ
आफ्नो भित्र रहस्यको, किन त्यसै नानी तिमीले भुल्यौ ?
लौ आयो अब काम, ती दुइ कुरा भूपालका चित्तमा
संझाऊ, निज पुत्रको गर तिमी कल्याण यै मार्गमा ॥

॥ ३२ ॥

यौटाले अब राम जङ्गल पसून् जोगीसरी भैकन,
अर्कोले युवराज हून् भरत नै च्यापेर सिंहासन ।
राजालाई तिमी कसेर यसरी यो काम आफ्नो गर,
छोराको पछिको भलोकन बुझी होऊ तिमी क्यै दृढ ॥

॥ ३३ ॥

राजाले धन, वस्त्र, गेहहरुले लोभ्याउँदामा पनि,
आफ्नो मागविषे रहे दृढ भई यौटै कुरामा तिमी ।
कैकेयी अति नै खुशी हुन गई बोलिन्, तिमी धन्य हौ,
तिम्रो बुद्धि रहेछ खूप बढिया, कुब्जे तिमी मान्य छ्यौ ॥

॥ ३४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो पर्दछ हातमा जब सबै यो राज्यको वैभव,
संझी यी गुनका कुरा म गरुँला तिम्रो बडो गौरव।
तिम्रो यो छ पछाडिको जुन बडो डल्लो सफा, मासुको
पक्का ह्वै न रहेछ, आज बुझियो पोको त यो बुद्धिको॥

॥ ३५ ॥

यल्लाई त सुवर्णले म मडुँला, धेरै थरी चाकर
तिम्रा आशयमा रही टहलमा होलान् सधैं तत्पर।
रानी झैं हुन गै तिमी महलमा बस्ल्यौ, म तिम्रो गुन
पक्का तिर्दछु हात पर्दछ जसै मेरो त सिंहासन॥

॥ ३६ ॥

यस्तो बात गरी, लिएर मनमा त्यै मन्थराका कुरा
रानीले गहना र वस्त्र जिउका फ्याँकिन् सबै भूमिमा।
मैलो वस्त्र धरी शरीरभरमा, झाँक्रो फिँजाईकन,
खाली भूमिविषे लडिन् हृदयको क्रोधाग्नि झल्काउन॥

॥ ३७ ॥

राजाले पनि भोलिको सब कुरो राम्रो मिलाईकन,
कैकेयीसँग बस्न भित्र घरमा आनन्द मानीकन।
खोपीभित्र पसे जहाँ विषयको आनन्दको खातिर
राम्रा औ महँगा पदार्थहरूको शोभा थियो सर्वतः॥

॥ ३८ ॥

क्रीडापर्वतको निकुञ्जगृहको वापी र उद्यानको
शोभाले अति मुग्ध मानस सधैं हुन्थ्यो जहाँ मर्त्यको।
मैना, कोकिल, हाँस, सारस, सुगा, बर्हीहरूको गण
बोल्थे सुन्दर शब्दले छिनछिनै गर्दै जहाँ नर्तन॥

॥ ३९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हस्तीहाड, सुवर्ण, रौप्यहरुका राम्रा जहाँ आसन
राखिन्थे, अनि पुष्पको महकले गर्थ्यो जहाँ मोदन ।
सेवानिम्ति सधैं अनेक थरका बस्थे जहाँ नोकर,
रानीका मुखको अवाज तिनमा बन्दैनथ्यो निष्फल ॥

॥ ४० ॥

जान्ने गायक गायिकाहरु जहाँ मीठो गलाको स्वर
झिक्तै गाउँदथे लिएर सँगमा बाजा अनेकौं थर ।
मीठा भोज्य पदार्थ, रम्य कपडा हुन्थे जहाँ प्रस्तुत,
कामोद्दीपनका पदार्थहरु नै धेरै थिए वस्तुतः ॥

॥ ४१ ॥

बूढा भूपति कामपीडित थिए सौन्दर्यले मोहित,
कैकेयी तरुनी हुँदा नृपतिको हर्थिन् सधैं मानस ।
खोपीभित्र पसेर भूमिपतिले ती सुन्दरीको मुख
देखेनन्, यसले झसङ्ग हुन गै राजा भए विह्वल ॥

॥ ४२ ॥

राजा दिक्क भए, नजीक रहने यौटी सुसारेकन,
रानी आज कता गइन् भन, भनी सोधे लिई चिन्तन ।
केटीले भयले भई थरथरी बोली, रिसानी भई
रानी ता गहना र वस्त्र सब नै फालेर, झुत्रे भई ॥

॥ ४३ ॥

कालो फोहर कोष्ठमा भुइँविषे ऐले सवारी भयो,
हामीलाई कुनै कुरा पनि यहाँ केही न आज्ञा भयो ।
यो सुन्दा रिङटा भएसरि भयो, सातो उड्यो तत्क्षण,
कामी भूपतिको रहेन अब ता कर्तव्यमा नै मन ॥

॥ ४४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

केटीले जुन कोठरीतिर गरी सङ्केत सोहीतिर,
बूढा कामुक भूप तत्क्षण पसे सारै गरी हत्पत ।
खाली भूमिविषे लडेर जिउमा झुत्रो लगाई लुगा,
धूलोमा मुछिएर मूर्च्छितसरी रोई रहेकी प्रिया ।।

।। ४५ ।।

देख्ता भूपतिको रहेन मनमा केही कुरा निश्चल,
छाङाबाट खसेसरी हुन गई राजा भए विह्वल ।
रानीको जिउलाई भूमिपतिले बिस्तार छोईकन
लागे भन्न, अहो प्रिये किन तिमी काढेर मेरो मन ।।

।। ४६ ।।

सुत्छचौ यो भुइँमा, भयो कुन कुरा, हेलाँ कहाँबाट भो ?
तिम्रो जे मनमा छ सो भन तिमी, केले यहाँ यो भयो ?
केही रोग भए मलाई भन लौ, मेरा सयौं वैद्य छन्,
राम्रो औषधि गर्दछन्, सहजमै नीरोग ती पार्दछन् ।।

।। ४७ ।।

कोही मानिसको भलो कि कुभलो जस्तै तिमी खोज्दछचौ,
केही न्याय–निसाफबेगर तिमी त्यो आज नै देखतछचौ ।
तिम्रो जे मनमा छ त्यो भन तिमी, त्यो पूर्ण पार्ने म छु,
तिम्रो वाक्य यहाँ कुनै तरहले काटिन्न, यो भन्दछु ।।

।। ४८ ।।

तिम्रो पक्ष लिने मनुष्य जुन हो सम्पत्ति त्यो पाउला,
तिम्रो शत्रु छ ता कुनै यदि भने आपत्ति त्यो पाउला ।
तिम्रै हो सब राज्य यो, म पनि ता तिम्रै छु आशामुखी,
दुःखी छचौ त तिमी भने म रहुँला प्यारी कसोरी सुखी ।।

।। ४९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो माथि छ कत्ति विघ्न प्रभुता तिम्रो यही संझन,
आफ्नो यो प्रभुशक्ति संझ, त्यसले पर्दैन है आत्तिन।
राजाले यसरी नुहेर पदमा बिन्ती गरे दैन्यले,
रानीले निज कार्यको सफलता देखिन् त्यहाँ चित्तले ॥

॥ ५० ॥

आफ्नो स्वार्थ बनोस् भनेर, निठुरी बोली झिकी झन् अझ
राजाको मुटुलाई घोच्न नृपकी प्यारी भइन् तत्पर।
कोही मानिसले मलाइ अहिले हेलाँ गरेको यहाँ
केही छैन, कुनै कुरा छ मनमा मेरो, त्यसैले यहाँ ॥

॥ ५१ ॥

मैले पीर गरीरहें, हजूरले मेरो त्यही कामना
राम्रो पूर्ण गरे, रहन्न मनमा मेरो कुनै चाहना।
यो सुन्दा नृपले भने, किन तिमी प्यारी यसोरी अब
मान्छ्यौ दुःख, तिमी विना म कसरी थाम्नेछु यो गौरव?

॥ ५२ ॥

आफ्नो गौरव संझ, राज्य सब यो तिम्रो न हो केवल,
तिम्रो भाव विना हुनेछ नि ममा प्यारी अहो के बल ?
प्यारी, छैन अरू कुनै भुवनमा मेरो तिमी झैं सुन,
तिम्रो वाक्य हुँदैन निष्फल कुनै, रानी यही ता गुन ॥

॥ ५३ ॥

मेरो प्राणसमान राम छ, उसैलाई त छोईकन
खा भन्छ्यौ किरिया भने पनि प्रिये खानेछु ऐल्यै सुन।
मेरो रामसिवाय यो मुलुकमा प्यारी तिमी झैं प्रिय
कोही छैन, अहो तिमी त यसरी बस्दा मलाई भय ॥

॥ ५४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ठूलो हुन्छ; घुमीरहन्छ मन यो, यस्तो दशा भैसक्यो,
प्यारी ! तैपनि गर्दछचौ हठ भने मेरो सहारा ढल्यो ।
राजाको मुखबाट यी सब कुरा निस्केपछि प्रीतिले,
आफ्नो स्वार्थ पुग्यो भनेर महिषी बोलिन् बडो शानले ॥

॥ ५५ ॥

राजाबाट गरेर चित्त बलियो, आफैँ बसी सामने
आज्ञा भो अहिले मलाइ जुन यो धोको पुऱ्याईदिने ।
त्यल्लाई सब देवताहरु सुनून्, यी सत्यवादी नृप
बोल्दैनन् कहिल्यै मृषा वचन ता भन्ने बुझून् ती सब ॥

॥ ५६ ॥

यस्तो जाल रची लगेर उसमा जाकेर राजाकन,
आफ्नो स्वार्थ बनोस् भनेर महिषी बोल्दै गइन् तत्क्षण ।
होला यो सब सम्झना हजुरमा ठूलो परेथ्यो रण,
वैरीको तरवारले हजुरमा ठूलो भएथ्यो व्रण ॥

॥ ५७ ॥

सारै निर्दय चित्तका रिपु थिए, जो घाइते पर्दथे
घिच्च्याएर तिनीहरूकन लगी चौटा लुछी मार्दथे ।
त्यस्तो घोर लडाइँमा हजुरमा त्यस्तो बडो घातक
पर्दा मारसमेत भित्र मनमा थामेर नै साहस ॥

॥ ५८ ॥

ठूलो यत्न गरेर वैद्यविधिको राम्रो गरी पालन,
जागा भै दिनरात नै हजुरको मैले गरेँ सेवन ।
मेरो त्यो उपचारले हजुरको यो गाथ बच्तो भयो
त्यो बेला त्यसले मलाइ त उहाँ केही निगाहा भयो ॥

॥ ५९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो हात परे दुई वर, दुवै नासो भनी आखिर
राखेथें नि उहाँ हजूरसँगमै पर्खेर क्यै औसर।
ती दोटै वरलाई हुन्छ अहिले पेवा भने तापनि
मेरा हुन्, तिनलाई बक्सनुहवस् यी हुन् यसैका भनी ॥
॥ ६० ॥

यौटाले अब रामलाइ वनको आवास होस् सत्वर,
अर्कोले अति शीघ्र होस् भरतको त्यो यौवराज्योत्सव ॥
यो मेरो मनसाय हो, हजुरले आफ्नो प्रतिज्ञाकन
संझी, धर्म इमानमा दृढ रही लौ गर्नुहोस् पालन ॥
॥ ६१ ॥

यो सुन्दा नरपालको मन पुग्यो ठेगानदेखिन् पर,
छाङाबाट खसेसरी हुन गई राजा भए विह्वल।
यो देखें सपना कि ता म अहिले अर्कै भएँ ! वा यिनी
भन्छिन् एक कुरा म सुन्दछु अरू, के हो भयो के भनी ॥
॥ ६२ ॥

राजाको मन घुम्न गो र उनको चैतन्य घट्तै गयो,
मूढो झैं हुन गै शरीर उनको खाली भुइँमा लड्यो।
केही बेरपछि प्रमाद मनको हट्तै गयो, भूपति
बोले किन्तु थिएन भित्र उनको बाँकी त केही गति ॥
॥ ६३ ॥

हा ! धिक्कार, भनेर भूमिपतिले चिम्ले दुवै लोचन,
मूर्च्छा फेरि भयो, यही तवरले बित्तै गए क्यै क्षण।
मूर्च्छा फेरि खुल्यो, विवेक मनमा आयो महीपालको,
भीति, क्रोध र रागको विषमता बढ्दै गयो चित्तको ॥
॥ ६४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

व्याघ्री झैँ महिषी थिइन्, मृगसरी राजा थिए त्यो क्षण
दुःखी शक्तिविहीन भूपति त्यहाँ लागे फलाक्नाकन ।
होलिस् भूपसुता भनेर घरमा मैले तँलाई हुले ँ,
दुष्टे कैकयि ! सर्पिणी तँ रहिछस्, ऐले बुझे ँ यो हरे ।।

।। ६५ ।।

मेरो यो कुल नै सखाप यसरी पारी बिगार्नाकिन
चाण्डाल्नी पसिछस् यहाँ तँ घरमा, राखेछु झुक्कीकन ।
तेरो त्यो कुनचाहिँ हानि त गरे ँ मैले कि ता रामले,
हामीलाइ बिगार्न आज यसरी तंसिस् तँ के हेतुले ? ।।

।। ६६ ।।

कौशल्याकन झैँ तँलाइ पनि ता त्यो रामले मान्दछ,
आमा हुन् भनि भेदभाव नगरी श्रद्धा सधैँ गर्दछ ।
जल्लाई सब लोक गर्दछ सधैँ श्रद्धा तथा गौरव,
त्यल्लाई कुन दोषले म त हरे ठाडै निकालूँ अब ।।

।। ६७ ।।

कौशल्याकन, राज्यभोगकन वा रानी सुमित्राकन
छोडी सक्तछु बाँच्न, रामकन नै छोडे त मेरो मन ।
सिल्ली हुन्छ, म अड्न सक्तिनँ, महारानी म आफ्नो शिर
तिम्रा पाउविषे अड्याउँछु, खुशी होऊ, दया क्यै गर ।।

।। ६८ ।।

माया के कति गर्दछन् भरतमा राजा भनी वस्तुतः
जान्ने नै मन हो भने भरतको त्यो कामको लागि त ।
मागेको जति वस्तु हो त्यति सबै राजीखुशी मान्दछु
खाली रामविषे दया गर भनी तिम्रो पिछा पर्दछु ।।

।। ६९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो लागि त राम औ भरत यी दोटै सधैं छन् सम,
केही भेद म देख्न सक्तिनँ, दुवै छन् स्नेहका भाजन ।
भन्थ्यौ, आज उही तिमी त निठुरी यस्ती भयौ हा ! किन ?
रानी बिन्ति म गर्छु यो पद परी ठण्डा गराऊ मन ।।

।। ७० ।।

मेरो गर्दछ चाकडी रुजु रही यो राम, प्यारो पनि
मेरो निम्ति छ, भन्दथ्यौ अघि तिमी के झूट हो त्यो पनि ?
रानी गर्दिनथ्यौ कुनै पनि कुरो मेरो नजाती हुने,
यो बोली परिहास हो कि त भनी लाग्यो मलाई भने ।।

।। ७१ ।।

यो मेरो दरबारमा सयकडन् छन् आइमाईहरू
गर्दैनन् बदखोइ रामकन ता गर्छन् प्रशंसा बरु ।
मेरो यो छ विशाल राज्य यसमा सारा कुरा मिल्दछन्
चाहन्छचौ जति जे तिमी सब कुरा ती सामुमा आउँछन् ।।

।। ७२ ।।

साराको मन राम खिँच्तछ सधैं देखाउँदै सद्गुण,
त्यल्लाई वन जा भने त दुनियाँ थाम्ला कसोरी मन ?
ज्यादा वृद्ध म भैसकें, सकल यी मेरा गले इन्द्रिय,
धेरै बाँचितनँ, सामुमा हुन गयो हा ! मृत्युको दुर्भय ।।

।। ७३ ।।

बिन्ती गर्दछु, हात जोड्छु पदमा तिम्रो तथा पर्दछु ।
जिद्दी छोड ममा दया गर भनी तिम्रो पिछा पर्दछु ।
स्वास्नीलाई रिझाउनाकन भनी भूपाल दब्दै गए,
पाशोका बिचमा परेर विचरा होशै उडे झैं भए ।।

।। ७४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यस्तो सङ्कटमा परी नृप त्यसै गल्दै गए छिन्छिन
कैकेयी अझ झन् कडा मन गरी लागिन् पिरोल्नाकन ।
जे माग्छचौ दिउँला भनेर पहिले आफैँ कबोलीकन,
माग्दामा अहिले अनेक थरका झिक्दै बखेडाकन ॥

॥ ७५ ॥

बोली फेर्नसमेत तंसनुभयो भन्ने कुरा यी सब
फैलेमा रहला कहाँ हजुरको सद्धर्मको गौरव ?
ठूलठूला नरपालले, छ घरमा राम्रो सबैमा सुख ?
यो सोधे कसरी त्यहाँ हजुरले देखाउने हो मुख ? ॥

॥ ७६ ॥

आफ्नो जीवनको समेत नगरी पर्वाह, जल्ले गऱ्यो
मेरो रक्षण औ सुसार जसले यो प्राण मेरो रह्यो ।
सोझी ती ठगिइन् मुमा भरतकी, मैबाट धोका भयो,
भन्ने वाक्य निकाल्न के हजुरको यो आँट ऐले भयो ? ॥

॥ ७७ ॥

(वि. सं. २०१० भाद्रमा प्रकाशित पुरुषार्थमा यो कविताको प्रारम्भको केही अंश छापिएको छ ।)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उठीवास

(वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड)

सौतानेतिरबाट पेच कसिँदा साह्रै भई विह्वल,
आफ्ना बान्धवको नहोस् वध भनी छोडेर आफ्नो घर ।
सीता, लक्ष्मण साथ लीकन पसे श्रीरामजी जङ्गल,
धानी प्राण शिकारबाट तरुको राती लिए आश्रय ॥

॥ १ ॥

त्यो राम्रो दरबारको चहक, त्यो बिछ्याउना कोमल,
ती ती सेवक सेविका हरघडी साम्ने हुने हाजिर ।
स्वप्ना झैँ अहिले भयो नि, सँगमा कोही थिएनन् त्यहाँ,
यो संझी रघुनाथलाई मनमा साह्रै उठ्यो वेदना ॥

॥ २ ॥

जस्तै दुःख परोस् परन्तु मनमै त्यो दुःख रोकीकन,
संझाई सबलाइ दुःख सुखको भित्री कुरा तत्क्षण ।
रोकिन्थे रघुनाथ किन्तु अहिले आफैँ भई विह्वल
बोले लक्ष्मणसाथ रोक्न नसकी त्यो भित्रको खुल्दुल ॥

॥ ३ ॥

छाडी देश र गेहलाइ अहिले हामी पस्यौँ जङ्गल,
हाम्रो यो पहिलो छ वास वनको, बस्ती छ धेरै पर ।
यो झाडी घनघोरको छ, दिनमै हिँड्छन् यहाँ हिंस्रक,
धौ धौ पर्दछ भाइ ! हेर अब ता यो प्राण धान्नातक ॥

॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सीतालाइ बचाउ गर्नु पनि ता यौटा बडो काम छ,
हामीले यस काममा पनि निकै चिन्ता लिनै पर्दछ ।
के गर्नू, शिव हा, हरे वन–वनै माग्ने फिरन्तासरी
हामीले पनि घुम्नु नै अब पर्‍यो यी चौध वर्षैभरी ॥

॥ ५ ॥

बाबालाइ रिझाउनाकन सधैँ गर्थें म ता कोशिश,
ठाडो भैकन बोल्नसम्म पनि ता गर्दैनथेँ साहस ।
स्वास्नीको त कुरा सुनीकन हरे मेरै बुबाले तर
मैलाई त निकाल्नुभो नि, अब ता आधार पो के छ र ॥

॥ ६ ॥

राजाको यसरी विचार पनि ता पल्टेर अर्कै भयो,
कैकेयीतिरको रहस्य पनि त्यो राम्रैं गरी देखियो ।
स्वार्थी यो दुनियाँ चिनेँ, अब भने धर्मार्थभन्दा बडो
संझन्छन् दुनियाँ त कामकन नै भन्ने कुरा देखियो ॥

॥ ७ ॥

मान्दा हुन् त मनुष्य धर्मकन नै ठूलो भनी लोकमा
हामीलाई विना कसूर यसरी कल्ले निकाल्थ्यो यहाँ ?
हेर्नैपर्दछ अर्थलाइ सबले यै हो सबैको जड,
यो भन्थे यदि लोकमा त कसरी उठ्थ्यो हरे यो कल ? ॥

॥ ८ ॥

आफ्नो भक्त सुपुत्रलाई यसरी फालेर आफ्नै घर
फोरी, शत्रु हँसाउनाकन अहो हुन्थ्यो नि को तत्पर ?
खोटो कर्म लिएर भाइ अघिको जन्मेछु यो लोकमा,
के गर्नू, यसरी विपत्ति खनियो मेरो हरे माथमा ॥

॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आमालाइ अनेक दुःख यसरी पारेर पिर्नाकन
मेरो जन्म भएछ भाइ ! बुझियो आएछ त्यो दुर्दिन ।
प्यारा भाइ ! पऱ्यो तिमीकन अहो यो दुर्दशा, के गरूँ,
सीतालाइ यता छ फेरि उतिकै यो कष्ट केले तरूँ ॥
॥ १० ॥

मेरै निम्ति तिमीहरूकन पऱ्यो यो दुःखको पर्वत,
मेरो भाग्य रहेछ दुःखमय नै यो लोकमा सर्वतः ।
फोस्रो ऐश विलासकै तिर फसी बाबा त्यसै बित्नुभो,
जालीका नबुझी कुराहरु त्यसै हा जालमा पर्नुभो ॥
॥ ११ ॥

बाबाको छ बुढेसकाल, अहिले यस्तो पऱ्यो पीर झन्,
कैकेयी नखरा गरी कति उहाँलाई सधैँ पिर्दिहुन् ।
बाबामा अब धेर काल रहने सामर्थ्य होओइन,
हाम्रो पीर परेर भित्र त जल्यो होला अहो दन्दन ॥
॥ १२ ॥

हामीमाथि त भित्रदेखि अति नै माया उहाँको छ नि,
पेचैमा कसिएर मात्र हुन गो यस्तो उही बाट नै ।
छोरालाई दिलाउनाकन भनी साम्राज्यसिंहासन
कैकेयी त पिरोल्दिहुन् दिनदिनै हाम्रा पिताजीकन ॥
॥ १३ ॥

दोहोरो यसरी थिचाइ सहँदा कस्तो भयो हो मन,
बाबालाइ समेत पिर्न शिव हा ! मै नै भएँ कारण ।
कैकेयीतिरबाट जन्मनु भयो सौभाग्यकै कारण,
भोग्नेछन् अब शानले भरतले साम्राज्यसिंहासन ॥
॥ १४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यत्रो कोशलमा रजाइँ उनकै चल्ला, उनैकै जय
बोल्नेछन् दुनियाँ, हुनन् भरतजी अत्यन्त नै निर्भय।
कौशल्या जननी रुँदै दिनदिनै कस्ती भईसक्नुभो,
ढल्केको छ उमेर, शोक छ, थला पर्नै त के बेर भो ॥

॥ १५ ॥

हेर्दैला कसले उहाँकन, हरे ! माता सुमित्रा पनि
सुर्ताले न त भोक नीद हुन गै के बेर मर्नै पनि।
हाम्रा ती जननीहरू त पिरिँदै आफैं मरे झैं हुनन्,
कैकेयी कति जाल पेच कटुता गर्दै झिँजोल्दै हुनिन् ॥

॥ १६ ॥

दुष्टात्मा तिनले दिएर जहरै हाम्रा त माताकन
धोकाबाट बिताउनै पनि बुझ्यौ के बेर मान्लिन्, गुन।
जाऊ भाइ ! तिमी त फर्क अब लौ साकेतमै गै बस,
ती दुःखी जननीहरूकन उहाँ राम्रो दिए ढाडस ॥

॥ १७ ॥

यो भारा जसरी भए पनि बुझ्यौ तिम्रो शिरैमा पऱ्यो,
बिन्ती गर्दछु भाइ फर्कन तिमी, यो यत्ति गर्नैपऱ्यो।
बिन्ती भाइ ! दया गरेर अहिले यो यत्ति ता गर्दिए
सीतालाइ लिएर साथ वनमा आफैं म जाने थिएँ ॥

॥ १८ ॥

के गर्छौ, घरको प्रबन्ध नहुँदा हामीहरूले अब
आफैंले जसरी भए पनि बुझ्यौ गर्नैपऱ्यो यो सब।
जल्ले जाल रची यहाँतक गऱ्यो हाम्रो बिचल्ली पनि,
त्यो जालीकन सक्तथें म बलले झ्याँचेर ठोक्नै पनि ॥

॥ १९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

के गर्नू, तर धर्मको भर परी साम्राज्यसिंहासन
आमा हुन् गुरु हुन् भनीकन त्यजी ठाडै पसें कानन।
छोडी धर्म विचार केवल बलै भन्ने लिएको भए
त्यस्ता ती भुसुना त के मुलुक नै उल्टून् न मै रोक्तथें॥

॥ २० ॥

आमा बाबु रहून् प्रसन्न मनले, होला यही धर्म नि
भन्ने भित्र गुनी विपद् सब सहें हेर्नन् नि चौता पनि।

(वि. सं. २०२० मा छापिएको सिंहनाद ४ अङ्कका ४७–५० पृष्ठबाट)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

रामायण–खण्डको परिशिष्ट

[वाल्मीकिरामायणको भाव लिई बनाइएका केही पद्य माथि परेका छन् । ती पद्यको मूलको भाव कुन रूपमा आएका छन् भन्ने बुझ्न जिज्ञासुहरूलाई सजिलो परोस् भनी वाल्मीकिरामायणको सम्बद्ध अंश यो परिशिष्टमा दिइएको छ ।]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अयोध्याको वर्णन

पञ्चमः सर्गः

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥५॥

अयोध्या नाम नगरी तत्राऽऽसील् लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥६॥

आयता दश १० च द्वे २ च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि ३ विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥७॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥८॥

तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥९॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ।
सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥१०॥

सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम् ॥११॥

वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ।
उद्यानाऽऽम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥१२॥

दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥१३॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥

प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम् ।
कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवाऽमरावतीम् ॥१५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ।
सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ।।१६।।

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ।
शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ।।१७।।

दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ।।१८।।

(वाल्मीकिरामायण, बालकाण्ड)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यौवराज्यको तयारी

प्रथमः सर्गः

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥१॥

स तत्र न्यवसद् भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः ।
मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥२॥

तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥३॥

राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥४॥

सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ।
स्वशरीराद् विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥५॥

तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ।
स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥६॥

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥७॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥८॥

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ।
भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥९॥

स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ।
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥१०॥

कदाचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥११॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।
कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ।।१२।।

बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ।।१३।।

न चानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः ।
अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ।।१४।।

सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।
दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्छुचिः ।।१५।।

कुलोचितमतिः क्षात्रं स्वधर्मं बहु मन्यते ।
मन्यते परया प्रीत्या महत् स्वर्गफलं ततः ।।१६।।

नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।।१७।।

अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान् देशकालवित् ।
लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ।।१८।।

स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ।।१९।।

सर्वविद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ।
इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।।२०।।

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ।।२१।।

धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।
लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ।।२२।।

निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ।
अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ।।२३।।

दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचः ।
निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ।।२४।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः ।
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥२५॥

सत्संग्रहानुग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च ।
आत्मकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ॥२६॥

श्रैष्ठ्यं चास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ।
अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥२७॥

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ।
आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिभिः ॥२८॥

धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ।
अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥२९॥

अप्रधृष्यश्च सङ्ग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ।
अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥३०॥

नावज्ञेयश्च भूतानां न च कालवशानुगः ।
एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥३१॥

संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥३२॥

तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः ।
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥३३॥

तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ।
लोकनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥३४॥

एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ।
दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ॥३५॥

अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।
प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥३६॥

एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते ।
कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥३७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः ।
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।।३८।।

यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ।
महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ।।३९।।

महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ।
अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ।।४०।।

इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ।
शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः ।।४१।।

तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः ।
निश्चित्य सचिवैः सार्धं यौवराज्यममन्यत ।।४२।।

दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ।
संचचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ।।४३।।

पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ।
लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ।।४४।।

आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च ।
प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृप ।।४५।।

नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि ।
समानिनाय मेदिन्यां प्रधानान् पृथिवीपतिः ।।४६।।

तान् वेश्म नानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ।
ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ।।४७।।

न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ।
त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ।।४८।।

अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन् परपुरार्दने ।
ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ।।४९।।

अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च ।
राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ।।५०।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥५१॥

द्वितीयः सर्गः ।

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥१॥

दुन्दुभिस्वरकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥२॥

राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥३॥

विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत् परिपालितम् ॥४॥

सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् ।
श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥५॥

मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता ।
प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥६॥

इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥७॥

प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥८॥

राजप्रभावजुष्टां च दुर्वहामजितेन्द्रियैः ।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥९॥

सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।
संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥१०॥

अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः ।
पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥११॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् ।
यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवम् ।।१२।।

अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ।
त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ।।१३।।

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्येऽहमिमां महीम् ।
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ।।१४।।

यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ।।१५।।

यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ।।१६।।

इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्त इव बर्हिणः ।।१७।।

स्निग्धोऽनुनादः संजज्ञे ततो हर्षसमीरितः ।
जनौघोद्घुष्टसंनादो मेदिनीं कम्पयन्निव ।।१८।।

तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ।।१९।।

समेत्य ते मन्त्रयितुं समतागतबुद्धयः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ।।२०।।

अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ।
स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ।।२१।।

इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ।।२२।।

इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ।
अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ।।२३।।

श्रुत्वैतद्वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ।
राजानः संशयोऽयं मे तदिदं ब्रूत तत्त्वतः ।।२४।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ।।२५।।

ते तमूचुर्महात्मानः पौरजानपदैः सह ।
बहवो नृप कल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ।।२६।।

गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ।
प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य ताञ्शृणु ।।२७।।

दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ।
इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ।।२८।।

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः ।
साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ।।२९।।

प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुद्धया बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ।।३०।।

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः ।
क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ।।३१।।

मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ।
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ।।३२।।

बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ।।३३।।

देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ।
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ।।३४।।

गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।
कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ।।३५।।

द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ।
यदा व्रजति सङ्ग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ।।३६।।

गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ।
सङ्ग्रामात्पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ।।३७।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ।
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ।।३८।।

निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् ।
शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चिद् वर्मसु दंशिताः ।।३९।।

इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ।
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।।४०।।

उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ।
सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।।४१।।

स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः ।
सम्यग् योक्ता श्रेयसां च न विगृह्यकथारुचिः ।।४२।।

उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।
सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ।।४३।।

रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ।
प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहितेन्द्रियः ।।४४।।

शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किं नु महीमिमाम् ।
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।।४५।।

हन्त्येष नियमाद्वध्यानवध्येषु न कुप्यति ।
युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ।।४६।।

दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ।
गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ।।४७।।

तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ।।४८।।

वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्टयासौ तव राघवः ।
दिष्टया पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ४९।।

बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।
देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ।।५०।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।
आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥५१॥

स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ।
सर्वा देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे मनस्विनः ।
तेषां तद्याचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्धयताम् ॥५२॥

राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥५३॥

तं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥५४॥

तृतीयः सर्गः ।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥१॥

अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥२॥

इति प्रत्यर्चितान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ।
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपश्रृण्वताम् ॥३॥

चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥४॥

राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ।
शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥५॥

वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ।
अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥६॥

तदद्य भगवन् सर्वमाज्ञापयितुमर्हति ।
तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान् युक्तान्कृताञ्जलीन् ।
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि ॥८॥

शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ।
अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥९॥

चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ।
चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ॥१०॥

शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् ।
हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥११॥

यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ।
उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः ॥१२॥

अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च ।
चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥१३॥

प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ।
द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥१४॥

सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ।
घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलम् ॥१५॥

सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ।
ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥१६॥

आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ।
सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥१७॥

कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ।
देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥१८॥

उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ।
दीर्घासिबद्धगोधाश्च संनद्धा मृष्टवाससः ॥१९॥

महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयम् ।
एवं व्यादिश्य विप्रौ तु क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥२०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ।
कृतमित्येव चाऽब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥२१॥

यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ ।
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ॥२२॥

रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥२३॥

रामं तत्राऽनयाञ्चक्रे रथेन रथिनां वरम् ।
अथ तत्र सहासीनास्तदा दशरथं नृपम् ॥२४॥

प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ।
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥२५॥

उपासाञ्चक्रिरे सर्वे तं देवा वासवं यथा ।
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥२६॥

प्रासादस्थो दशरथो ददर्शाऽयान्तमात्मजम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥२७॥

दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥२८॥

रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ।
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥२९॥

न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ।
अवतार्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात् ॥३०॥

पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं रघुनन्दनः ॥३१॥

आरुरोह नृपं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः ।
सप्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥३२॥

नाम स्वं श्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः ।
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥३३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ।
तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यङ्मणिकाञ्चनभूषितम् ।।३४।।

दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ।
तथासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ।।३५।।

स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ।
तेन विभ्राजिता तत्र सा सभाऽपि व्यरोचत ।।३६।।

विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ।
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ।।३७।।

अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ।
स तं सुस्थितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ।।३८।।

उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ।
ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।।३९।।

उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ।
त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ।।४०।।

तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ।
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ।।४१।।

गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ।
भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।।४२।।

कामक्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च ।
परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ।।४३।।

अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरञ्जय ।
कोष्ठागाराऽयुधागारैः कृत्वा संनिचयान् बहून् ।।४४।।

इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ।
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ।।४५।।

तस्मात् पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर ।
तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ।।४६।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ।
सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥४७॥

व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ।
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।
ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥४८॥

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदालाभमिवेष्टमाशु ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान् समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥४९॥

चतुर्थः सर्गः

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ।
मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥१॥

श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः ।
रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः ॥२॥

अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ।
सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहाऽनय ॥३॥

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ।
रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥४॥

द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायाऽगमनं पुनः ।
श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्काऽन्वितोऽभवत् ॥५॥

प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् ।
यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद् ब्रूह्यशेषतः ॥६॥

तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥७॥

इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयाऽन्वितः ।
प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥८॥

तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ।
प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः ।
ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥१०॥

प्रणमन्तं तमुत्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः ।
प्रदिश्य चासनं चास्मै रामं च पुनरब्रवीत् ॥११॥

राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः ।
अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥१२॥

जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि ।
दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥१३॥

अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि ।
देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥१४॥

न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ।
अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥१५॥

अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ।
अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥१६॥

अपि चाद्याऽशुभान् राम स्वप्नान् पश्यामि राघव ।
सनिर्घाता दिवोल्काश्च पतन्ति हि महास्वनाः ॥१७॥

अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः ।
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥१८॥

प्रायेण च निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ।
राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥१९॥

तद् यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ।
तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥२०॥

अद्य चन्द्रोऽभ्युपगमत् पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसुम् ।
श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥२१॥

तत्र पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् ।
श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥२२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तस्मात्त्वयाऽद्यप्रभृति निशेयं नियतात्मना ।
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥२३॥

सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ।
भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥२४॥

विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥२५॥

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ।
ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥२६॥

किं नु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतम् ।
सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥२७॥

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने ।
व्रजेति रामः पितरमभिभाष्याऽभ्ययाद् गृहम् ॥२८॥

प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञाऽदिष्टेऽभिषेचने ।
तत्क्षणादेव निष्क्रम्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥२९॥

तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ।
वाग्यतां देवतागारे ददर्शाऽयाचतीं श्रियम् ॥३०॥

प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा ।
सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥३१॥

तस्मिन् कालेऽपि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा ।
सुमित्रयाऽन्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥३२॥

श्रुत्वा पुष्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् ।
प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥३३॥

तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च ।
उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम् ॥३४॥

अम्ब पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि ।
भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥३५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सीतयाऽप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ।
एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि मामुक्तवान् पिता ।।३६।।

यानि यान्यत्र योग्यानि श्वो भाविन्यभिषेचने ।
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ।।३७।।

एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम् ।
हर्षबाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ।।३८।।

वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ।
ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ।।३९।।

कल्याणे बत नक्षत्रे मया जातोऽसि पुत्रक ।
येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ।।३०।।

अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे ।
येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ।।४१।।

इत्येवमुक्तो मात्रा तु रामो भ्रातरमब्रवीत् ।
प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ।।४२।।

लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम् ।
द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ।।४३।।

सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च ।
जीवितं चापि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ।।४४।।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ।
अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ।।४५।।

पञ्चमः सर्गः

संदिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने ।
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ।।१।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ।
श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रत ॥२॥

तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ।
स्वयं वसिष्ठो भगवान् ययौ रामनिवेशनम् ॥३॥

उपवासयितुं वीरं मन्त्रविन्मन्त्रकोविदम् ।
ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुधृतव्रतः ॥४॥

स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ।
तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥५॥

समागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमम् ।
मानयिष्यन् समानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥६॥

अभ्येत्य त्वरमाणोऽथ रथाभ्याशं मनीषिणः ।
ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयम् ॥७॥

स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ।
प्रियार्हं हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः ॥८॥

प्रसन्नस्ते पिता राम यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि ।
उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥९॥

प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ।
पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥१०॥

इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतः ।
मन्त्रवत् कारयामास वैदेह्या सहितं शुचिः ॥११॥

ततो यथावद् रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः ।
अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥१२॥

सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः ।
सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥१३॥

हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ ।
यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥१४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ।
निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥१५॥

वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ।
बभूवुरभिसंबाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥१६॥

जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा ।
बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥१७॥

सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी ।
आसीदयोध्या तदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥१८॥

तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो जन ।
रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षन्नुदयं रवेः ॥१९॥

प्रजालङ्कारभूतं च जनस्यानन्दवर्धनम् ।
उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥२०॥

एवं तज्जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः ।
व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥२१॥

सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य च ।
समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥२२॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ।
पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभिवेदयत् ॥२३॥

तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ।
आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥२४॥

गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ।
विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥२५॥

तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् ।
व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥२६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ।।१।।

प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत्ततः ।
महते दैवतायाऽऽज्यं जुहाव ज्वलितानले ।।२।।

शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याऽऽशास्याऽऽत्मनः प्रियम् ।
ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ।।३।।

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ।।४।।

एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुद्ध्य सः ।
अलंकारविधिं सम्यक् कारयामास वेश्मनः ।।५।।

तत्र शृण्वन् सुखा वाचः सूतमागधबन्दिनाम् ।
पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः ।।६।।

तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ।
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स द्विजान् ।।७।।

तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तथा ।
अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ।।८।।

कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ।
अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ।।९।।

ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।
प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ।।१०।।

सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ।।११।।

नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।
कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ।।१२।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधु पताकाश्चाभवंस्तथा ।।१३।।

नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ।
मनःकर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ।।१४।।

रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।
रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ।।१५।।

बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सङ्घशः ।
रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेव कथा मिथः ।।१६।।

कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।
राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरैः रामाभिषेचने ।।१७।।

प्रकाशीकरणार्थं च निशाऽऽगमनशङ्कया ।
दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ।।१८।।

अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।
आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ।।१९।।

समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ।
कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ।।२०।।

अहो महात्मा राजाऽयमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ।।२१।।

सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ।।२२।।

अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ।।२३।।

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।
यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ।।२४।।

एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे ।
दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ।।२५।।

ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।
CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu
रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ।।२६।।

जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः ।
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निःस्वनः ।।२७।।

ततस्तदिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ।
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ।।२८।।

(वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सौतानै मामिला

सप्तमः सर्गः

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिताः ।
प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ।।१।।

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ।
अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ।।२।।

पताकाभिर्वराह्राभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् ।
सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम् ।।३।।

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ।
शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ।।४।।

संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम् ।
प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ।।५।।

हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ।।६।।

सा हर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ।।७।।

उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।
राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ।।८।।

अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे ।
कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ।।९।।

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ।।१०।।

श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ।
राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् ।।११।।

CC-0 Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ।
कैलासशिखराकारात् प्रासादादवरोहत ।।१२।।

सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ।।१३।।

उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुद्धचसे ।।१४।।

अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ।।१५।।

एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत् परम् ।।१६।।

कैकेयी त्वब्रवीत् कुब्जां कच्चित् क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ।।१७।।

मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ।।१८।।

सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी ।
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ।।१९।।

अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ।।२०।।

साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
दह्यमानाऽनलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ।।२१।।

तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः ।।२२।।

नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुद्धचसे ।।२३।।

धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ।।२४।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उपस्थितः प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।
अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ।।२५।।

अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ।।२६।।

शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेऽवहितकाम्यया ।
आशीविष इवाङ्केन बाले परिधृतस्त्वया ।।२७।।

यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः ।
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ।।२८।।

पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यं सुखोचिता ।
रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ।।२९।।

सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ।।३०।।

मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ।।३१।।

अतीव सा तु सन्तुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ।
दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ।।३२।।

दत्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ।
कैकेयी मन्थरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ।।३३।।

इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यातं परमं प्रियम् ।
एतन्मे प्रियमाख्यातं किं वा भूयः करोमि ते ।।३४।।

रामे वा भरते वाऽहं विशेषं नोपलक्षये ।
तस्मात् तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ।।३५।।

न मे परं किंचिदितो वरं पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम् ।
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ।।३६।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मन्थरा त्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याऽभरणं हि तत् ।
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥१॥

हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ।
शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुद्धचसे ॥२॥

मनसा प्रसहामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती ।
यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥३॥

शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।
अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥४॥

भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ।
तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥५॥

लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मना गतः ।
शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥६॥

प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ।
राज्यक्रमो विसृष्टस्तु तयोस्तावद् यवीयसोः ॥७॥

विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ।
भयात् प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥८॥

सुभगा किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥९॥

प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत् त्वं कृताञ्जलिः ॥१०॥

एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ॥११॥

हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥१२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ।
रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशशंस ह ।।१३।।

धर्मज्ञो गुणवान् दान्तः कृतज्ञः सत्यवाञ्छुचिः ।
रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ।।१४।।

भ्रातॄन् भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति ।
संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।।१५।।

भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ।
पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ।।१६।।

सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मन्थरे ।
भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे ।।१७।।

यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु ।।१८।।

राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा ।
मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ।।१९।।

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ।।२०।।

अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुद्ध्यसे ।
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ।।२१।।

भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ।
राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ।।२२।।

नहि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ।
स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ।।२३।।

तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।
स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि ।।२४।।

असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ।
अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ।।२५।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

साऽहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुद्ध्यसे ।
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ।।२६।।

ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा ।।२७।।

बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।
संनिकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ।।२८।।

भरतानुवशात् सोऽपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः ।
लक्ष्मणो हि यथा रामं तथाऽयं भरतं गतः ।।२९।।

श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः ।
संनिकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ।।३०।।

गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ।
अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ।।३१।।

तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ।।३२।।

तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः ।
एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ।।३३।।

एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ।
यदि चेद्भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ।।३४।।

स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ।
समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ।।३५।।

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ।।३६।।

दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ।।३७।।

यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यते प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ।
तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ।।३८।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यते ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति ।
अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम् ३६॥

नवमः सर्गः

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलिताऽऽनना ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥१॥

अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥२॥

इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥३॥

एवमुक्ता तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥४॥

हन्तेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रूयतां वचः ।
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥५॥

किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे ।
यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥६॥

मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥७॥

श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ।
किंचिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥८॥

कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥९॥

एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥१०॥

पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ।
आगच्छत् त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥११॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान् प्रति ।
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥१२॥

स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ।
ददौ शक्रस्य सङ्ग्रामं देवसङ्घैरनिन्दितः ॥१३॥

तस्मिन् महति सङ्ग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान् ।
रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसापास्य राक्षसाः ॥१४॥

तत्राऽकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ।
असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥१५॥

अपवाह्य त्वया देवि सङ्ग्रामान्नष्टचेतनः ।
तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥१६॥

तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ।
स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदिच्छेयं तदा वरम् ॥१७॥

गृह्णीयां तु तदा भर्तस्तथेत्युक्तं महात्मना ।
अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥१८॥

कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ।
रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय ॥१९॥

तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥२०॥

चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥२१॥

क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ।
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥२२॥

मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ।
रुदन्ती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥२३॥

दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ।
त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥२४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।
तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ।।२५।।

न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।
मन्दस्वभावे बुद्ध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ।।२६।।

मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्याद् दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ।।२७।।

यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ।
तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो न त्वा क्रमेदति ।।२८।।

यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः ।
व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ।।२९।।

रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभ ।।३०।

चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ।।३१।।

रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ।
एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि ।।३२।।

एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ।
भरतश्च गतामित्रस्तव राजा भविष्यति ।।३३।।

येन कालेन रामश्च वनात् प्रत्यागमिष्यति ।
अन्तर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ।।३४।।

संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् ।
प्राप्तकालं नु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ।।३५।।

रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय ।
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ।।३६।।

हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ।
सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ।।३७।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना ।
प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि ।।३८।।

पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ।
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ।।३९।।

नाहं समवबुद्ध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ।
सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जे वक्राः परमपापिकाः ।।४०।।

त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना ।
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत् स्कन्धात् समुन्नतम् ।।४१।।

अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् ।
प्रतिपूर्णं च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ।।४२।।

विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ।
जघनं तव निर्मृष्टं रशनादामभूषितम् ।।४३।।

जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ ।
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनि ।।४४।।

अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेऽतीव शोभने ।
आसन्याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ।।४५।।

हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ।
तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ।।४६।।

मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ।
अत्र तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ।।४७।।

अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ।
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ।।४८।।

लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ।।४९।।

कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ।
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ।।५०।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ।
गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जने ॥५१॥

तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ।
पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥५२॥

इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ।
शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥५३॥

गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ।
उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥५४॥

तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥५५॥

अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥५६॥

तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशंगता ।
संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥५७॥

इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायाऽवेदयिष्यसि ।
वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिम् ॥५८॥

सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥५९॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ।
उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥६०॥

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ।
ततो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥६१॥

तथाऽतिविद्धा महिषीति कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ।
विधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः ॥६२॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ।
वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥६३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अहं हि नैवाऽस्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ।
न किंचिदिच्छामि न चेह जीवनं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ६४।।

अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ।
असंस्कृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाऽधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ।।६५।।

उदीर्णसंरम्भतमोवृताऽनना तदाऽवमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ।।६६।।

दशमः सर्गः

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ।
तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ।।१।।

निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ।
मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ।।२।।

सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ।
नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ।।३।।

मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ।
सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ।।४।।

बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ।
अथ सा रुषिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ।।५।।

संविवेशाऽबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे ।
ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ।।६।।

अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ।
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ।।७।।

अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ।
क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाऽम्बरा ।।८।।

एकवेणीं दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ।
आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।।९।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ।
अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥१०॥

प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ।
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥११॥

पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ।
शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ॥१२॥

वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम् ।
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥१३॥

दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥१४॥

दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ।
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥१५॥

उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् ।
स प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥१६॥

न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ।
स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः ॥१७॥

अपश्यन् दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ।
नहि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत ॥१८॥

न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ।
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥१९॥

यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ।
प्रतिहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृताञ्जलिः ॥२०॥

देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ।
प्रतीहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥२१॥

विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ।
तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥२२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ।
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥२३॥

अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ।
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ॥२४॥

किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ।
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥२५॥

करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ।
महागज इवारण्ये स्नेहात् परमदुःखिताम् ॥२६॥

परिमृज्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ।
कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥२७॥

न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
देवि केनाऽभियुक्ताऽसि केन वाऽसि विमानिता ॥२८॥

यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ।
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥२९॥

भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि ।
सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥३०॥

सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ।
कस्य वाऽपि प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥३१॥

कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ।
मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ॥३२॥

अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम् ।
दरिद्रः को भवेदाढ्यो द्रव्यवान् वाऽप्यकिञ्चनः ॥३३॥

अहं च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।
न ते कञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥३४॥

आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ।
बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥३५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ।
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा ॥३६॥

द्राविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः ॥३७॥

तत्र जातं बहु द्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ।
ततो वृणीष्व कैकेयि यद् यत् त्वं मनसेच्छसि ॥३८॥

किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ।
तत् त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ।
तत् ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥३९॥

तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ।
परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥४०॥

एकादशः सर्गः

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।
उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥१॥

नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित् तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥२॥

प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ।
अथ ते व्याहरिष्यामि यथाऽभिप्रार्थितं मया ॥३॥

तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुत्स्मयः ।
कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥४॥

अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ।
मनुजो मनुजव्याघ्राद् रामादन्यो न विद्यते ॥५॥

तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ।
शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥६॥

यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवे तमहं ध्रुवम् ।
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् ।
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥८॥

भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ।
एतत् समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत् साधु मन्यसे ॥९॥

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥१०॥

सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ।
निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥११॥

तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ।
व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥१२॥

यथाक्रमेण शपसे वरं मम ददासि च ।
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥१३॥

चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ।
जगच्च पृथिवी चेयं सगन्धर्वाः सराक्षसाः ॥१४॥

निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥१५॥

सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु दैवताः ॥१६॥

इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ।
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥१७॥

स्मर राजन् पुरावृत्तं तस्मिन् देवासुरे रणे ।
तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥१८॥

तत्र चापि मया देव यत् त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥१९॥

तौ दत्तौ च वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनन्दन ॥२०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद् दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥२१॥

वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशं कृतः ।
प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥२२॥

ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ।
वरौ देयौ त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥२३॥

तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥२४॥

अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ।
यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥२५॥

तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ।
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥२६॥

चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः ।
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥२७॥

एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ।
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥२८॥

स राजराजो भवसत्यसंगरः कुलं च शीलं च हि जन्म रक्ष च ।
परत्र वासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥२९॥

द्वादशः सर्गः

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥१॥

किं नु मेऽयं दिवास्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम ।
अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाऽप्युपद्रवः ॥२॥

इति संचिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu.

व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ।
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥४॥

मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ।
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥५॥

मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ।
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥६॥

कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा ।
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥७॥

किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयाऽपि वा ।
सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥८॥

तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ।
त्वं मयाऽत्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥९॥

अविज्ञानान्नृपसुता व्याला तीक्ष्णविषा यथा ।
जीवलोको यदा सर्वो रामस्याऽह गुणस्तवम् ॥१०॥

अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ।
कौसल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥११॥

जीवितं चात्मना रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ।
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥१२॥

अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् ।
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ॥१३॥

न तु रामं विना देहे तिष्ठेत् तु मम जीवितम् ।
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥१४॥

अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ।
किमर्थं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥१५॥

अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
अस्तु यत् तत् त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥१६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान् धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
तत् त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥१७॥

तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता सन्तापयसि मां भृशम् ।
आविष्टाऽसि गृहे शून्ये सा त्वं परवशंगता ॥१८॥

इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तः सुमहानयम् ।
अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥१९॥

नहि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ।
अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्दधामि ते ॥२०॥

ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ।
बहुशो हि स्म बाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥२१॥

तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ।
कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥२२॥

अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे कृतात्मनः ।
कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥२३॥

रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ।
तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥२४॥

रामो हि भरताद् भूयस्तव शुश्रूषते सदा ।
विशेषं त्वयि तस्मात् तु भरतस्य न लक्षये ॥२५॥

शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ।
कस्तु भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥२६॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।
परिवादोऽपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥२७॥

सान्त्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।
गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥२८॥

सत्त्वेन लोकाञ्जयति द्विजान् दानेन राघव ।
गुरूञ्छुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥२९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।
विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ।।३०।।

तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् ।
पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ।।३१।।

न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।
स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ।।३२।।

क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ।।३३।।

मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ।
दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ।।३४।।

पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते ।
तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ।।३५।।

अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत् ।।३६।।

इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् ।
घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ।।३७।।

पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं पुनः पुनः ।
प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ।।३८।।

यदि दत्त्वा वरौ राजन् पुनः प्रत्यनुतप्यसे ।
धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ।।३९।।

यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ।
कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ।।४०।।

यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामस्यपालयत् ।
तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ।।४१।।

(वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उठीवास

त्रिपञ्चाशः सर्गः

स तं वृक्षं समासाद्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ।।१।।

अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद् बहिः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हति ।।२।।

जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु ।
योगक्षेमौ हि सीताया वर्तेते लक्ष्मणाऽवयोः ।।३।।

रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ।
अपवर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ।।४।।

स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ।
इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ।।५।।

ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ।
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ।।६।।

सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम् ।।७।।

अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विना कृतः ।
किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ।।८।।

इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ।
काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ।।९।।

को ह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् ।
छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ।।१०।।

सुखी बत सुभार्यश्च भरतः कैकयीसुतः ।
मुदितान् कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ।।११।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति ।
ताते तु वयसाऽतीते मयि चाऽरण्यमाश्रिते ॥१२॥

अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ।
एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥१३॥

मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥१४॥

अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ।
कौसल्यां च सुमित्रां च सा प्रबाधेत मत्कृते ॥१५॥

माताऽस्मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् ।
अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥१६॥

अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
अनाथा याहि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥१७॥

क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ।
परिदद्याद्धि धर्मज्ञ गरं ते मम मातरम् ॥१८॥

नूनं जात्यन्तरे तात स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
जनन्या मम सौमित्रे तदद्यैतदुपस्थितम् ॥१९॥

मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
विप्रयुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥२०॥

मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ।
सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥२१॥

मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ।
यत् तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥२२॥

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥२३॥

अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥२४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥२५॥

अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ।
तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥२६॥

एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥२७॥

(वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

महाभारत–खण्ड

मैले जीवनमा अरू विषयका आस्वाद छोडीकन
विद्याकै रसमा भुलेर रसिलो काटें जवानीकन ।
मेरो मात्र नभै अनेक जनको साझा बनोस् सौख्य यो
भन्ने भाव लिई गुनी हृदयले हे विज्ञ हो, लेख्छु यो ।।

वि. सं. २०१४।१०।१५।३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उद्योग

(पहिलो सर्ग)

बाह्र वर्षतकको वनवास
एक वर्षतक गुप्त निवास ।
सिद्धियो, सकल पाण्डव भाइ
निस्किए निज कबूल पुऱ्याई ॥

॥ १ ॥

मत्स्यदेशनृपकी तनयाको
साथ पाण्डुसुतका सुतको भो ।
खूप उत्सवसमेत विवाह,
डाकिए बटुलिए निज पक्ष ॥

॥ २ ॥

भो सबै परिणयोत्सव पूर्ण,
राजनीतितिर भै सहतृष्ण ।
डाकियो अनि सभा पनि ठूलो,
कृष्णको प्रथम भाषण यो भो ॥

॥ ३ ॥

कृष्णको भाषण

सत्यमा रत युधिष्ठिरलाई
द्यूतमा छल गरेर फसाई ।
धूर्त ती शकुनिले धन, धाम,
भूपता हरिलिए नि तमाम ॥

॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यो कुरा सब यहाँहरुलाई
थाह नै छ, कतिसम्म मिचाइ ।
भैरहेछ, यसको पनि याद
विज्ञ सज्जनविषे हुनुपर्छ ॥

॥ ५ ॥

बाह्र वर्ष वनवासज दुःख,
एक वर्ष परदास्यज दुःख ।
राजपुत्रहरुलाइ दिलाई
धूर्तले कति गरे नि मिचाइ ॥

॥ ६ ॥

धूर्तबाट यतिसम्म कुकर्म
भैदिँदा पनि सही सब मर्म ।
पाण्डुपुत्रहरुले निज धर्म
सम्झँदै गरिरहे शुभ कर्म ॥

॥ ७ ॥

पाण्डुपुत्रहरुलाइ जितेर
राज्य हर्न कुन सक्तछ वीर ।
झुक्तथे यदि यिनी रणतर्फ
बन्दथे सकल धूर्त सखाप ॥

॥ ८ ॥

बन्धु हुन् सब सुयोधन आदि,
दुःख भोग्नु नपरोस् यिनलाई ।
जे भयो जति भयो सब भैगो
भन्दछन् अज्ञ युधिष्ठिरजी यो ॥

॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धर्म–मार्गकन दूर गरेर
स्वर्गको पनि रजाइँ गरेर ।
बस्नखातिर कुनै पनि यत्न
धर्मराज नृपबाट हुँदैन ॥

॥ १० ॥

धर्म-मार्ग-परिपालन होस्रोस्
एक गाउँतककै नृपता होस् ।
शान्तिसाथ मनलाइ बुझाई
बस्न छन् नृप युधिष्ठिर राजी ॥

॥ ११ ॥

पाण्डुका तनयले सुख पाऊन्,
धार्तराष्ट्र पनि दुःख नपाऊन् ।
जे गरे यति सबै हुन जान्छ,
त्यै कुरा अब मिलाउनुपर्छ ॥

॥ १२ ॥

अंशबाट अति थोर रजाइँ
पाउँदा स्वबललाई बढाई ।
पार्थले नृपति धेर जितेर
राज्य आर्जन गरे सुविशाल ॥

॥ १३ ॥

धार्तराष्ट्रहरुबाट कुकर्म
धेर भो, अति गरे छलछाम ।
धर्मराज नृपलाइ फसाई
द्यूतमा अनि कबूल गराई ॥

॥ १४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यो छली शकुनिसाथ भिडाई
राज्य-भोग सब हात लगाई ।
हाय हाय वनतर्फ लघारे,
तेह्र वर्षतक दुःख दिलाए ।।

।। १५ ।।

तेह्र वर्षतक दुःख सहेर
पाण्डुपुत्रहरुले स्वकबूल ।
जालझेल नगरेर पुऱ्याए,
लोकसम्मुख सुचित्र ठड्याए ।।

।। १६ ।।

भो कबूल सब पूरित हाम्रो,
जे थियो अघि उपार्जन हाम्रो ।
त्यो मिलोस् अब भनीकन दावी
गर्दछन् सकल पाण्डव भाइ ।।

।। १७ ।।

पाण्डुपुत्र पनि बान्धव हाम्रा,
धार्तराष्ट्र पनि बान्धव हाम्रा ।
हुन्, तसर्थ दुइतर्फ बिगार
क्यै नहोस्, यति गरौं सुविचार ।।

।। १८ ।।

पाण्डुपुत्रहरु छन् अति शूरा,
गर्दछन् निज कबूल त पूरा ।
सत्यमा छ यिनको अति आस्था,
त्यै हुँदा सब सहे दुरवस्था ।।

।। १९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सत्य मार्ग रिपुले अज्ञ छोडी
दुःख नै दिन भनेर तयारी ।
गर्दछन् त यिनको पनि भित्र
क्रोध बल्न पनि के छ र बेर ॥

॥ २० ॥

इष्टमित्र यिनका बहुतै छन्,
ती सबै त यिनको हित खोज्छन् ।
पार्थको प्रबल पक्ष लिएर
सैन्य सज्जित हुनेछ विशाल ॥

॥ २१ ॥

धार्तराष्ट्रहरुका कुचरित्र
जान्दछन् सकल बान्धव मित्र ।
दुश्चरित्र तिनलाई सखाप
पार्दिनेछ अनि पाण्डवकोप ॥

॥ २२ ॥

यो भयस्थिति हटीकन जाओस्,
शान्तिमा उभय पक्ष रमाओस् ।
शान्ति ल्याउन यहाँहरुबाट
गर्नुपर्दछ गभीर विचार ॥

॥ २३ ॥

भिन्न भैकन गरेर विचार,
एक भैकन गरेर विचार ।
विज्ञ सज्जन यहाँहरुबाट
एक निर्णय हुनेछ तयार ॥

॥ २४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भाव के नृप सुयोधनको छ,
बुझ्नु त्यो अब यथार्थ भलो छ ।
गर्नलाई निज निश्चित नीति
बुझ्नुपर्छ परपक्षज नीति ।।
।। २५ ।।

एक योग्य जन दूत बनाई
कौरव क्षितिपछेउ पठाई ।
बुझ्नु ती नृपतिको मनलाई
लाग्छ काम अति योग्य मलाई ।।
।। २६ ।।

कृष्णको वचनलाइ सुनेर
बोल्न तत्पर भए बलभद्र ।

बलभद्रको भाषण

भाइको वचनलाइ यहाँले
सुन्नुभो मन दिईकन ऐले ।।
।। २७ ।।

हस्तिनापुरनराधिपछेउ
एक योग्य जन दूत पठाऊँ ।
भाइको छ यति मुख्य भनाइ
यो कुरो उचित लाग्छ मलाई ।।
।। २८ ।।

धर्मराज नृपले निज राज्य
द्यूतले अघि गरे परभोग्य ।
राज्य जो अघि गुम्यो, उ उकास्न
गर्दछन् नृपति ती अब यत्न ।।
।। २९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पाण्डुका तनय छन् सब योग्य,
धार्तराष्ट्र पनि छन् सब योग्य ।
हुन् दुवै स्वजन, सन्धि गरेर
ती रहून् यति गरौं सुविचार ।।

।। ३० ।।

भागशान्तिसँग राज्य लिएर
शान्त होस् अब युधिष्ठिरपक्ष ।
भागशान्तिसँग राज्य दिएर
शान्त होस् कुरुमहीश्वरपक्ष ।।

।। ३१ ।।

दूत गै यति मिलाउनुपर्छ
नम्रतासँग कुरा हुनुपर्छ ।
धार्तराष्ट्रहरुको अपमान
गर्नुचाहिँ शुभ काम हुँदैन ।।

।। ३२ ।।

द्यूतबाट कुभलो हुन जान्छ,
छोड्नु यो व्यसन बेस कुरा छ ।
बान्धवोक्ति यति भो बिनसित्ति
धर्मराज नृपको मननिम्ति ।।

।। ३३ ।।

द्यूतमा नृप युधिष्ठिर तम्से,
जोशले सकल होश गुमाए ।
थाप्तथे धन तथा धन हार्न्थे,
द्यूतले सकल राज्य उडाए ।।

।। ३४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कर्ण वा नृप सुयोधन आदि
द्यूतमा यदि युधिष्ठिर जोडी ।
छान्दथे त बढियै पनि हुन्थ्यो,
हार जीत दुइतर्फ रहन्थ्यो ।।

।। ३५ ।।

बस्तथे विविध धेर जुवाडी,
ती सबैकन त्यसै पर सारी ।
द्यूतमा शकुनिकै सँग भिड्दा
हार भो, हुन गयो दुरवस्था ।।

।। ३६ ।।

द्यूतमा शकुनि खूप मिलाई
हान्न सक्छ, त्यसले सबलाई ।
जित्छ, त्यो कपटको घर नै हो,
जान्दछन् सकल लोक कुरा यो ।।

।। ३७ ।।

त्यै छलीसँग गईकन भिड्नु
योग्य काम कसरी अब भन्नु ।
द्यूतमा छल रहन्छ, तसर्थ
छैन क्यै शकुनिको अपराध ।।

।। ३८ ।।

जे भए पनि भयो, अबलाई
पाण्डु भूमिपतिका सुतलाई ।
भूपको पद दिलाउनुपर्छ,
यै कुरो अब मिलाउनुपर्छ ।।

।। ३९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वृद्ध भीष्म कुरुराजसभामा,
बस्तछन् निपुण धेर कुरामा ।
नम्रतासहितको व्यवहार
बन्न सक्तछ त्यहाँ शुभकार ॥
॥ ४० ॥

युद्धमा व्यय तथा क्षय हुन्छ,
हार नै पनि त्यहाँ हुन सक्छ ।
सामले सब पटाउनुपर्छ,
दण्डमा भयसमेत रहन्छ ॥
॥ ४१ ॥

बोल्दैथे बलभद्र, सात्यकि उठे भै क्रोधले विह्वल,
लागे बोल्न झिकेर जोश बहुतै ऊचो गराई स्वर ॥

सात्यकिको भाषण

जस्तो बुद्धि रहन्छ, वाक्य उसको निस्कन्छ उस्तै गरी,
तिम्रो बुद्धि रहेछ शून्य बुझियो, साँच्चै रहेछौ हली ॥
॥ ४२ ॥

हुन्छन् पादपमा प्रशस्त फलले हाँगा कुनै शोभित,
देखिन्छन् त्यस वृक्षमा पनि कुनै हाँगाहरू निष्फल ॥
जन्मन्छन् पुरुषार्थका घरसरी कोही महापूरुष,
जन्मन्छन् त्यस वंशमा पनि कुनै अत्यन्त निष्पौरुष ॥
॥ ४३ ॥

बोल्दछन् मनपरी मतिहीन,
दोष क्यै पनि तिनीकन दिन्नँ ।
यो अनर्थक कुरा जुन सुन्छन्,
दोषभाजन तिनै जन हुन्छन् ॥
॥ ४४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यो सभा भवनमा यसरी यो
सत्यमा रत युधिष्ठिरलाई ।
लाउँछन् विविध दोष असत्य,
चूप छन् सकल यी अज्ञ सभ्य ।।

।। ४५ ।।

द्यूतका कपटलाई नजान्ने
सत्यकै नियममा भर पर्ने ।
छन् युधिष्ठिर, तिनीकन डाकी
त्यो छली शकुनिसाथ भिडाई ।।

।। ४६ ।।

राज्य हर्न जुन भो छलछाम,
भन्न सक्छ कुन त्यो शुभ काम ?
धर्मराज नृपको घर जाई
भाइ बान्धवहरू सब राखी ।।

।। ४७ ।।

खेल त्यो यदि खुलासँग हुन्थ्यो,
इष्टमित्रहरुको मन बुझ्थ्यो ।
द्यूतमा यदि खुलासँग जित्थे
जीत हार अनि सत्य ठहर्थे ।।

।। ४८ ।।

अंशमा सकलको हक हुन्छ,
त्यो लिने मन युधिष्ठिरको छ ।
नम्रता हक लिँदा किन गर्ने
दुष्टको चरणमा किन पर्ने ? ।।

।। ४९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नम्रता सुजनसाथ गरिन्छ,
लात नै कुजनलाइ दिइन्छ ।
लातयोग्यसँग बात गरेर
बस्नु ता समय फाल्नु छ खेर ।।

।। ५० ।।

युद्धकै तिर म ता अघि सर्छु,
धार्तराष्ट्रहरुलाइ लछार्छु ।
ती छली जनहरूकन बाँध्छु
धर्मराज–पद–सेवक पार्छु ।।

।। ५१ ।।

छन् स्वयं सकल पाण्डव वीर,
छन् सहाय तिनका रणशूर ।
युद्धमा छ तिनको अति नाम,
बुझ्छ बात यति लोक तमाम ।।

।। ५२ ।।

धार्तराष्ट्रहरुले सब तिर्छन्
जालझेल तिनले अब छाड्छन् ।
भूइँमा कित तिनीहरू लड्छन्,
स्याल गिद्धहरु भोजन गर्छन् ।।

।। ५३ ।।

पाण्डुपुत्रहरुका ससुराले
यी कुरा सब सुनीकन बोले ।

द्रुपदको भाषण

नम्रताकन सुयोधन भन्छन्
पाण्डुपुत्र कमजोर भएछन् ।।

।। ५४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

छन् सुयोधन हठी, तिनबाट
अंश पाउनु कठोर कुरा छ ।
पुत्रको प्रणयमा धृतराष्ट्र
भूपको मन सधैँ लहसिन्छ ।।

।। ५५ ।।

द्रोण, भीष्म दुइटै सब बुझ्छन्,
शान्ति नीतिकन ती पनि खोज्छन् ।
किन्तु छैन तिनको दृढ चित्त,
लाग्दछन् पछि सुयोधनसाथ ।।

।। ५६ ।।

कर्ण औ शकुनि दूर निहार्न
छन् अशक्त, पछिको परिणाम ।
क्यै विचार नगरेर सदैव
लाग्दछन् नृप सुयोधनसाथ ।।

।। ५७ ।।

शान्ति आउनु यहाँ कठिनै छ,
युद्ध निश्चित मलाइ त लाग्छ ।
दूर दूरतक दूत पठाई
डाक्नुपर्छ सब भूपतिलाई ।।

।। ५८ ।।

युद्धकै तिर सुयोधन लाग्छन्,
धेर दूत तिनले पनि छोड्छन् ।
आइपुग्छ जुन दूत अगाडि
तान्न सक्छ त्यसले नृपलाई ।।

।। ५९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दूत सत्वर पठाउनुपर्छ
धेर लाभ यसले हुन सक्छ ।
धार्तराष्ट्रहरुलाइ उछिन्न
गर्नुपर्छ भरिसक्य प्रयत्न ।।
।। ६० ।।

छन् पुरोहित सुशिक्षित मेरा,
दूतकर्मतिरको अभिभारा ।
ती सफासँग पटाउन सक्छन्,
हस्तिनापुर तिनै द्विज जाऊन् ।।
।। ६१ ।।

टुङ्गियो द्रुपदको जब बोली
निस्कियो फिर जनार्दन वाणी ।

कृष्णको दोस्रो भाषण

ज्ञानवृद्ध, वयले पनि वृद्ध
धेर नै अनुभवी हुनुहुन्छ ।।
।। ६२ ।।

बुझ्नुहुन्छ सब तत्त्व पदार्थ,
देखनुहुन्छ परसम्म यथार्थ ।
शिष्य झैं सकल छौं, उपदेश
पाउँदा हृदय हुन्छ सहर्ष ।।
।। ६३ ।।

भाइ पाण्डु नृप हुन्, धृतराष्ट्र
दाजु हुन्, दुइ थरैसँग गाढ ।
प्रेमबन्धन हुँदा दुइटैको
होस् भलो, यति छ चिन्तन मेरो ।।
।। ६४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

छन् सुयोधन हठी, तिनबाट
अंश पाउनु कठोर कुरा छ ।
पुत्रको प्रणयमा धृतराष्ट्र
भूपको मन सधैँ लहसिन्छ ।।

।। ५५ ।।

द्रोण, भीष्म दुइटै सब बुझ्छन्,
शान्ति नीतिकन ती पनि खोज्छन् ।
किन्तु छैन तिनको दृढ चित्त,
लाग्दछन् पछि सुयोधनसाथ ।।

।। ५६ ।।

कर्ण औ शकुनि दूर निहार्न
छन् अशक्त, पछिको परिणाम ।
क्यै विचार नगरेर सदैव
लाग्दछन् नृप सुयोधनसाथ ।।

।। ५७ ।।

शान्ति आउनु यहाँ कठिनै छ,
युद्ध निश्चित मलाइ त लाग्छ ।
दूर दूरतक दूत पठाई
डाक्नुपर्छ सब भूपतिलाई ।।

।। ५८ ।।

युद्धकै तिर सुयोधन लाग्छन्,
धेर दूत तिनले पनि छोड्छन् ।
आइपुग्छ जुन दूत अगाडि
तान्न सक्छ त्यसले नृपलाई ।।

।। ५९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दूत सत्वर पठाउनुपर्छ
धेर लाभ यसले हुन सक्छ ।
धार्तराष्ट्रहरुलाइ उछिन्न
गर्नुपर्छ भरिसक्य प्रयत्न ।।
।। ६० ।।

छन् पुरोहित सुशिक्षित मेरा,
दूतकर्मतिरको अभिभारा ।
ती सफासँग पटाउन सक्छन्,
हस्तिनापुर तिनै द्विज जाऊन् ।।
।। ६१ ।।

टुङ्गियो द्रुपदको जब बोली
निस्कियो फिर जनार्दन वाणी ।

कृष्णको दोस्रो भाषण

ज्ञानवृद्ध, वयले पनि वृद्ध
धेर नै अनुभवी हुनुहुन्छ ।।
।। ६२ ।।

बुझ्नुहुन्छ सब तत्त्व पदार्थ,
देख्नुहुन्छ परसम्म यथार्थ ।
शिष्य झैँ सकल छौँ, उपदेश
पाउँदा हृदय हुन्छ सहर्ष ।।
।। ६३ ।।

भाइ पाण्डु नृप हुन्, धृतराष्ट्र
दाजु हुन्, दुइ थरैसँग गाढ ।
प्रेमबन्धन हुँदा दुइटैको
होस् भलो, यति छ चिन्तन मेरो ।।
।। ६४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

द्रोणका पनि सखा हुनुहुन्छ,
युद्धका सब कुरा विदितै छ ।
कौरवेश्वर यहाँकन मान्छन्,
धेर आदर अरू पनि गर्छन् ।।

।। ६५ ।।

शान्तिले सकलको हित होला,
यै कुरा अब मिलाउनुपर्ला ।
धार्तराष्ट्र हठमै यदि अड्नन्
ती स्वयं कुनयको फल भोग्नन् ।।

।। ६६ ।।

सिद्धियो परिणयोत्सव, जान्छौं,
वृद्ध विज्ञसँग आशिष माग्छौं ।
कृष्णको वचन भो परिपूर्ण,
त्यो सभा पनि भयो अनि पूर्ण ।।

।। ६७ ।।

लागे सभ्यहरू स्वदेशतिरमै, धेरैजसा ती गए,
पञ्चालेश विराटको नगरमै उद्योग गर्दै बसे ।
बिस्तारै दुइतर्फमै समरको उद्योग चल्दै गयो
पृथ्वी नै दुइ फ्याक हुन्छ कि भनी शङ्का निकैको भयो ।।

।। ६८ ।।

(वि. सं. २०३६ मा प्रकाशित कविता पुन: प्रवेशाङ्क– १ का ५–१९ पृष्ठबाट)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उद्योग

(दोस्रो सर्ग)

विचार आफ्ना नृपको बुझीकन,
सन्देश कुन्तीसुतको लिईकन ।
पञ्चालदेशाधिपका पुरोहित
हुँदा भए प्रस्थित हस्तिनापुर ।।

।। १ ।।

सत्कार राम्रो धृतराष्ट्रले गरे,
सभा बस्यो, भाषण दूतले गरे ।

द्रुपदका पुरोहितको भाषण

हुन् दाजुका पुत्र सुयोधनादिक,
हुन् भाइका पुत्र युधिष्ठिरादिक ।।

।। २ ।।

दुवै थरीको हक हुन्छ अंशमा,
यो न्याय हो, किन्तु भएन यो यहाँ ।
भो एकलौटी धृतराष्ट्रपुत्रको
भयो बिचल्ली अनि पाण्डुपुत्रको ।।

।। ३ ।।

थियो निजी आर्जन पाण्डुपुत्रको,
अन्यायले त्यो पनि हाय खोसियो ।
जे भो भयो भो, अझ शान्त भैकन
स्वभाग माग्छन् सब पाण्डुनन्दन ।।

।। ४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्वभाग पाऊन् अब पाण्डुनन्दन,
आएँ यही गर्न भनी निवेदन ।
छोड्दैन दाबी निज अंशको जन,
हो एकलौटीपन धर्मलङ्घन ॥

॥ ५ ॥

प्रख्यात छन् वीर भनेर पाण्डव,
गुन्जीरहेको उनको छ गौरव ।
धेरै लडाका उनका सहाय छन्
घुँडा धसी लड्न तथा तयार छन् ॥

॥ ६ ॥

तसर्थ छोडी छलछाम ती सब,
होला भलो अंश दिँदा यहाँ अब ।
आए भने शस्त्र लिएर अर्जुन
जानेछ धेरै अनमोल जीवन ॥

॥ ७ ॥

यस्ता कुरा पाण्डवदूतको सुनी,
निकै जल्यो कौरवको सभा पनि ।
सबै सभासद्हरु रुष्ट भैगए
गाङ्गेय वक्ता पहिलो हुँदा भए ॥

॥ ८ ॥

भीष्मको भाषण

सुने कुरा यी, सब पाण्डुनन्दन
सच्चै रहेछन्, अति भो खुशी मन ।
जो भन्नुभो त्यो बढियै त भन्नुभो,
परन्तु बोली अति नै कडा भयो ॥

॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy Kathmandu

पुलुक्क हेरेर सुयोधनामन

राधेय बोले–

कर्णको भाषण

सब पाण्डुनन्दन ।
आफ्नो प्रतिज्ञा यदि तेह्र वर्षको
पुऱ्याउँथे ता बढिया हुने थियो ।।

।। १० ।।

पार्दै नपारी स्वकबूल पूरित
चाँडै भए पाण्डव दृष्टिगोचर ।
पारून् प्रतिज्ञा विधिसाथ पूरित,
सुनिन्छ दाबी अनि अंशखातिर ।।

।। ११ ।।

पार्दै नपारी स्वकबूल पूरित
पञ्चाल–मत्स्याधिपको लिई बल ।
लड्छन् त हाम्रा नृपसाथ आखिर
ती पुग्दछन् निश्चय कालको घर ।।

।। १२ ।।

गाङ्गेय बोले फिर–

भीष्मको भाषण

राधिकासुत
विचार आफ्नो बलको तिमी गर ।

राधेयलाई धृतराष्ट्र भूपको
हप्की भयो, फेरि हुकूम यो भयो ।।

।। १३ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हे दूत मैले सब यी कुरा सुनें,
जाऊ तिमी फर्क, उहाँ गई भने ।
सन्देश मेरो निज दूत हातमा
पठाउँला पाण्डवको समीपमा ।।
।। १४ ।।

सत्कार दूतोचित राम्ररी भए,
सन्तुष्ट भै दूत बिदा भई गए ।
थिए गुणी सञ्जय नाम सारथि
विश्वास गर्थे तिनको महीपति ।।
।। १५ ।।

मेरा सबै ती भतिजा सुयोग्य छन्,
मेरा सबै पुत्रहरू अयोग्य छन् ।
यो भित्र राजा धृतराष्ट्रको थियो,
एकान्तमा बाहिर त्यो रसाउँथ्यो ।।
।। १६ ।।

थियो सुतस्नेह अपार चित्तमा,
त्यो स्नेह सङ्घर्ष विवेकसाथमा ।
गरीरहन्थ्यो, त्यसले प्रतिक्षण
अशान्त हुन्थ्यो धृतराष्ट्रको मन ।।
।। १७ ।।

विवेचनासाथ विचार गर्दथे,
स्नेहानुसारी व्यवहार गर्दथे ।
विचारमा औ व्यवहारमा थियो
विभेद ज्यादै धृतराष्ट्र भूपको ।।
।। १८ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विचार ताथ्यो व्यवहारलाइ त
राजी रहन्थे भतिजा र सद्यश ।
विचार लाग्थ्यो व्यवहारसाथ त
राजी रहन्थे सुत औ सहायक ॥
॥ १९ ॥

बताउँदै सद्गुण पाण्डुपुत्रका
देखाउँदै दोष सुयोधनादिका ।
लामो कुरा सञ्जयसाथमा गरे
सन्देश आफ्नो धृतराष्ट्रले दिए ॥
॥ २० ॥

धृतराष्ट्रको सन्देश

सानन्द हामीहरु छौं यहाँ सब
सानन्द होलाउ तिमीहरू सब ।
तिमीहरू छौ अति योग्य सज्जन,
मेरो शुभाशी छ तिमीहरूकन ॥
॥ २१ ॥

सन्देश यस्तो धृतराष्ट्रको थियो
थिएन दाबीतिरको त्यहाँ कुरो ।
यस्ता कुराले न त पाण्डुनन्दन
सन्तुष्ट हुन्थे न त आत्मनन्दन ॥
॥ २२ ॥

पञ्चालदेशाधिप सैन्यसाथमा
बस्थे जहाँ, पाण्डव बस्तथे त्यहाँ ।
सन्देश राजा धृतराष्ट्रको लिई
त्यहीं पुगे सञ्जय नम्रता लिई ॥
॥ २३ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

थिए तिनी सञ्जय आत्मगेहका
पुरानिया मानिस पाण्डुपुत्रका ।
गार्हस्थ्यकै बात त्यहाँ युधिष्ठिर
औ दूतको भो पहिले सबिस्तर ॥

॥ २४ ॥

युधिष्ठिरको सोधनी

सद्‌बोधको ज्योति जनाउनाकन
दिन्थे म विद्वान् द्विजलाई जीवन ।
जेठा बुबाबाट परेर लोभमा
त्यो वृत्तिको लोप भयो कि राज्यमा ?

॥ २५ ॥

पुगेन खानाकन वृत्तिले भने
सम्भावना हुन्छ अमात्य भाँडिने ।
जेठा बुबाबाट कुमन्त्रणा सुनी
हुँदैन के वृत्तिविषे कुनै कमी ?

॥ २६ ॥

कौन्तेयले दस्यु धपाउँथे अघि,
जेठा बुबामा यति सम्झना छ कि ?
इत्यादि सोधे नृप धर्मराजले,
विनम्र भै उत्तर दूतले दिए ॥

॥ २७ ॥

सञ्जयको जवाफ

देखे सुनेका अघिका कुराकन,
पढे गुनेका बहुविज्ञ सज्जन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

छन् धार्तराष्ट्र प्रभुका समीपमा
कयौं मूर्ख मान्छे पनि छन् तथा त्यहाँ ।।

।। २८ ।।

सत्कर्म धेरै थरका गरीकन
जो गर्नुहुन्छ प्रकृतिप्रमोदन ।
नृपाल–नीतिज्ञ उहाँ सुयोधन
के हर्नुहुन्थ्यो ! द्विजजीविकाकन ।।

।। २९ ।।

गरूँ सबैमा व्यवहार सुन्दर,
कतै कसैमा नबनूँ म निष्ठुर ।
यै भाव राजा लिनुहुन्छ चित्तमा,
यै भाव नै लाउनुहुछ काममा ।।

।। ३० ।।

सम्झेर साक्षात् पितृतुल्य भक्तिले
मलाइ मान्थे सब पाण्डुपुत्रले ।
ती टारिदिन्थे परपक्षको डर,
यो बोल्नुहुन्छ स्थविर क्षितीश्वर ।।

।। ३१ ।।

यहाँहरूमाथि असह्य वेदन
अत्यन्त अन्याय्य कुरो भयो जुन ।
अनर्थ त्यो काम गराउनाकन
छोराहरूकै छ कुमन्त्र कारण ।।

।। ३२ ।।

यो कामले वृद्ध धराधिपालको
अत्यन्त नै जल्दछ आँत भित्रको ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ज्यादै नराम्रो हुन गो भनीकन
सम्झाउँछन् पण्डितले उहाँकन ।।

।। ३३ ।।

कृष्णादिलाई पनि क्यै सुनाउन
सन्देश बूढा नृपको लिईकन ।
आईरहेको छु, उहाँहरूकन
भेट्ने छ मेरो मनभित्र चिन्तन ।।

।। ३४ ।।

यस्ता कुरा सञ्जयका सुनीकन
कौन्तेयले आप्त वरिष्ठ सज्जन ।
भेला गराए, परिषद् खडा भयो
पैले त्यहाँ भाषण दूतको भयो ।।

।। ३५ ।।

संसारमा वीर भनी प्रतिष्ठित
जो जो थिए पाण्डवपक्षमा स्थित ।
ती ती सबैका गुणराशिवर्णन
गरे त्यहाँ सञ्जयले नुहीकन ।।

।। ३६ ।।

सञ्जयको भाषण

विक्रान्त छन् पाण्डवपक्षका जन,
संसारले बुझ्दछ यो कुराकन ।
जो जित्न तम्सन्छ उनीहरूकन,
त्यो पुग्छ ठाउँ यमको निकेतन ।।

।। ३७ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अत्यन्त नीतिज्ञ र प्रौढ कृष्णको
साहाय्य पाएपछि पाण्डुपुत्रको ।
अजय्य बन्दिन्छ रणाग्रमा बल
समीरले प्रेरित झैं दवानल ।।

।। ३८ ।।

भीष्मादि सेनापतिले सुरक्षित
ज्यादै छ ठूलो कुरुराजको बल ।
त्यो सैन्यको सम्मुखमा परीकन
सक्तैन कोही पनि शत्रु उम्कन ।।

।। ३९ ।।

सामर्थ्यले शोभित पाण्डुपक्ष छ,
बलिष्ठ त्यस्तै धृतराष्ट्रपक्ष छ ।
जुधे भने यी रणतर्फ आखिर
हुनेछ संहार बडो भयङ्कर ।।

।। ४० ।।

यो युद्धमाहाँ जुन पक्ष हार्दछ
त्यल्ले सबै निश्चय नै गुमाउँछ ।
जो जित्छ त्यल्ले रणदेवताकन
असह्य नै पर्छ तिरो बुझाउन ।।

।। ४१ ।।

अत्यन्त संहारक युद्ध यो टरोस्
बीभत्सताले धरणी नपोतियोस् ।
यो राजसन्देश लिएर सत्वर
भईरहेको छु यहाँ म हाजिर ।।

।। ४२ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ज्यादै विवेकी हुनुहुन्छ पाण्डव,
जाहेर राम्रो छ उहाँमहाँ सब ।
सङ्ग्राम रोकीकन शान्ति ल्याउन
बन्नेछ मेरो फलभाक् निवेदन ।।

।। ४३ ।।

यस्ता कुरा सञ्जयका सुनीकन
बोल्दा भए अग्रज पाण्डुनन्दन ।

युधिष्ठिरको भाषण

सुन्यौ र मेरा रणका कुरा कुन ?
लडाइँको यो डर भो तिमीकन ।।

।। ४४ ।।

अभीष्ट आफ्नो रणले विना पनि
पुग्ने भएमा कुन बुद्धिको धनी ?
मनुष्य फस्ला रणको प्रपञ्चमा,
रहन्छ ज्यादै डर सर्वदा जहाँ ।।

।। ४५ ।।

हामी सबै पाण्डु नृपालका सुत
सुकर्म गर्छौं शुभ भाव मिश्रित ।
थामेर आफ्नो कुलधर्म पावन
बस्ने छ हाम्रो मनभित्र चिन्तन ।।

।। ४६ ।।

गाह्रा कुरादेखि हटी परैपर,
झुक्ने सधैं नै सजिलै कुरातिर ।
बानी बसेमा हुन जान्छ आखिर
प्रवृत्ति बिस्तार विलासकै तिर ।।

।। ४७ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भो एकलौटी सब राज्यसाधन,
धेरै बित्यो काल, थुपारियो धन ।
जेठा बुबालाई विलासले जित्यो,
आनन्द लाग्ने सजिलै कुरा भयो ॥

॥ ४८ ॥

जेठा बुबामा अति भक्ति गर्दछौं
हामीहरू बाबुसमान मान्दछौं ।
परन्तु हामीहरुमा भने उहाँ
केही नराम्रो लिनुहुन्छ भावना ॥

॥ ४९ ॥

दुर्वृत्त छोरो हठमा प्रवृत्त छ,
कुकर्म नानाथर नित्य गर्दछ ।
जेठा बुबाको त त्यही कुपुत्रमा
अपारको स्नेह छ भित्र चित्तमा ॥

॥ ५० ॥

दुर्बुद्धि मन्त्रीहरुका कुमन्त्रणा
कुपुत्रले पार्दछ नित्य कानमा ।
त्यसै हुनाले धृतराष्ट्रको मन
सक्तैन गर्नाकन सद्विवेचन ॥

॥ ५१ ॥

विवेक हट्ता अति नै कुकर्म भो,
अन्याय हामीहरुमाथि धेर भो ।
अन्याय ढाक्नाकन भित्र चाह भो,
जेठा बुबा गन्थन गर्न लाग्नुभो ॥

॥ ५२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कान्छा काका विदुर नयको मार्गमा हिँड्नुहुन्छ,
धेरै टाढातक पनि उहाँ गुन्नु औ बुझ्नुहुन्छ ।
आफ्ना दाज्यू नृपकन उहाँ देवता मान्नुहुन्छ,
हामीलाई सुतसदृशको स्नेहले हेर्नुहुन्छ ॥

॥ ५३ ॥

अन्याय ज्यादै भतिजाहरूकन
भयो, नराम्रो हुन गो सबैकन ।
यस्ता कुरा स्वानुजका सुनीकन
पग्लन्न राजा धृतराष्ट्रको मन ॥

॥ ५४ ॥

छन् भाइ हाम्रा अति वीर अर्जुन,
थाहा छ यो बात सबै जनाकन ।
लडाइँमा अर्जुनसाथ जोरिन
सक्तैन पृथ्वीतलमा कुनै जन ॥

॥ ५५ ॥

वि. सं. २०३२।२।१८।१

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

महाभारत–खण्डको परिशिष्ट

[महाभारतको भाव लिई बनाइएका केही पद्य माथि परेका छन् । ती पद्यको मूलको भाव कुन रूपमा आएका छन् भन्ने बुझ्न जिज्ञासुहरूलाई सजिलो परोस् भनी महाभारतको सम्बद्ध अंश यो परिशिष्टमा दिइएको छ ।]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उद्योग

(पहिलो सर्ग)

प्रथमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदाऽभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः ।
विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ।।१।।

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा तामभ्ययुस्ते नरराजवृद्धाः ।।२।।

अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां पित्रा समं रामजनार्दनौ च ।।३।।

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ।।४।।

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः ।।५।।

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमाराः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ।।६।।

तथोपविष्टेषु महारथेषु विराजमानाभरणाम्बरेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ।।७।।

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ।।८।।

कथान्तमासाद्य च माधवेन संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यश्रृण्वन् वाक्यं महार्थं सुमहोदयं च ।।९।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

श्रीकृष्ण उवाच

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथाऽयं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्याऽपहृतं च राज्यं वनप्रवासे समयः कृतश्च ॥१०॥

शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद् व्रतमुग्ररूपं वर्षाणि षट् सप्त च चीर्णमग्र्यैः ॥११॥

त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽयमज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यान् विविधान् सहद्भिर्महात्मभिश्चापि वने निविष्टम् १२॥

एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैरिच्छद्भिराप्तं स्वकुलेन राज्यम् ।
एवंगते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ॥१३॥

तच्चिन्तयध्वं कुरुपुङ्गवानां धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ।
अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ॥१४॥

धर्मार्थयुक्तं तु महीपतित्वं ग्रामेऽपि कस्मिश्चिदयं बुभूषेत् ।
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां यथाऽपकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥१५॥

मिथ्योपचारेण यथा ह्यनेन कृच्छ्रं महत् प्राप्तमसह्यरूपम् ।
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ॥१६॥

तथापि राजा सहितः सुहृद्भिरभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ।
यत् तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् प्रपीड्य ॥१७॥

तत् प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ।
बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः सम्प्रार्थिता हन्तुममित्रसंघैः ॥१८॥

राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वं च तद् वो विदितं यथावत् ।
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य ॥१९॥

सम्बन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च ।
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव तं पालयित्वा समयं यथावत् ॥२०॥

अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् ।
तैर्विप्रकारं च निशम्य कार्ये सुहृज्जनास्तान् परिवारयेयुः ॥२१॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव तैर्बाध्यमाना युधि तांश्च हन्युः ।
तथापि नेमेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ॥२२॥

समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिस्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ।
दुर्योधनस्यापि मतं यथावन्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ॥२३॥

अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात् समारभ्यतमं मतं वः ।
तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ॥२४॥

दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ।
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ॥२५॥

समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य सम्पूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ।

द्वितीयोऽध्यायः

बलदेव उवाच

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥१॥

अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥२॥

लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥३॥

दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं च मे स्याद् यदि तत्र कश्चिद् व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ४॥

स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च गान्धारराजं चससूतपुत्रम् ॥५॥

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।
स्थिताश्च धर्मेषु तथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥६॥

एतेषु सर्वेषु समागतेषु पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सर्वास्ववस्थासु च ते न कोप्या ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूते प्रसक्तस्य हृतं च राज्यम् ॥८॥

निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं गान्धारराजस्य सुतं मताक्षम् ॥९॥

हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च समाह्वयद् देवितुमाजमीढः ।
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरो यान् विषहेत जेतुम् ॥१०॥

उत्सृज्य तान् सौबलमेव चायं समाह्वयत् तेन जितोऽक्षवत्याम् ।
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन अक्षेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु ॥११॥

संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ।
तस्मात् प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ॥१२॥

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ।
अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ॥१३॥

साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ॥१४॥

वैशम्पायन उवाच

एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥१५॥

तृतीयोऽध्यायः

सात्यकिरुवाच

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥१॥

सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥२॥

एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥३॥

नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥५॥

समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।
अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥६॥

यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत् तेषां धर्मतो भवेत् ।
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ॥७॥

निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ।
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ॥८॥

वनवासाद् विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ।
यद्ययं पापवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ॥९॥

एवमप्ययमत्यन्तं परान् नार्हति याचितुम् ।
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ॥१०॥

निवृत्तवासान् कौन्तेयान् य आहुर्विदिता इति ।
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥११॥

न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ।
अहं तु ताञ्छितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ॥१२॥

पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ॥१३॥

गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ।
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ॥१४॥

वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ।
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ॥१५॥

मां चापि विषहेत् क्रुद्धं कश्च भीमं दुरासदम् ।
यमौ च दृढधन्वानौ यमकालोपमद्युती ।
विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ॥१६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

को जिजीविषुरासादेद् धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
पञ्चैतान् पाण्डवेयांस्तु द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ॥१७॥

समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ।
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ॥१८॥

गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालसूर्यानलोपमान् ।
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ॥१९॥

कर्णं चैव निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ।
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून् हत्वाऽऽततायिनः ॥२०॥

अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ।
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥२१॥

निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ।
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ॥२२॥

निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥२३॥

चतुर्थोऽध्यायः

द्रुपद उवाच

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥१॥

अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद् राधेयसौबलौ ॥२॥

बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥३॥

न तु वाच्यो मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥४॥

गर्दभे मार्दवं कुर्याद् गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात् पापचेतसि ॥५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥६॥

एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥७॥

अयं च ब्राह्मणो विद्वान् मम राजन् पुरोहितः ।
प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥२५॥

यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥२६॥

पञ्चमोऽध्यायः

वासुदेव उवाच

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितौजसः ॥१॥

एतच्च पूर्वं कार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन् कर्म पुरुषः स्यात् सुबालिशः ॥२॥

किं तु सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥३॥

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति ॥४॥

भवान् वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत् ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥५॥

भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।
आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥६॥

स भवान् प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद् भवान् ॥७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुङ्गवः ।
न भवेत् कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः ॥८॥

अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद् धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वये ॥९॥

ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥१०॥

वैशम्पायन उवाच

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान् प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥११॥

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः सांग्रामिकं सर्वे विराटश्च महीपतिः ॥१२॥

ततः सम्प्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥१३॥

वचनात् कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः सम्प्रहृष्टा महाबलाः ॥१४॥

तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद् बलम् ।
धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् ॥१५॥

समाकुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत् कृत्स्ना सम्प्रयाणे महीक्षिताम् ॥१६॥

संकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।
बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ॥१७॥

चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ।

(महाभारत, उद्योगपर्व)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उद्योग

(दोस्रो सर्ग)

षष्ठोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

तथाऽनुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥१८॥

शिष्यैः परिवृतो विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान् प्रति जग्मिवान् ॥१९॥

विंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥१॥

सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥२॥

सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥३॥

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥४॥

धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तं तैः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥५॥

एवंगते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धृतराष्ट्रेण संवृतम् ॥६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।
शेषवन्तो न शकिता नेतुं वै यमसादनम् ।।७।।

पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनाऽपहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ।।८।।

तदप्यनुमतं कर्म यथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ।।९।।

सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः सम्प्राप्तास्तैः सुदारुणाः ।।१०।।

तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ।।११।।

ते सर्वं पृष्ठतः कृत्वा तत् सर्वं पूर्वकिल्विषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ।।१२।।

तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्तराष्ट्रं सुहृज्जनाः ।।१३।।

न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ।।१४।।

यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद् विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ।।१५।।

अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ।।१६।।

अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ।।१७।।

एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपी धनञ्जयः ।।१८।।

यथा किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते ।
एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ।।१९।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥२०॥

ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥२१॥

एकविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
सम्पूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥१॥

दिष्टया कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते ।
दिष्टया सहायवन्तश्च दिष्टया धर्मे च ते रताः ॥२॥

दिष्टया च सन्धिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्टया न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥३॥

भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥४॥

असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥५॥

किरीटी बलवान् पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः ।
को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनञ्जयम् ॥६॥

अपि वज्रधरः साक्षात् किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥७॥

भीष्मे ब्रुवति तद् वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युना ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥८॥

न तत्राऽविदितं ब्रह्मँल्लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान् पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१०॥

स तं समयमाश्रित्य राज्यं नेच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पञ्चालानां च मूर्खवत् ॥११॥

दुर्योधनो भयाद् विद्वन् न दद्यात् पादमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥१२॥

यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥१३॥

ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकीं तु मा बुद्धिं मौर्ख्यात् कुर्वन्तु केवलात् ॥१४॥

अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥१५॥

भीष्म उवाच

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत् स्मर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान् युधि ॥१६॥

बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ।
न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥१७॥

वैशम्पायन उवाच

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥१८॥

अस्मद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥१९॥

चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान् प्रति यात्वद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥२०॥

स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥२१॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धृतराष्ट्र उवाच

प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान् विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा दिष्ट्याऽऽनह्य स्थानमुपस्थितस्त्वम् ॥१॥

सर्वान् वदेः संजय स्वस्तिमन्तः कृच्छ्रं वासमतदर्हान् निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्यापेतानामुपकारिणां सताम् २॥

नाहं क्वचित् संजय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्धां पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥३॥

दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीच्छन् नित्यं कञ्चिद् येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं सुखप्रिये नानुरुध्यन्ति कामात् ॥४॥

धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगात् प्रयतन्ति पार्थाः ॥५॥

त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न संवासाज्जीर्यति तेषु मैत्री ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥६॥

अन्यत्र पापाद् विषमान्मन्दबुद्धेर्दुर्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
(पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम दुर्योधनः संजय रागबुद्धिः ।
भागं हर्तुं घटते मन्दबुद्धिर्महात्मनां संजय दीप्ततेजसाम् ॥)
तेषां हीमौ हीनसुखप्रियाणां महात्मनां संजनयतो हि तेजः ॥७॥

उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥८॥

यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यान्ति पुरा युद्धात् साधु तस्य प्रदानम् ९॥

स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद् रथस्थः ।
तथा जिष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥१०॥

तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद् यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः ।
पर्जन्यघोषान् प्रवपञ्छरौघान् पतङ्गसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥११॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान् कुरून् गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत् सव्यसाची सेनानुगान् द्रविडांश्चैव चक्रे ॥१२॥

यश्चैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत् पाण्डवो जातवेदसे यशो मानं वर्धयन् पाण्डवानाम् ॥१३॥

गदाभृतां नास्ति समोऽत्र भीमाद्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं बाह्वोर्बलेनायुतनागवीर्यम् ॥१४॥

सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत् क्षुद्रांस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी न बलात् स शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् १५॥

सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ माद्रीपुत्रौ शेषयेतां न शत्रून् ॥१६॥

एतद् बलं पूर्णमस्माकमेवं यत् सत्यं तान् प्राप्य नास्तीति मन्ये ।
तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ॥१७॥

सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः संत्यक्तात्मा पाण्डवार्थे श्रुतो मे ।
अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥१८॥

सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थो मात्स्येयानामधिपो वै विराटः ।
स वै सपुत्रः पाण्डवार्थे च शश्वद् युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे १९॥

अवरुद्धा रथिनः केकयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् २०॥

सर्वांश्च वीरान् पृथिवीपतीनां समागतान् पाण्डवार्थे निविष्टान् ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजम् २१॥

गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजातिशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥२२॥

पाण्ड्यश्च राजा समितीन्द्रकल्पो योधप्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥२३॥

अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद् वासुदेवात् कृपाद् भीष्माद् येन वृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिममाहुरेकं स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥२४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

उपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ।।२५।।

अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानो ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसह्य कृष्णस्तरसा सम्ममर्द ।।२६।।

यशोमानौ वर्धयन् पाण्डवानां पुराभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ।।२७।।

तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
सम्प्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ।।२८।।

यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीयादाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ।।२९।।

पराक्रमं मे यदवेदयन्त तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णोर्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ३०।।

न जातु ताञ्छत्रुरन्यः सहेत येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ।।३१।।

न चेद् गच्छेत् संगरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे ।
नो चेत् कुरून् संजय निर्दहेतामिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।।३२।।

मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ।
धर्मारामो ह्रीनिषेवस्तरस्वी कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।।३३।।

दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी नो चेत् क्रुद्धः प्रदहेद् धार्तराष्ट्रान् ।
नाहं तथा ह्यर्जुनाद् वासुदेवाद् भीमाद् वाऽहं यमयोर्वा बिभेमि ३४।।

यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीततरः सदैव ।
महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिद्धयेत् ।।३५।।

तस्य क्रोधं संजयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्म्यद्य भीतः ।
स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पाञ्चालराजस्य चमूनिवेशनम् ।।३६।।

अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ।
जनार्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।।३७।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अनामयं मद्वचनेन पृच्छेर्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ।
न तस्य किंचिद् वचनं न कुर्यात् कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ॥३८॥

प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ।
समानीतान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च जनार्दनं युयुधानं विराटम् ॥३९॥

अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ।
यद् यत् तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तद् भाषेथाः संजय राजमध्ये न मूर्च्छयेद् यन्न च युद्धहेतुः ॥४०॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥१॥

स तु राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभिवाद्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥२॥

गावल्गणिः संजयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत् प्रतीतः ।
दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥३॥

अनामयं पृच्छति त्वाऽऽम्बिकेयो वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चित् भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो धनञ्जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥४॥

कच्चित् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वमिष्टान् कामान् भारत स्वस्तिकामः ॥

युधिष्ठिर उवाच

गावल्गणे संजय स्वागतं ते प्रीयामहे ते वयं दर्शनेन ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥६॥

चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद् दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरस्त्यस्य कच्चित् ॥८॥

कच्चिद् राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।
महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कच्चिद् विद्वान् कुशली सूतपुत्र ॥९॥

स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद् भूरिश्रवाः सत्यसन्धः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥१०॥

सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय धनुर्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः ।
महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ॥११॥

कच्चिन्मानं तात लभन्त एते धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः १२॥

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चित् सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः १३॥

स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः १४॥

कच्चिद् राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत् तात वृत्तिम् ।
कच्चिद् दायान् मामकान् धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥

कच्चिद् राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् वै ।
स्वर्गस्य कच्चिन्न तथा वर्त्मभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम् ॥१६॥

एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेद् दोषं न नियच्छन्ति मन्दाः कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥

कच्चिद् राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥१८॥

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ॥१९॥

कच्चिद् राज्ये धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद् दृष्ट्वा दस्युसंघान् समेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मौर्वीभुजाग्रप्रहितान् स्म तात दोधूयमानेन धनुर्गुणेन ।
गाण्डीवनुन्नान् स्तनयित्नुघोषानजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ।।२१।।

न चापश्यं कञ्चिदहं पृथिव्यां योधं समं वाधिकमर्जुनेन ।
यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः सम्मतो हस्तवापः २२।।

गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयञ्छत्रुसंघाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु चंक्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ।।२३।।

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतानजयद् दन्तकूरे ।
वामेनास्यन् दक्षिणेनैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ।।२४।।

पुरा जेतुं नकुलः प्रेषितोऽयं शिबींस्त्रिगर्तान् संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ।।२५।।

पराभवो द्वैतवने य आसीद् दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयातानमोचयद् भीमसेनो जयश्च ।।२६।।

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरक्षत् ।
गाण्डीवधन्वा शत्रुसंघानुदस्य स्वस्त्यागमत् कच्चिदेनं स्मरन्ति २७।।

न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ।।२८।।

चतुर्विंशोऽध्यायः

संजय उवाच

यथाऽऽत्थ मे पाण्डव तत् तथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनं पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान् पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ।।१।।

सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद् रिपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः कुतो दायाँल्लोपयेद् ब्राह्मणानाम् ।।

यद् युष्माकं वर्तते सौनधर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धवत् तन्न साधु ।
मित्रध्रुक् स्याद् धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

न चानुजानाति भृशं च तप्यते शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥४॥

स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्क्रुष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥५॥

माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये सर्वा दिशः सम्पतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुष्प्रकम्पौ ॥६॥

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद् भविष्यम् ।
त्वं चेत् तथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ।
त्वमेवैतत् कृच्छ्रगतश्च भूयः समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ॥७॥

न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
त्वमेवैतत् प्रज्ञयाऽजातशत्रो समीकुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ॥८॥

धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टा नरेन्द्राः ।
यन्माब्रवीद् धृतराष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते ॥९॥
सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

युधिष्ठिर उवाच

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत् ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि तत् सूतपुत्र ॥१॥

संजय उवाच

अजातशत्रुं च वृकोदरं च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥२॥

पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरूणाम् ३॥

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नयोजयत् त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद् रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले ह्यनृशंसा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ।।५।।

न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत् तच्छुभ्रे वस्त्रे यद् भवेत् किल्बिषं वः ।।

सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत् कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन् पराजयो यत्र समो जयश्च ।।७।।

ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं ते वै पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।
उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वैभवः स्यात् ।।८।।

ते चेत् कुरूननुशिष्याथ पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद् यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ९।।

को ह्येव युष्मान् सह केशवेन सचेकितानान् पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन् विषहेत प्रजेतुं लब्ध्वाऽपि देवान् सचिवान् सहेन्द्रान् १०।।

को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः ।।११।।

महद् बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ।।१२।।

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ।।१३।।

कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम् ।
न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् १४।।

प्राणान् दद्याद् याचमानः कुतोऽन्यदेतद् विद्वन् साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद् राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद् वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ।।

षड्विंशोऽध्यायः

युधिष्ठिर उवाच

कां नु वाचं संजय मे शृणोषि युद्धैषिणीं येन युद्धाद् बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद् गरीयः कस्तल्लब्ध्वा जातु युद्धचेत सूत ।।१।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अकुर्वतश्चेत् पुरुषस्य संजय सिद्ध्येत् संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद् विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद् बहु यल्लघीयः ॥२॥

कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत् को देवशप्तो हि वृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥३॥

धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखं प्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं य इन्द्रियाणां प्रीतिरसानुगामी ॥४॥

कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति यया प्रमुक्तो न करोति दुःखम् ।
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो भूयो बलं वर्धते पावकस्य ॥५॥

कामार्थलाभेन तथैव भूयो न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
सम्पश्येमं भोगचयं महान्तं सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥६॥

नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां नाश्रेयान् वै गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयान् वै सेवते माल्यगन्धान् न चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥७॥

नाश्रेयान् वै प्रावारान् संविवस्ते कथं त्वस्मान् सम्प्रणुदेत् कुरुभ्यः ।
अत्रैव स्यादबुधस्यैव कामः प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥८॥

स्वयं राजा विषमस्थः परेषु सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथाऽऽत्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥९॥

आसन्नमग्निं तु निदाघकाले गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा विवृद्धं वायुवशेन शोचेत् क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥१०॥

प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥११॥

अनाप्तवच्चाऽप्ततमस्य वाचः सुयोधनो विदुरस्यावमत्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी सम्बुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥१२॥

मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सस्मार विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥१३॥

मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चेर्षोः संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दौर्हृदैर्भावितस्य ॥१४॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्योर्मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी प्रपश्यमानः प्राजहाद् धर्मकामौ ॥

तदैव मे संजय दीव्यतोऽभून्मतिः कुरूणामागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो न विन्दते यद् धार्तराष्ट्रात् प्रशंसाम् ॥

क्षत्तुर्यदा नान्ववर्तन्त बुद्धिं कृच्छ्रं कुरून् सूत तदाभ्याजगाम ।
यावत् प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य तावत् तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥१७॥

तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो गावल्गणे पश्य सम्मोहमस्य ॥१८॥

सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम् ।
आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥१९॥

आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्छमः केवलं नोपलभ्यः सर्वं स्वकं मद्गते मन्यतेऽर्थम् ॥२०॥

यत् तत् कर्णो मन्यते पारणीयं युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति कथं कर्णो नाभवद् द्वीप एषाम् ॥२१॥

कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति यथाऽर्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥२२॥

जानन्त्येतत् कुरवः सर्व एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधने राज्यमिहाभवद् यथा अरिंदमे फाल्गुने विद्यमाने ॥२३॥

तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥२४॥

गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजावशृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ।
क्रुद्धं न चेदीक्षते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥२५॥

इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत् तात हर्तुमैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनञ्जये नकुले चैव सूत तथा वीरे सहदेवे सहिष्णौ ॥२६॥

स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥२७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन् संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदाऽऽसीत् ॥२८॥

अद्यापि तत् तत्र तथैव वर्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥२९॥

(महाभारत, उद्योगपर्व)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

बौद्ध खण्ड

मेरो जन्म भयो जहाँ अनि बढेँ, देखेँ, सुनेँ, बस्तछु,
चारैतर्फ त्यहाँ म शाक्यमुनिका चैत्यार्चना देखतछु।
त्यल्ले ती मुनिका चरित्रतिरमा जिज्ञासुता आउँछ,
सोही ज्ञानपिपासुता अघि बढी यी लेख लेखाउँछ ।।

वि. सं. २०४६।७।७।६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बुद्धको दृष्टिमा अजय्यताका सात कारण

पाँचौं विक्रमपूर्वको शतकका केही कुरा सूचन
पालीवाङ्मय गर्दछन् सुगतका गर्दा कथा वर्णन।
पढ्ने पूर्वकथा मलाइ मनमा चौचौ निकै लाग्दछ,
त्यो चौचौ पनि दीर्घकालिक हुँदा यी लेख भै आउँछ ॥

॥ १ ॥

प्रसिद्ध बुद्धकालका अजातशत्रुनामका।
जिगीषु भूपका कथा सुनिन्छ क्यै यताउता ॥

॥ २ ॥

मगध राज्य थियो त्यस कालमा
कथित भूपति नाथ थिए त्यहाँ।
सँगसँगै त्यसको त छिमेकमा
वृजिकसङ्घ थियो नजदीकमा ॥

॥ ३ ॥

वृजिकसङ्घ मिलीकन बस्तथ्यो,
श्रम गरीकन मास कमाउँथ्यो।
श्रम र मेल दुवै उसका थिए,
धन र मान दुवै तिनले दिए ॥

॥ ४ ॥

वृजिहरू जति उन्नति गर्दथे,
रिपुहरू उनका त्यति जल्दथे।
मगधराज थिए द्विषदग्रणी,
समरतर्फ तिनी कसिए पनि ॥

॥ ५ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मगधमै त्यस ताक तथागत
पनि थिए निज शिष्यसमन्वित ।
नृपतिपूजितपाद उनी थिए,
वय असी जतिका अहिले थिए ।।

।। ६ ।।

वृजिकलाई सखाप गराउन
म सकुँला कुन जुक्ति गरीकन ?
यति कुरा मगधेश बिचार्दथे,
विविध तर्कवितर्क उदाउँथे ।।

।। ७ ।।

विजय हुन्छ कि हुन्छ पराजय
समरमा दुइटै हुन सक्तछ ।
विजय भो त भने मनका कुरा
सकल पूर्ण गरी म रमाउँला ।।

।। ८ ।।

समरमा यदि हार भयो भने
रिपु हुनेछ खुशीसँग गर्जने ।
मसँगका धनमान बिलाउनन्,
मकन धेर मनुष्य गिजाउनन् ।।

।। ९ ।।

त्यस निमित्त सबैतिर दृष्टि दी
समरको पनि पूर्ण गरी विधि ।
सब विचार गरेर शुभाशुभ
समरतर्फ बढे छ हुने शुभ ।।

।। १० ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वचनसिद्ध प्रसिद्ध यतीश्वर
श्रमण गौतमको छ बडो यश ।
विधि हुँदा अनुकूल समीपमा
श्रमण गौतम छन् अहिले यहाँ ।।

।। ११ ।।

वृजिकसङ्घ विनाश गराउन
समय यो छ कि छैन भनीकन ।
श्रमण गौतमको लिनु मन्त्रणा
समययोग्य हुनेछ नि साधना ।।

।। १२ ।।

यति विचार गरे मगधेशले,
अनि विचार तथागतको लिने ।
चतुर मानिस को छ भनी गुने,
निज अमात्यकनै त्यसमा चुने ।।

।। १३ ।।

पूर्वोक्त पृथ्वीपतिका प्रधान-
मन्त्री थिए ब्राह्मण वर्षकार ।
पाएर आज्ञा निज भूपबाट
मन्त्री गए गौतमको समीप ।।

।। १४ ।।

वर्षकार—

प्रधानमन्त्री मगधेशको हुँ,
हजूरको दर्शन भो, खुशी छु ।
सन्देश आफ्ना नृपको लिएर
आईरहेको छु हजूरनेर ।।

।। १५ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पाउमा हजुरको निज माथ
राख्नुहुन्छ मगधक्षितिनाथ ।
भन्नुहुन्छ, अनि होस् प्रभुलाई
देहमा र मनमा पनि शान्ति ॥

॥ १६ ॥

बुद्धलाइ यति बात सुनाई
मौनले अलिक काल बिताई ।
त्यै भने अनि तथागतलाई,
मन्त्रिमुख्य खटिए जसलाई ॥

॥ १७ ॥

सुनेर यो बात गमेर क्यै क्षण
स्वशिष्यको साथ कुरा गरीकन ।
घुमाउरो मार्ग गरी तथागत
बिँदा भए ब्राह्मणलाई उत्तर ॥

॥ १८ ॥

१

बुद्ध—

सभा सबै नै वृजिको छ एउटा,
बराबरी बस्तछ त्यो सभा तथा ।
आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ॥

॥ १९ ॥

आनन्द —

सभा सबै नै वृजिको छ एउटा,
बराबरी बस्तछ त्यो सभा तथा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भन्ने सुनेथें भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ॥

॥ २० ॥

बुद्ध—

सभा सबै नै वृजिको छ एउटा,
बराबरी बस्तछ त्यो सभा तथा ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक,
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ॥

॥ २१ ॥

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।

२

बुद्ध—

सभा हुँदामा वृजिसङ्घको वृजि
समग्र प्राप्तव्यवहार भेलिई ॥

॥ २२ ॥

सुन्छन् र बुझ्छन्, अनि गर्दछन् पनि
स्वसङ्घका काम सबै मिलीजुली ।
आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ॥

॥ २३ ॥

आनन्द—

सभा हुँदामा वृजिसङ्घको वृजि
समग्र प्राप्तव्यवहार भेलिई ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सुन्छन् र बुझ्छन्, अनि गर्दछन् पनि
स्वसङ्घका काम सबै मिलीजुली ॥
॥ २४ ॥

भन्ने सुनेथें भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ।

बुद्ध—

सभा हुँदामा वृजिसङ्घको वृजि
समग्र प्राप्तव्यवहार भेलिई ॥
॥ २५ ॥

सुन्छन् र बुझ्छन्, अनि गर्दछन् पनि
स्वसङ्घका काम सबै मिलीजुली ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ॥
॥ २६ ॥

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।

३

बुद्ध—

मानीरहेको सबले छ जो स्थिति,
छोडेर त्यल्लाइ यथेच्छको स्थिति ॥
॥ २७ ॥

चलाउँदैनन्, अघिदेखिकै स्थिति
मानेर गर्छन् वृजि कामकाज ती ।
आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ॥
॥ २८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आनन्द—

मानीरहेको सबले छ जो स्थिति,
छोडेर त्यल्लाइ यथेच्छको स्थिति ।
चलाउँदैनन्, अघिदेखिकै स्थिति
मानेर गर्छन् वृजि कामकाज ती ।।
।। २९ ।।

भन्ने सुनेथें भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ।

बुद्ध—

मानीरहेको सबले छ जो स्थिति,
छोडेर त्यल्लाइ यथेच्छको स्थिति ।।
।। ३० ।।

चलाउँदैनन्, अघिदेखिकै स्थिति
मानेर गर्छन् वृजि कामकाज ती ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ।।
।। ३१ ।।

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।

४

बुद्ध—

स्वसङ्घका वृद्ध मनुष्यका वृजि
गर्छन् सधैं आदरभाउ राम्ररी ।।
।। ३२ ।।

स्वसङ्घका वृद्ध मनुष्यका कुरा
सुन्छन् र मान्छन् पनि योग्य ती कुरा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ॥
॥ ३३ ॥

आनन्द—

स्वसङ्घका वृद्ध मनुष्यका वृजि
गर्छन् सधैँ आदरभाउ राम्ररी ।
स्वसङ्घका वृद्ध मनुष्यका कुरा
सुन्छन् र मान्छन् पनि योग्य ती कुरा ॥
॥ ३४ ॥

भन्ने सुनेथेँ भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ।

बुद्ध—

स्वसङ्घका वृद्ध मनुष्यका वृजि
गर्छन् सधैँ आदरभाउ राम्ररी ॥
॥ ३५ ॥

स्वसङ्घका वृद्ध मनुष्यका कुरा
सुन्छन् र मान्छन् पनि योग्य ती कुरा ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ॥
॥ ३६ ॥

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।

५

बुद्ध—

होऊन् कुमारी अथवा विवाहिता,
जो छन् कुलस्त्रीजन दृष्टि दी त्यता ॥
॥ ३७ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हर्ने र राख्ने बलले तिनीकन
हुँदैन कैल्यै वृजिवर्ग्यको मन ।
आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ॥

॥ ३८ ॥

आनन्द—

होऊन् कुमारी अथवा विवाहिता,
जो छन् कुलस्त्रीजन दृष्टि दी त्यता ।
हर्ने र राख्ने बलले तिनीकन
हुँदैन कैल्यै वृजिवर्ग्यको मन ॥

॥ ३९ ॥

भन्ने सुनेथें भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ।

बुद्ध—

होऊन् कुमारी अथवा विवाहिता,
जो छन् कुलस्त्रीजन दृष्टि दी त्यता ॥

॥ ४० ॥

हर्ने र राख्ने बलले तिनीकन
हुँदैन कैल्यै वृजिवर्ग्यको मन ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ॥

॥ ४१ ॥

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बुद्ध—

हुन् दुर्गको भित्र कि दुर्गबाहिर
जो अग्निशाला, जुन चैत्य, मन्दिर ।।

।। ४२ ।।

पर्छन् भने ती वृजिराज्यभित्रमा
पाईरहन्छन् वृजिबाट अर्चना ।
धर्मक्रियालाइ चलाउनाकन
गूठीहरू छन् वृजिराज्यमा जुन ।।

।। ४३ ।।

चल्छन् सबै ती, तिनको विनाशमा
बन्दैन कैल्यै वृजिबाट योजना ।
आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ।।

।। ४४ ।।

आनन्द—

हुन् दुर्गको भित्र कि दुर्गबाहिर
जो अग्निशाला, जुन चैत्य, मन्दिर ।
पर्छन् भने ती वृजिराज्यभित्रमा
पाईरहन्छन् वृजिबाट अर्चना ।।

।। ४५ ।।

धर्मक्रियालाइ चलाउनाकन
गूठीहरू छन् वृजिराज्यमा जुन ।
चल्छन् सबै ती, तिनको विनाशमा
बन्दैन कैल्यै वृजिबाट योजना ।।

।। ४६ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भन्ने सुनेथें भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ।

बुद्ध—

हुन् दुर्गको भित्र कि दुर्गबाहिर
जो अग्निशाला, जुन चैत्य, मन्दिर ।।

।। ४७ ।।

पर्छन् भने ती वृजिराज्यभित्रमा
पाईरहन्छन् वृजिबाट अर्चना ।
धर्मक्रियालाइ चलाउनाकन
गूठीहरू छन् वृजिराज्यमा जुन ।।

।। ४८ ।।

चल्छन् सबै ती, तिनको विनाशमा
बन्दैन कल्यै वृजिबाट योजना ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ।।

।। ४९ ।।

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।

७

बुद्ध—

जोगी महात्माहरु यी बसून् यहीँ,
आऊन् तथा ती परदेशका पनि ।।

।। ५० ।।

यो भाव राखी वृजिसङ्घ आदर
जोगी महात्माहरुलाइ गर्दछ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आनन्द तिम्रो यति कर्णगोचर
भईरहेको छ कि चित्तमा स्थिर ।।

।। ५१ ।।

आनन्द –

जोगी महात्माहरु यी बसून् यहीँ,
आऊन् तथा ती परदेशका पनि ।
यो भाव राखी वृजिसङ्घ आदर
जोगी महात्माहरुलाइ गर्दछ ।।

।। ५२ ।।

भन्ने सुनेथेँ भगवन् अगाडि यो,
छँदैछ मेरो मनभित्र सो कुरो ।

बुद्ध—

जोगी महात्माहरु यी बसून् यहीँ,
आऊन् तथा ती परदेशका पनि ।।

।। ५३ ।।

यो भाव राखी वृजिसङ्घ आदर
जोगी महात्माहरुलाइ गर्दछ ।
यस्तो व्यवस्था वृजिले जहाँतक
मानीरहन्छन् उनको त्यहाँतक ।।

।। ५४ ।।

बढ्ती हुँदै जान्छ, हुँदैन दुर्गति,
आनन्द तिम्रो मनमा रहोस् यति ।
स्वशिष्यको साथ कुरा गरी यति
बोले मुनि ब्राह्मणतर्फ दृष्टि दी ।।

।। ५५ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वैशालीमा अलिक दिनको बास मेरो परेथ्यो,
त्यै बेलामा वृजिकसँगमा सङ्ग मेरो भएथ्यो ।
यी सातौटै स्थिति वृजिहरू मान्दछन् होशसाथ,
भन्ने देखें, अनिपछि गुनें, यी रहेछन् अजय्य ॥

॥ ५६ ॥

यस्ता कुरा गौतमको सुनीकन
कर्तव्य आफ्नो मनमा गुनीकन ।
प्रधानमन्त्री मगधाधिपालका
भन्दा भए गौतमलाइ यी कुरा ॥

॥ ५७ ॥

हजूरले जो उपदेश गर्नुभो,
मलाइ त्यलले कृतकृत्य पार्दियो ।
ती सातमध्ये पनि एउटातक
अजय्यताको हुन सक्छ कारण ॥

॥ ५८ ॥

सातै कुरा यी वृजिमा रहेतक
पुग्दैन हाम्रा नृपको मनोरथ ।
तसर्थ त्यो सङ्घ फुटाउनाकन
खोज्नैपर्‍यो क्यै उपयुक्त साधन ॥

॥ ५९ ॥

धेरै हुँदा काम मलाइ बोझ छ,
बिदा म पाऊँ, रति छैन फुर्सद ।
यस्तो भनी नम्र भई, बिदा भई
जाँदा भए मागध मन्त्रिवर्य ती ॥

॥ ६० ॥

वि. सं. २०४१।६।२।३

(पूर्णिमा ५९ अङ्कका ६-१४ पृष्ठबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

महाभिनिष्क्रमण

थाकेका दुनियाँहरू सब सुते विश्रामको खातिर,
बढ्‌दै गो क्रमले मनुष्यहरुमा सुन्सान चारैतिर ।
केही नन्द र सुन्दरीहरु यता आनन्द भोग्दै थिए,
यौटा भावुक राजपुत्र त उता अर्कै कुरा गुन्दथे ॥

॥ १ ॥

सानो बालकरूपमा अघि थिएँ, ऐले चढ्यो यौवन,
केही नै दिनमा म पुग्दछु अहो वृद्धत्वमा जाकिन ।
कस्तो यत्न गरी सुगन्धहरुले यो केश सम्म्याइए,
केही नै दिनमा यिनै पनि हरे सेता हुने नै भए ॥

॥ २ ॥

यो राम्रो मुख चाउरी सब परी कस्तो हुने हो हरे,
लागी रोग अनेक फेरि मन नै ठेगानमा हुन्न रे ।
कस्तो पीर खपी खपीकन हरे ! यो प्राण उड्ला भरे,
फेरि प्राण उडेर पुग्दछ कतै स्वाभाविकै यो छ रे ॥

॥ ३ ॥

सोही प्राण घुमेर आखिर यहीं जन्मन्छ है भन्दछन्
केही पण्डितले, कुनै जुन गयो फर्कन्न त्यो भन्दछन् ।
के हो यो रटना, मनुष्य कसरी संसारमा आउँछ,
केले वृद्ध भई चटक्क सब यो छोडेर नै हिँड्दछ ॥

॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

जे होस् यो यसको रहस्य अब ता खोजी गरी हिँड्दछु,
यै खोज्छन् वनमा अराडहरुले भन्ने कुरा सुन्दछु ।
आँटें, कम्मर लौ कसें, अब हिँडे, आलस्यमा जीवन
फाली धर्मरमा परीकन त्यसै केही गरे मर्दिनँ ॥

॥ ५ ॥

छोड्नैपर्दछ भोग आखिर भने आजै म ता छोड्दछु,
केही औषधि पाउँला कि पछिको, आशा म यै राखतछु ।
यै चिन्ता मनमा गुनी छिनछिनै सिद्धार्थ भिन्नै भए,
आमा बाबु र प्रेयसी सुतहरू जम्मै कुरा बिर्सिए ॥

॥ ६ ॥

आई फेरि झलक्क भित्र मनमा त्यो पुत्रको स्नेहले
अल्झायो, मुटु ढुक्क ढुक्क हुन गो अर्कै कुरा संझिए ।
बिस्तारैसँग राजपुत्र त उठी खोपीतिरै लम्किए,
सानो राहुल साथ ली प्रियतमा सुत्थिन् जहाँ सोखले ॥

॥ ७ ॥

त्यो बेला सब मग्नमस्त हुन गै निद्राविषे घुर्दथे,
स्वप्नाका रसिला अनेक थरका आस्वाद क्वै चाखतथे ।
त्यो खोपी चकमन्न झैं सब थियो, जागा थियो दीप नै,
गोपाको मुखको सुरम्यपन त्यो झल्काउँथ्यो स्पष्ट नै ॥

॥ ८ ॥

त्यो देखता अलि बेर भावुक अडी गुन्दै गए चित्तमा,
आँखा डम्म हुँदै गए, हृदयमा उर्ले नयाँ भावना ।
जे होस् होस् अब लौ हिँडे कति बसूँ केले बसूँ के गरी,
बित्न्यैछन् पछिका सबै दिन पनि त्यस्तै बिहोसी बनी ॥

॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

महाभिनिष्क्रमण

थाकेका दुनियाँहरू सब सुते विश्रामको खातिर,
बढ्दै गो क्रमले मनुष्यहरुमा सुन्सान चारैतिर ।
केही नन्द र सुन्दरीहरु यता आनन्द भोग्दै थिए,
यौटा भावुक राजपुत्र त उता अर्कै कुरा गुन्दथे ॥

॥ १ ॥

सानो बालकरूपमा अघि थिएँ, ऐले चढ्यो यौवन,
केही नै दिनमा म पुग्दछु अहो वृद्धत्वमा जाकिन ।
कस्तो यत्न गरी सुगन्धहरुले यो केश सम्म्याइए,
केही नै दिनमा यिनै पनि हरे सेता हुने नै भए ॥

॥ २ ॥

यो राम्रो मुख चाउरी सब परी कस्तो हुने हो हरे,
लागी रोग अनेक फेरि मन नै ठेगानमा हुन्न रे ।
कस्तो पीर खपी खपीकन हरे ! यो प्राण उड्ला भरे,
फेरि प्राण उडेर पुग्दछ कतै स्वाभाविकै यो छ रे ॥

॥ ३ ॥

सोही प्राण घुमेर आखिर यहीँ जन्मन्छ है भन्दछन्
केही पण्डितले, कुनै जुन गयो फर्कन्न त्यो भन्दछन् ।
के हो यो रटना, मनुष्य कसरी संसारमा आउँछ,
केले वृद्ध भई चटक्क सब यो छोडेर नै हिँड्दछ ॥

॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

जे होस् यो यसको रहस्य अब ता खोजी गरी हिँड्दछु,
यै खोज्छन् वनमा अराडहरुले भन्ने कुरा सुन्दछु ।
आँटें, कम्मर लौ कसें, अब हिँडे, आलस्यमा जीवन
फाली धर्मरमा परीकन त्यसै केही गरे मर्दिनँ ॥

॥ ५ ॥

छोड्नैपर्दछ भोग आखिर भने आजै म ता छोड्दछु,
केही औषधि पाउँला कि पछिको, आशा म यै राख्तछु ।
यै चिन्ता मनमा गुनी छिनछिनै सिद्धार्थ भिन्नै भए,
आमा बाबु र प्रेयसी सुतहरू जम्मै कुरा बिर्सिए ॥

॥ ६ ॥

आई फेरि झलक्क भित्र मनमा त्यो पुत्रको स्नेहले
अल्झायो, मुटु ढुक्क ढुक्क हुन गो अर्कै कुरा संझिए ।
बिस्तारैसँग राजपुत्र त उठी खोपीतिरै लम्किए,
सानो राहुल साथ ली प्रियतमा सुत्थिन् जहाँ सोखले ॥

॥ ७ ॥

त्यो बेला सब मग्नमस्त हुन गै निद्राविषे घुर्दथे,
स्वप्नाका रसिला अनेक थरका आस्वाद क्वै चाख्तथे ।
त्यो खोपी चकमन्न झैं सब थियो, जागा थियो दीप नै,
गोपाको मुखको सुरम्यपन त्यो झल्काउँथ्यो स्पष्ट नै ॥

॥ ८ ॥

त्यो देख्ता अलि बेर भावुक अडी गुन्दै गए चित्तमा,
आँखा डम्म हुँदै गए, हृदयमा उर्ले नयाँ भावना ।
जे होस् होस् अब लौ हिँडें कति बसूँ केले बसूँ के गरी,
बित्न्यैछन् पछिका सबै दिन पनि त्यस्तै बिहोसी बनी ॥

॥ ९ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यस्तै नै रङ्का कुराहरु गुनी हुन्थे अली धर्मर,
ढोका बन्द गरी सुटुक्कसँग ती ओर्लेर आए तल।
यौटा छन्दक नाम सेवक लिई घोडा चढी कन्थक
रातैमा त विदेशिईकन हिँडे ती लोकका दीपक ॥

॥ १० ॥

वि. सं. २००३।१।२१६

(नेपाली पद्यसंग्रह, पहिलो भागबाट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

बौद्ध खण्डको परिशिष्ट

महापरिनिर्वाणसूत्र तथा बुद्धचरितका भाव लिई बनाइएका केही पद्य माथि परेका छन् । ती पद्यमा मूलको भाव कुन रूपमा आएका छन् भन्न बुझ्न जिज्ञासुहरूलाई सजिलो परोस् भनी सम्बद्ध अंश यो परिशिष्टमा दिइएका छन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बुद्धको दृष्टिमा अजय्यताका सात कारण

मूल पालि

१. एवं मे सुतं। एकं समयं भगवा राजगहे विहरति गिज्झकूटे पब्बते। तेन खो पन समयेन राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो होति। सो एवमाह– अहं हीमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी, अनयब्यसनं आपादेस्सामि वज्जीति।

२. अथ खो राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वस्सकारं ब्राह्मणं मगधमहामत्तं आमन्तेसि– एहि त्वं ब्राह्मण येन भगवा तेनुपसङ्कम, उपसङ्कमित्वा मम वचनेन भगवतो पादे सिरसा वन्दाहि, अप्पाबाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छ, राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भगवतो पादे सिरसा वन्दति, अप्पाबाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छतीति; एवञ्च वदेहि– राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो, सो एवमाह– अहं हीमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी, अनयब्यसनं आपादेस्सामि वज्जीति; यथा च ते भगवा ब्याकरोति, तं साधुकं उग्गहेत्वा ममं आरोचेय्यासि, नहि तथागता वितथं भणन्तीति।

३. एवं भोति खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो रञ्ञो मागधस्स अजातसत्तुस्स वेदेहिपुत्तस्स पटिस्सुत्वा भद्दानि भद्दानि यानानि योजापेत्वा भद्दं यानं अभिरुहित्वा भद्देहि भद्देहि यानेहि राजगहम्हा निय्यासि, येन गिज्झकूटो पब्बतो तेन पायासि, यावतिका यानस्स भूमि यानेन गन्त्वा याना पच्चोरोहित्वा पत्तिकोव येन भगवा तेनुपसङ्कमि, उपसङ्कमित्वा भगवता सद्धिं सम्मोदि, सम्मोदनीयं कथं साराणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नो खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तं एतदवोच– राजा भो गोतम मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भगवतो पादे सिरसा वन्दति, अप्पाबाधं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अप्पातङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छतीति, राजा भो गोतम मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो, सो एवमाह– अहं हीमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी, अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जीति ।

४. तेन खो पन समयेन आयस्मा आनन्दो भगवतो पिट्ठितो ठितो होति भगवन्तं वीजमानो । अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि–

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुलाति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुलाति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला भविस्सन्ति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ।

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जी समग्गा सन्निपतन्ति, समग्गा वुट्ठहन्ति, समग्गा वज्जिकरणीयानि करोन्तीति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जी समग्गा सन्निपतन्ति, समग्गा वुट्ठहन्ति, समग्गा वज्जिकरणीयानि करोन्तीति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जी समग्गा सन्निपतिस्सन्ति, समग्गा वुट्ठहिस्सन्ति, समग्गा वज्जिकरणीयानि करिस्सन्ति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ।

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जी अप्पञ्ञत्तं न पञ्ञापेन्ति, पञ्ञत्तं न समुच्छिन्दन्ति, यथापञ्ञत्ते पोराणे वज्जिधम्मे समादाय वत्तन्तीति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जी अप्पञ्ञत्तं न पञ्ञापेन्ति, पञ्ञत्तं न समुच्छिन्दन्ति, यथापञ्ञत्ते पोराणे वज्जिधम्मे समादाय वत्तन्तीति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जी अप्पञ्ञत्तं न पञ्ञापेस्सन्ति, पञ्ञत्तं न समुच्छिन्दिस्सन्ति, यथापञ्ञत्ते पोराणे वज्जिधम्मे समादाय वत्तिस्सन्ति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ।

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लका ते

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सक्करोन्ति गरुं करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति तेसञ्च सोतब्बं मञ्ञन्तीति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लका ते सक्करोन्ति गरुं करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति तेसञ्च सोतब्बं मञ्ञन्तीति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लका ते सक्करिस्सन्ति गरुं करिस्सन्ति मानेस्सन्ति पूजेस्सन्ति तेसञ्च सोतब्बं मञ्ञिस्सन्ति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ।

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओक्कस्स पसय्ह वासेन्तीति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओक्कस्स पसय्ह वासेन्तीति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओक्कस्स पसय्ह वासेस्सन्ति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ।

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जिचेतियानि अब्भन्तरानि चेव बाहिरानि च तानि सक्करोन्ति गरुं करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति, तेसञ्च दिन्नपुब्बं कतपुब्बं धम्मिकं बलिं नो परिहापेन्तीति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जिचेतियानि अब्भन्तरानि चेव बाहिरानि च तानि सक्करोन्ति गरुं करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति, तेसञ्च दिन्नपुब्बं कतपुब्बं धम्मिकं बलिं नो परिहापेन्तीति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जिचेतियानि अब्भन्तरानि चेव बाहिरानि च तानि सक्करिस्सन्ति गरुं करिस्सन्ति पूजेस्सन्ति, तेसञ्च दिन्नपुब्बं कतपुब्बं धम्मिकं बलिं नो परिहापेस्सन्ति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ।

किन्ति ते आनन्द सुतं वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंविहिता किन्ति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं, आगता च अरहन्तो विजिते फासुं विहरेय्युंति ।

सुतं मे तं भन्ते वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सुसंविहिता, किन्ति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं, आगता च अरहन्तो विजिते फासु विहरेय्युंति ।

याव कीवञ्च आनन्द वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंविहिता भविस्सति, किन्ति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं, आगता च अरहन्तो विजिते फासु विहरेय्युंति, वुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानीति ।

५. अथ खो भगवा वस्सकारं ब्राह्मणं मगधमहामत्तं आमन्तेसि– एकमिदाहं ब्राह्मण समयं वेसालियं विहरामि सारन्ददे चेतिये, तत्राहं वज्जीनं इमं सत्त अपरिहानिये धम्मे देसेसिं, याव कीवञ्च ब्राह्मण इमे सत्त अपरिहानिया धम्मा वज्जीसु ठस्सन्ति, इमेसु च सत्तसु अपरिहानियेसु धम्मेसु वज्जी सन्दिस्सम्ति, वुद्धि येव ब्राह्मण वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानीति ।

६. एवं वुत्ते वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तं एतदवोच– एकमेकेन पि भो गोतम अपरिहानियेन धम्मेन समन्नागतानं वज्जीनं वुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानि, को पन वादो सत्तहि अपरिहानियेहि धम्मेहि, अकरणीयाव भो गोतम वज्जी रञ्ञा मागधेन अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन यदिदं युद्धस्स अञ्ञत्र उपलापनाय अञ्ञत्र मिथु भेदा, हन्द च दानि मयं भो गोतम गच्छाम बहुकिच्चा मयं बहुकरणीयाति ।

यस्स दानि त्वं ब्राह्मण कालं मञ्ञसीति ।

अथ खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवतो भासितं अभिनन्दित्वा अनुमोदित्वा उट्ठायासना पक्कामि ।

(महापरिनिर्वाणसूत्र)

संस्कृतच्छाया

१. एवं मया श्रुतम् । एकस्मिन् समये भगवान् राजगृहे विहरति स्म गृध्रकूटे पर्वते । तस्मिन् खलु समये राजा मागधोऽजातशत्रुर्वैदेही-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पुत्रो वृजिकानभियातुकामो भवति स्म । स एवमाह– अहं ह्रीमानेवं-महर्द्धिकानेवंमहानुभावानुच्छेत्स्यामि वृजिकान्, विनाशयिष्यामि वृजिकान्, अनयव्यसनमापादयिष्यामि वृजिकानिति ।

२. अथ खलु राजा मागधोऽजातशत्रुर्वैदेहीपुत्रो वर्षकारं ब्राह्मणं मगधमहामात्रमामन्त्रत– एहि त्वं ब्राह्मण यत्र भगवान् तत्रोपसङ्क्राम, उपसङ्क्रम्य मम वचनेन भगवतः पादौ शिरसा वन्दस्व, अल्पाबाध-मल्पातङ्कं लघूत्थानं बलं सुखविहारं पृच्छ, भगवन् राजा मागधोऽजात-शत्रुर्वैदेहीपुत्रो भगवतः पादौ शिरसा वन्दते, अल्पाबाधमल्पातङ्कं लघूत्थानं बलं सुखविहारं पृच्छतीति; एवं च वद– भगवन् राजा मागधोऽजातशत्रुर्वैदेहीपुत्रो वृजिकानभियातुकामः, स एवमाह– अहं ह्रीमानेवंमहर्द्धिकानेवंमहानुभावानुच्छेत्स्यामि वृजिकान्, विनाशयिष्यामि वृजिकान्, अनयव्यसनमापादयिष्यामि वृजिकानिति; यथा च ते भगवान् व्याकरोति, तत् साधु गृहीत्वा मामाचक्ष्व, नहि तथागता वितथं भणन्तीति ।

३. एवं भवत्विति खलु वर्षकारो ब्राह्मणो मगधमहामात्रो राज्ञे मागधायाजातशत्रवे वैदेहीपुत्राय प्रतिश्रुत्य भद्राणि यानानि योजयित्वा भद्रं यानमारुह्य भद्रैर्यानै राजगृहान्निरयासीत्, यत्र गृध्रकूटः पर्वतस्तत्र प्रायासीत्, यावतिका यानस्य भूमिस्तावतिकां यानेन गत्वा यानादवरुह्य पदिक एव यत्र भगवान् तत्रोपसमक्रमीत्, उपसङ्क्रम्य भगवता सार्द्धं सममोदिष्ट, सम्मोदनीयां कथां स्मारणीयां परिसमाप्यैकतो न्यषदत् । एकतो निषण्णः खलु वर्षकारो ब्राह्मणो मगधमहामात्रो भगवन्तमेतद-वोचत्– भो गौतम राजा मागधोऽजातशत्रुर्वैदेहीपुत्रो भगवतः पादौ शिरसा वन्दते, अल्पाबाधमल्पातङ्कं लघूत्थानं बलं सुखविहारं पृच्छतीति, भो गौतम राजा मागधोऽजातशत्रुर्वैदेहीपुत्रो वृजिकान-भियातुकामः, स एवमाह– अहं ह्रीमानेवंमहर्द्धिकानेवंमहानुभावानुच्छे-त्स्यामि वृजिकान्, विनाशयिष्यामि वृजिकान्, अनयव्यसनमापाद-यिष्यामि वृजिकानिति ।

४. तस्मिन् खलु समय आयुष्मानानन्दो भगवतः पृष्ठतः स्थितो

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भवति स्म भगवन्तं वीजयमानः। अथ खलु भगवानायुष्मन्तमानन्द-मामन्त्रत—

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिका अभीक्ष्णसन्निपाताः सन्निपात-बहुला इति।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिका अभीक्ष्णसन्निपाताः सन्निपात-बहुला इति।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिका अभीक्ष्णसन्निपाताः सन्निपात-बहुला भविष्यन्ति, विद्धचेवाऽऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिः।

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिकाः समग्राः सन्निपतन्ति समग्रा उत्तिष्ठन्ते समग्रा वृजिकरणीयानि कुर्वन्तीति।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिकाः समग्राः सन्निपतन्ति, समग्रा उत्तिष्ठन्ते, समग्रा वृजिकरणीयानि कुर्वन्तीति।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिकाः समग्राः सन्निपतिष्यन्ति, समग्रा उत्थास्यन्ते, समग्रा वृजिकरणीयानि करिष्यन्ति, विद्धचेवाऽऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिः।

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिका अप्रज्ञप्तं न प्रज्ञपयन्ति, प्रज्ञप्तं न समुच्छिन्दन्ति, यथाप्रज्ञप्तं पुराणान् वृजिधर्मान् समादाय वर्तन्त इति।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिका अप्रज्ञप्तं न प्रज्ञपयन्ति, प्रज्ञप्तं न समुच्छिन्दन्ति, यथाप्रज्ञप्तं पुराणान् वृजिधर्मान् समादाय वर्तन्त इति।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिका अप्रज्ञप्तं न प्रज्ञपयिष्यन्ति, प्रज्ञप्तं न समुच्छेत्स्यन्ति, यथाप्रज्ञप्तं पुराणान् वृजिधर्मान् समादाय वर्तिष्यन्ते, विद्धचेवाऽऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिः।

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिका ये वृजिकानां महत्तरास्तान् सत्कुर्वन्ति गुरूकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्ति तेषां च श्रोतव्यं वाक्यं मन्यन्त इति।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिका ये वृजिकानां महत्तरास्तान्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu
सत्कुर्वन्ति गुरूकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्ति तेषां च श्रोतव्यं वाक्यं मन्यन्त इति ।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिका ये वृजिकानां महत्तरास्तान् सत्करिष्यन्ति गुरूकरिष्यन्ति मानयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति तेषां च श्रोतव्यं वाक्यं मंस्यन्ते, विद्धचेवाऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिः ।

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिका याः कुलस्त्रियः कुलकुमार्यस्ता अवकृष्य प्रसह्य न वासयन्तीति ।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिका याः कुलस्त्रियः कुलकुमार्यस्ता अवकृष्य प्रसह्य न वासयन्तीति ।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिका याः कुलस्त्रियः कुलकुमार्यस्ता अवकृष्य प्रसह्य न वासयिष्यन्ति, विद्धचेवाऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिः ।

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिका यानि वृजिकानां चैत्यान्याभ्यन्तराणि चैव बाह्यानि तानि सत्कुर्वन्ति गुरूकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्ति, तेषां च दत्तपूर्वं कृतपूर्वं धार्मिकं बलिं नो परिहापयन्तीति ।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिका यानि वृजिकानां चैत्यान्याभ्यन्तराणि चैव बाह्यानि तानि सत्कुर्वन्ति गुरूकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्ति, तेषां च दत्तपूर्वं कृतपूर्वं धार्मिकं बलिं नो परिहापयन्तीति ।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिका यानि वृजिकानां चैत्यान्याभ्यन्तराणि चैव बाह्यानि तानि सत्करिष्यन्ति गुरूकरिष्यन्ति मानयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति, तेषां च दत्तपूर्वं कृतपूर्वं धार्मिकं बलिं न परिहापयिष्यन्ति, विद्धचेवाऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिः ।

किमिति त्वयाऽऽनन्द श्रुतं वृजिकैरर्हत्सु धार्मिकारक्षावरणगुप्तिः सुसंविहिता, किमित्यनागताश्चार्हन्तो विजितमागच्छेयुरागताश्च विजिते सुखं विहरेयुरिति ।

श्रुतं मया तद् भगवन् वृजिकैरर्हत्सु धार्मिकारक्षावरणगुप्तिः सुसंविहिता, किमित्यनागताश्चार्हन्तो विजितमागच्छेयुरागताश्च विजिते

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सुखं विहरेयुरिति ।

यावन्तं च कालमानन्द वृजिकैरर्हत्सु धार्मिकारक्षावरणगुप्तिः सुसंविहिता भविष्यति, किमित्यनागताश्चार्हन्तो विजितमागच्छेयुराग- ताश्च विजिते सुखं विहरेयुरिति, विद्धचेवाऽनन्द तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिरिति ।

५. अथ खलु भगवान् वर्षकारं ब्राह्मणं मगधमहामात्रमामन्त्रत– एकस्मिन् समयेऽहं ब्राह्मण वैशाल्यां विहरामि स्म सारन्ददे चैत्ये, तत्राहं वृजिकानिमान् सप्तापरिहाणीयान् धर्मानुपादिक्षम्, यावन्तं च कालं ब्राह्मण इमे सप्तापरिहाणीया धर्मा वृजिकेषु स्थास्यन्ति, एषु च सप्तस्वपरिहाणीयेषु धर्मेषु वृजिकाः सन्दर्शिष्यन्ते, विद्धचेव ब्राह्मण तावन्तं कालं वृजिकानां प्रतिष्ठा नो परिहानिरिति ।

६. एवमुक्ते वर्षकारो ब्राह्मणो मगधमहामात्रो भगवन्तमेतद- वोचत्– एकेनापि भो गौतमापरिहाणीयेन धर्मेण समन्वितानां वृजिकानां विद्धचेव प्रतिष्ठा नो परिहानिः, किं पुनर्वक्तव्यं सप्तभिरपरिहाणीयैर्धर्मैः, न करणीयमेव भो गौतम वृजिकैः सह राज्ञा मागधेनाजातशत्रुणा वैदेहीपुत्रेण यदिदं युद्धमन्यत्रोपलापनादन्यत्र मिथोभेदात्, हन्त चेदानीं भो गौतम गच्छाम बहुकृत्या वयं बहुकरणीया इति ।

यस्येदानीं त्वं ब्राह्मण कालं मन्यस इति ।

अथ खलु वर्षकारो ब्राह्मणो मगधमहामात्रो भगवतो भाषित- मभिनन्द्यानुमोद्योत्थायाऽऽसनात् प्राक्रमीत् ।

(पूर्णिमा ५९ अङ्कका १–७ पृष्ठबाट)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

महाभिनिष्क्रमण

काले ततश्चारुपयोधरायां यशोधरायां स्वयशोधरायाम् ।
शौद्धोदने राहुसपत्नवक्त्रो जज्ञे सुतो राहुल एव नाम्ना ।।४६।।

(बुद्धचरित, २ सर्ग)

नावजानामि विषयान् जाने लोकं तदात्मकम् ।
अनित्यं तु जगद् मत्वा नात्र मे रमते मनः ।।८५।।
जरा व्याधिश्च मृत्युश्च यदि न स्यादिदं त्रयम् ।
ममापि हि मनोज्ञेषु विषयेषु रतिर्भवेत् ।।८६।।
नित्यं यद्यपि हि स्त्रीणामेतदेव वपुर्भवेत् ।
दोषवत्स्वपि कामेषु कामं रज्येत मे मनः ।।८७।।
यदा तु जरयापीतं रूपमासां भविष्यति ।
आत्मनोऽप्यनभिप्रेतं मोहात् तत्र रतिर्भवेत् ।।८८।।
मृत्युर्व्याधिजराधर्मा मृत्युव्याधिजरात्मभिः ।
रममाणो ह्यसंविग्नः समानो मृगपक्षिभिः ।।८९।।

(बुद्धचरित, ४ सर्ग)

अशुचिर्विकृतश्च जीवलोके वनितानामयमीदृशः स्वभावः ।
वसनाभरणैस्तु वञ्च्यमानः पुरुषः स्त्रीविषयेषु रागमेति ।।६४।।
विमृशेद् यदि योषितां मनुष्यः प्रकृतिं स्वप्नविकारमीदृशं च ।
ध्रुवमत्र न वर्धयेत् प्रमादं गुणसङ्कल्पहतस्तु रागमेति ।।६५।।
अथ सोऽवततार हर्म्यपृष्ठाद् युवतीस्ताः शयिता विगर्हमाणः ।
अवतीर्य ततश्च निर्विशङ्को गृहकक्षां प्रथमां विनिर्जगाम ।।६७।।
तुरगावचरं स बोधयित्वा जविनं छन्दकमित्थमित्युवाच ।
हयमानय कन्थकं त्वरावानमृतं प्राप्तुमितोऽद्य मे पिपासा ।।६८।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पितरमभिमुखं सुतं च बालं जनमनुरक्तमनुत्तमां च लक्ष्मीम् ।
कृतमतिरपहाय निर्व्यपेक्षः पितृनगरात् स ततो विनिर्जगाम ॥८३॥

(बुद्धचरित, ५ सर्ग)

यज्ञैस्तपोभिर्नियमैश्च तैस्तैः स्वर्गं यियासन्ति हि रागवन्तः ।
रागेण सार्धं रिपुणेव युद्ध्वा मोक्षं परीप्सन्ति तु सत्त्ववन्तः ॥५३॥
तद् बुद्धिरेषा यदि निश्चिता ते तूर्णं भवान् गच्छतु विन्ध्यकोष्ठम् ।
असौ मुनिस्तत्र वसत्यराडो यो नैष्ठिके श्रेयसि लब्धचक्षुः ॥५४॥

(बुद्धचरित, ७ सर्ग)

पुनर्भवोऽस्तीति च केचिदाहुर्नास्तीति केचिद् नियतप्रतिज्ञाः ।
एवं यदा संशयितोऽयमर्थस्तस्मात् क्षमं भोक्तुमुपस्थिता श्रीः ॥५५॥
इहास्ति नास्तीति य एष संशयः परस्य वाक्यैर्न ममात्र निश्चयः ।
अवेत्य तत्त्वं तपसा शमेन च स्वयं ग्रहीष्यामि यदत्र निश्चितम् ७३॥

(बुद्धचरित, ९ सर्ग)

ततः शमविहारस्य मुनेरिक्ष्वाकुचन्द्रमाः ।
अराडस्याश्रमं भेजे वपुषा पूरयन्निव ॥१॥
स कालायसगोत्रेण तेनाऽलोक्यैव दूरतः ।
उच्चैः स्वागतमित्युक्तः समीपमुपजग्मिवान् ॥२॥

(बुद्धचरित, १२ सर्ग)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

पुराण–खण्ड

मार्कण्डेयपुराणभित्र गनिने चण्डी सुविख्यात छ,
चण्डी सप्तशती भनिन्छ, त्यसमा देवीकथा पर्दछ ।
चण्डीभित्र छ शुम्भको पनि कथा, सोही कथा लीकन
जस्तो बुद्धि छ त्यैसमान हुन गो यी पद्यको ग्रन्थन ।।

वि. सं. २०४१।९।२४।२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शक्तिले ल्याएको उन्माद र त्यसको ओखती

दाज्यू शुम्भ, निशुम्भ भाइ दुइटै राजा भएका थिए,
ज्यादै प्रेम थियो, परस्पर मिली द्वै राज्य ती गर्दथे ।
आफ्नो नै बलको र सैन्यबलको सम्पन्नताले पनि
सारा लोक जितेर विश्वविजयी सम्राट् भए ती दुइ ।।

।। १ ।।

कोशी भेकमहाँ थिइन् भगवती, अत्यन्त नै सुन्दर
देख्तामा तिनको सुरूप तरुना हुन्थे त्यसै विह्वल ।
देखेछन् दुइ सैनिकाधिपतिले ती पर्वते सुन्दरी,
पाएछन् अनि एक काम बढिया देखाउने चाकरी ।।

।। २ ।।

हामी पुग्यौं नाथ हिमाल भेकमा,
देख्यौं कुरा एक अचम्मको त्यहाँ ।
कर्तव्य हो सेवकको भनीकन
जाहेर गर्छौं अब त्यो कुराकन ।।

।। ३ ।।

सौन्दर्यले नै अति झल्मलाउँदी
फुट्ता जवानी अझ कल्कलाउँदी ।
पार्दी सबैको मनलाइ मोहमा
स्त्रीरत्न यौटी रहिछन् हिमालमा ।।

।। ४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हामी घुम्यौं धेर यताउतातिर,
सौन्दर्य त्यस्तो त अझै कतैतिर।
न देखिएको छ, न सुन्न पाइयो,
त्यो रूपले नाथ अचम्म पार्दियो ।।

।। ५ ।।

विमान, बग्गी, गज औ तुरङ्गम
जो छन् सवारी बढिया मनोरम।
अरूहरूका पहिले भए पनि
सर्कारका नै अहिले भए तिनी ।।

।। ६ ।।

अत्यन्त राम्रा बहुमूल्य भूषण
सुवस्त्र आकर्षण गर्दिने मन।
जहाँ भए तापनि आइपुग्दछन्
सर्कारकै भोग्य भएर बस्तछन् ।।

।। ७ ।।

जो यो बगैँचा दरबारभित्र छ,
त्रिलोकमा त्यो उपमाविहीन छ।
वृक्षादि छन् रम्य भने जहाँ कहीँ
ती ल्याइबक्सिन्छ सबै प्रभो यहीँ ।।

।। ८ ।।

संसारमा जो बहुमूल्य खानि छन्,
प्रभावशाली जुन शस्त्र अस्त्र छन्।
सर्कारको नै वशमा परीकन
थर्काइदिन्छन् तिनले सबैकन ।।

।। ९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

छाता सुनौला पृथिवीश–लक्षण
मानिन्छ, जो हो त्यसमा त उत्तम ।
साम्राज्यको चिह्न कहिन्छ त्यो प्रभो,
सर्कारको यै दरबारको भयो ॥

॥ १० ॥

हजूर जेठा सरकारको पनि
निशुम्भ कान्छा सरकारको पनि ।
दाज्यू र भाई दुइकै जगद्‌भरि
बलीरहेको छ प्रताप हर्हरी ॥

॥ ११ ॥

जेठा र कान्छा सरकारको बल
सुनेर काँप्छन् सब लोक थर्थर ।
दाज्यू र भाई दुइ मात्र केवल
संसारका छन् अहिले त ईश्वर ॥

॥ १२ ॥

जेठा र कान्छा सरकारको वश
जगत् छ औ विश्वभरी छ सद्‌यश ।
संसारमा जो बढिया पदार्थ छन्,
सर्कारको यै दरबारभित्र छन् ॥

॥ १३ ॥

हिमाललाई जसले सिँगार्दछिन्,
ती सुन्दरी यै दरबारमा पसिन् ।
भने त शोभा दरबारको अझ
बढ्ला र होला सबतर्फ झन् यश ॥

॥ १४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शुम्भले यति कुरा सुनीकन
सुन्दरीकन फकाउनाकन ।
योग्य दूतकन तत्क्षणै चुने,
दूतलाइ अनि यो कुरा भने ।।

।। १५ ।।

स्त्रीरत्न यौटी छ हिमालमा, त्यहाँ
जाऊ र ल्याऊ त्यसलाई ता यहाँ ।
राजीखुशी भै जसरी त आउँछे,
हे दूत त्यो काम तिमी स्यहाँ गरे ।।

।। १६ ।।

पाएर आज्ञा निज भूपबाट
ती सुन्दरीसामु गएर दूत ।
भन्दा भए दूत म शुम्भको हुँ,
मैयाँ तपाईँकन क्यै म भन्छु ।।

।। १७ ।।

हाम्रा मालिक शुम्भको छ वशमा सम्पूर्ण नै विश्व यो,
आज्ञापालक छन् समस्त जनता हाम्रा महाराजको ।
हाम्रा मालिकबाट जो हुकुम भो, सम्झी तपाईँकन
सोही भन्दछु सुन्नुहोस् भगवती राम्रो लगाई मन ।।

।। १८ ।।

साम्राज्य मेरो छ जगद्भरी तथा
छन् चाकरीदार समस्त देवता ।
त्रिलोकमा छन् बढिया कुरा जति,
सम्पूर्ण मेरै वशभित्र छन् त्यति ।।

।। १९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

जो भोग्य रत्नादिक विश्वभित्र छन्,
सम्पूर्ण मेरै दरबारभित्र छन् ।
स्त्रीरत्न राम्री रहिछौ, सुनें सब,
तसर्थ आऊ दरबारमै अब ॥

॥ २० ॥

निशुम्भ हुन् भाइ, म दाजु शुम्भ हुँ,
म भाइमा स्नेह असाध्य गर्दछु ।
हामी दुबैको छ समान वैभव,
साझा छ साम्राज्य तथा कुरा सब ॥

॥ २१ ॥

मेरी भई यो दरबारमा बस,
निशुम्भकी भै अथवा यहीँ बस ।
हाम्री भएमा रमणी तिमीकन
मिल्नेछ ठूलो पदवी तथा धन ॥

॥ २२ ॥

देवीले जब यो सुनिन्, अनि भनिन् गम्भीरता लीकन,
दाज्यू शुम्भ निशुम्भ भाइ दुइकै ऐश्वर्यको वर्णन ।
जो यो गर्नुभयो, यथार्थ सब हो, झूटो कुरा होइन,
ती सम्राट् दुइले समान विजयी देखिन्न कोही जन ॥

॥ २३ ॥

लडकपन हुँदामा बुद्धि मेरो थिएन,
त्यस समय गरेको काम राम्रो भएन ।
तर पनि गरिहालेँ झ्वाट्ट नै जो कबूल,
त्यसकन पनि पाल्नैपर्छ मैले जरूर ॥

॥ २४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यौटी दुष्टा तुहिनगिरिमा बस्तछे रे, तथा त्यो
शेखी गर्छे अतिशय भनी दूतले बात ल्यायो।
कोही योद्धा त्यसकन दिने धाप होला अवश्य,
त्यो आएमा त्यसकन तिमी पार नामावशेष ॥

॥ ३५ ॥

हामीबाट प्रणयसँगमा डाकिबक्स्यौं, परन्तु
हाम्रो आज्ञा त्यसकन भयो नाघिने एक वस्तु।
उल्टो हामीसँग समरमा भिड्छु पो भन्दछे त्यो,
यो साम्राज्यप्रति हुन गई एक विद्रोहिणी त्यो ॥

॥ ३६ ॥

सेना साथ लिई गईकन त्यहाँ पक्री लछारीकन
त्यल्लाई दरबारभित्र बलले ल्याऊ घिसारीकन।
यो आज्ञा नृपको शिरोपर गरी सेना लिई साथमा
सेनाधीश्वर ती गए, रण भयो, ती मारिए युद्धमा ॥

॥ ३७ ॥

यौटा सेनापति जब परे युद्धमा, शुम्भबाट
दोटा सेनाधिपति खटिए, ती गए वीरलोक।
धेरै सेनापतिहरु परे युद्धमा, भाइसाथ
राजा आए रणधरणिमा औ भए नामशेष ॥

॥ ३८ ॥

वि. सं. २०४१।१।२४।२

(पूर्णिमा ६० अङ्कका १–५ पृष्ठ)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

पुराण–खण्डको परिशिष्ट

[चण्डीको भाव लिई बनाइएका केही पद्य माथि परेका छन् । ती पद्यमा मूलको भाव कुन रूपमा आएको छ भन्ने बुझ्न जिज्ञासुहरूलाई सजिलो परोस् भनी चण्डीको सम्बद्ध अंश यो परिशिष्टमा दिइएको छ ।]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शक्तिले ल्याएको उन्माद र त्यसको ओखती

ऋषिरुवाच

पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥१॥

तावेव सूर्यतां तद्वदधिकारं तथैन्दवम् ।
कौबेरमथ याम्यं च चक्राते वरुणस्य च ॥२॥

तावेव पवनर्द्धिं च चक्रतुर्वह्निकर्म च ।
ततो देवा विनिर्धूता भ्रष्टराज्याः पराजिताः ॥३॥

हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निराकृताः ।
महासुराभ्यां तां देवीं संस्मरन्त्यपराजिताम् ॥४॥

तयाऽस्माकं वरो दत्तो यथाऽऽपत्सु स्मृताऽखिलाः ।
भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात् परमापदः ॥५॥

इति कृत्वा मतिं देवा हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
जग्मुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः ॥६॥

स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयात् तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता ।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ॥८१॥

या साम्प्रतं चोद्धतदैत्यतापितैरस्माभिरीशा च सुरैर्नमस्यते ।
या च स्मृता तत्क्षणमेव हन्ति नः सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिः ८२॥

ऋषिरुवाच

एवं स्तवादियुक्तानां देवानां तत्र पार्वती ।
स्नातुमभ्याययौ तोये जाह्नव्या नृपनन्दन ॥८४॥

साऽब्रवीत् तान् सुरान् सुभ्रूर्भवद्भिः स्तूयतेऽत्र का ।
शरीरकोशतश्चास्याः समुद्भूताऽब्रवीच्छिवा ॥८५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ।
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः ॥८६॥

शरीरकोशाद् यत् तस्याः पार्वत्या निःसृताऽम्बिका ।
कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ॥८७॥

तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्वती ।
कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृताश्रया ॥८८॥

ततोऽम्बिकां परं रूपं बिभ्राणां सुमनोहरम् ।
ददर्श चण्डो मुण्डश्च भृत्यौ शुम्भनिशुम्भयोः ॥८९॥

ताभ्यां शुम्भाय चाख्याता साऽतीव सुमनोहरा ।
काप्यास्ते स्त्री महाराज भासयन्ती हिमाचलम् ॥९०॥

नैव तादृक् क्वचिद् रूपं दृष्टं केनचिदुत्तमम् ।
ज्ञायतां काप्यसौ देवी गृह्यतां चासुरेश्वर ॥९१॥

स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ।
सा तु तिष्ठति दैत्येन्द्र तां भवान् द्रष्टुमर्हति ॥९२॥

यानि रत्नानि मणयो गजाश्वादीनि वै प्रभो ।
त्रैलोक्ये तु समस्तानि साम्प्रतं भान्ति ते गृहे ॥९३॥

ऐरावतः समानीतो गजरत्नं पुरन्दरात् ।
पारिजाततरुश्चायं तथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥९४॥

विमानं हंससंयुक्तमेतत् तिष्ठति तेऽङ्गणे ।
रत्नभूतमिहानीतं यदासीद् वेधसोऽद्भुतम् ॥९५॥

निधिरेष महापद्मः समानीतो धनेश्वरात् ।
किञ्जल्किनीं ददौ चाब्धिर्मालामम्लानपङ्कजाम् ॥९६॥

छत्रं ते वारुणं गेहे काञ्चनस्रावि तिष्ठति ।
तथाऽयं स्यन्दनवरो यः पुराऽऽसीत् प्रजापतेः ॥९७॥

मृत्योरुत्क्रान्तिदा नाम शक्तिरीश त्वया हृता ।
पाशः सलिलराजस्य भ्रातुस्तव परिग्रहे ॥९८॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

निशुम्भस्याब्धिजाताश्च समस्ता रत्नजातयः ।
वह्निरपि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी ॥९९॥

एवं दैत्येन्द्र रत्नानि समस्तान्याहृतानि ते ।
स्त्रीरत्नमेषा कल्याणी त्वया कस्मान्न गृह्यते ॥१००॥

ऋषिरुवाच

निशम्येति वचः शुम्भः स तदा चण्डमुण्डयोः ।
प्रेषयामास सुग्रीवं दूतं देव्या महासुरम् ॥१०२॥

इति चेति च वक्तव्या सा गत्वा वचनान्मम ।
यथा चाभ्येति सम्प्रीत्या तथा कार्यं त्वया लघु ॥१०३॥

स तत्र गत्वा यत्रास्ते शैलोद्देशेऽतिशोभने ।
तां च देवीं ततः प्राह श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥१०४॥

दूत उवाच

देवि दैत्येश्वरः शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः ।
दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ॥१०६॥

अव्याहताज्ञः सर्वासु यः सदा देवयोनिषु ।
निर्जिताखिलदैत्यारिः स यदाह शृणुष्व तत् ॥१०७॥

मम त्रैलोक्यमखिलं मम देवा वशानुगाः ।
यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक् पृथक् ॥१०८॥

त्रैलोक्ये वररत्नानि मम वश्यान्यशेषतः ।
तथैव गजरत्नं च हृतं देवेन्द्रवाहनम् ॥१०९॥

क्षीरोदमथनोद्भूतमश्वरत्नं ममामरैः ।
उच्चैःश्रवससंज्ञं तत् प्रणिपत्य समर्पितम् ॥११०॥

यानि चान्यानि देवेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ।
रत्नभूतानि भूतानि तानि मय्येव शोभने ॥१११॥

स्त्रीरत्नभूतां त्वां देवि लोके मन्यामहे वयम् ।
सा त्वमस्मानुपागच्छ यतो रत्नभुजो वयम् ॥११२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ।
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः ॥८६॥

शरीरकोशाद् यत् तस्याः पार्वत्या निःसृताऽम्बिका ।
कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ॥८७॥

तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्वती ।
कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृताश्रया ॥८८॥

ततोऽम्बिकां परं रूपं बिभ्राणां सुमनोहरम् ।
ददर्श चण्डो मुण्डश्च भृत्यौ शुम्भनिशुम्भयोः ॥८९॥

ताभ्यां शुम्भाय चाख्याता साऽतीव सुमनोहरा ।
काप्यास्ते स्त्री महाराज भासयन्ती हिमाचलम् ॥९०॥

नैव तादृक् क्वचिद् रूपं दृष्टं केनचिदुत्तमम् ।
ज्ञायतां काप्यसौ देवी गृह्यतां चासुरेश्वर ॥९१॥

स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ।
सा तु तिष्ठति दैत्येन्द्र तां भवान् द्रष्टुमर्हति ॥९२॥

यानि रत्नानि मणयो गजाश्वादीनि वै प्रभो ।
त्रैलोक्ये तु समस्तानि साम्प्रतं भान्ति ते गृहे ॥९३॥

ऐरावतः समानीतो गजरत्नं पुरन्दरात् ।
पारिजाततरुश्चायं तथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥९४॥

विमानं हंससंयुक्तमेतत् तिष्ठति तेऽङ्गणे ।
रत्नभूतमिहानीतं यदासीद् वेधसोऽद्भुतम् ॥९५॥

निधिरेष महापद्मः समानीतो धनेश्वरात् ।
किञ्जल्किनीं ददौ चाब्धिर्मालामम्लानपङ्कजाम् ॥९६॥

छत्रं ते वारुणं गेहे काञ्चनस्रावि तिष्ठति ।
तथाऽयं स्यन्दनवरो यः पुराऽऽसीत् प्रजापतेः ॥९७॥

मृत्योरुत्क्रान्तिदा नाम शक्तिरीश त्वया हृता ।
पाशः सलिलराजस्य भ्रातुस्तव परिग्रहे ॥९८॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

निशुम्भस्याब्धिजाताश्च समस्ता रत्नजातयः ।
वह्निरपि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी ॥९९॥

एवं दैत्येन्द्र रत्नानि समस्तान्याहृतानि ते ।
स्त्रीरत्नमेषा कल्याणी त्वया कस्मान्न गृह्यते ॥१००॥

ऋषिरुवाच

निशम्येति वचः शुम्भः स तदा चण्डमुण्डयोः ।
प्रेषयामास सुग्रीवं दूतं देव्या महासुरम् ॥१०२॥

इति चेति च वक्तव्या सा गत्वा वचनान्मम ।
यथा चाभ्येति सम्प्रीत्या तथा कार्यं त्वया लघु ॥१०३॥

स तत्र गत्वा यत्राऽस्ते शैलोद्देशेऽतिशोभने ।
तां च देवीं ततः प्राह श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥१०४॥

दूत उवाच

देवि दैत्येश्वरः शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः ।
दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ॥१०६॥

अव्याहताज्ञः सर्वासु यः सदा देवयोनिषु ।
निर्जिताऽखिलदैत्यारिः स यदाह शृणुष्व तत् ॥१०७॥

मम त्रैलोक्यमखिलं मम देवा वशानुगाः ।
यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक् पृथक् ॥१०८॥

त्रैलोक्ये वररत्नानि मम वश्यान्यशेषतः ।
तथैव गजरत्नं च हृतं देवेन्द्रवाहनम् ॥१०९॥

क्षीरोदमथनोद्भूतमश्वरत्नं ममामरैः ।
उच्चैःश्रवससंज्ञं तत् प्रणिपत्य समर्पितम् ॥११०॥

यानि चान्यानि देवेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ।
रत्नभूतानि भूतानि तानि मय्येव शोभने ॥१११॥

स्त्रीरत्नभूतां त्वां देवि लोके मन्यामहे वयम् ।
सा त्वमस्मानुपागच्छ यतो रत्नभुजो वयम् ॥११२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मां वा ममानुजं वाऽपि निशुम्भमुरुविक्रमम् ।
भज त्वं चञ्चलापाङ्गि रत्नभूतासि वै यतः ॥११३॥

परमैश्वर्यमतुलं प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात् ।
एतद् बुद्धया समालोच्य मत्परिग्रहतां व्रज ॥११४॥

ऋषिरुवाच

इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ ।
दुर्गा भगवती भद्रा ययेदं धार्यते जगत् ॥११६॥

देव्युवाच

सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किञ्चित् त्वयोदितम् ।
त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भो निशुम्भश्चापि तादृशः ॥११८॥

किन्त्वत्र यत् प्रतिज्ञातं मिथ्या तत् क्रियते कथम् ।
श्रूयतामल्पबुद्धित्वात् प्रतिज्ञा या कृता पुरा ॥११९॥

यो मां जयति संग्रामे दर्पं यो मे व्यपोहति ।
यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्ता भविष्यति ॥१२०॥

तदागच्छतु शुम्भोऽत्र निशुम्भो वा महासुरः ।
मां जित्वा किंचिरेणात्र पाणिं गृह्णातु मे लघु ॥१२१॥

दूत उवाच

अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः ।
त्रैलोक्ये कः पुमांस्तिष्ठेदग्रे शुम्भनिशुम्भयोः ॥१२३॥

अन्येषामपि दैत्यानां सर्वे देवा न वै युधि ।
तिष्ठन्ति सम्मुखे देवि किं पुनः स्त्री त्वमेकिका ॥१२४॥

इन्द्राद्याः सकला देवास्तस्थुर्येषां न संयुगे ।
शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि सम्मुखम् ॥१२५॥

सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥१२६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

देव्युवाच

एवमेतद् बली शुम्भो निशुम्भश्चातिवीर्यवान् ।
किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा ॥१२८॥

स त्वं गच्छ मयोक्तं ते यदेतत् सर्वमादृतः ।
तदाचक्ष्वाऽसुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत् ॥१२९॥

(चण्डी, ५ अध्याय)

ऋषिरुवाच

इत्याकर्ण्य वचो देव्याः स दूतोऽमर्षपूरितः ।
समाचष्ट समागम्य दैत्यराजाय विस्तरात् ॥२॥

तस्य दूतस्य तद्वाक्यमाकर्ण्यासुरराट् ततः ।
सक्रोधः प्राह दैत्यानामधिपं धूम्रलोचनम् ॥३॥

हे धूम्रलोचनाऽशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलाद् दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥४॥

तत्परित्राणदः कश्चिद् यदि वोत्तिष्ठतेऽपरः ।
स हन्तव्योऽमरो वाऽपि यक्षो गन्धर्व एव वा ॥५॥

ऋषिरुवाच

तेनाऽज्ञप्तस्ततः शीघ्रं स दैत्यो धूम्रलोचनः ।
वृतः षष्टचा सहस्राणामसुराणां द्रुतं ययौ ॥७॥

स दृष्ट्वा तां ततो देवीं तुहिनाचलसंस्थिताम् ।
जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ॥८॥

न चेत् प्रीत्याऽद्य भवती मद्भर्तारमुपैष्यति ।
ततो बलान्नयाम्येष केशाकर्षणविह्वलाम् ॥९॥

देव्युवाच

दैत्येश्वरेण प्रहितो बलवान् बलसंवृतः ।
बलान्नयसि मामेवं ततः किं ते करोम्यहम् ॥११॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ऋषिरुवाच

इत्युक्तः सोऽभ्यधावत् तामसुरो धूम्रलोचनः ।
हुंकारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका तदा ॥१३॥

श्रुत्वा तमसुरं देव्या निहतं धूम्रलोचनम् ।
बलं च क्षयितं कृत्स्नं देवीकेसरिणा ततः ॥२०॥

चुकोप दैत्याधिपतिः शुम्भः प्रस्फुरिताधरः ।
आज्ञापयामास च तौ चण्डमुण्डौ महासुरौ ॥२१॥

हे चण्ड हे मुण्ड बलैर्बहुभिः परिवारितौ ।
तत्र गच्छत गत्वा च सा समानीयतां लघु ॥२२॥

केशेष्वाकृष्य बद्ध्वा वा यदि वः संशयो युधि ।
तदाऽशेषायुधैः सर्वैरसुरैर्विनिहन्यताम् ॥२३॥

तस्यां हतायां दुष्टायां सिंहे च विनिपातिते ।
शीघ्रमागम्यतां बद्ध्वा गृहीत्वा तामथाम्बिकाम् ॥२४॥

(चण्डी, ६ अध्याय)

ऋषिरुवाच

आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चण्डमुण्डपुरोगमाः ।
चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः ॥२॥

ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्धासां व्यवस्थिताम् ।
सिंहस्योपरि शैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने ॥३॥

ततो जहासाऽतिरुषा भीमं भैरवनादिनी ।
काली करालवदना दुर्दर्शदशनोज्ज्वला ॥१९॥

उत्थाय च महासिंहं देवी चण्डमधावत ।
गृहीत्वा चास्य केशेषु शिरस्तेनासिनाच्छिनत् ॥२०॥

अथ मुण्डोऽभ्यधावत् तां दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् ।
तमप्यपातयद् भूमौ सा खड्गाभिहतं रुषा ॥२१॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् ।
मुण्डं च सुमहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरम् ।।२२।।

(चण्डी, ७ अध्याय)

ऋषिरुवाच

चण्डे च निहते दैत्ये मुण्डे च विनिपातिते ।
बहुलेषु च सैन्येषु क्षयितेष्वसुरेश्वरः ।।२।।
ततः कोपपराधीनचेताः शुम्भः प्रतापवान् ।
उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह ।।३।।
अद्य सर्वबलैर्दैत्याः षडशीतिरुदायुधाः ।
कम्बूनां चतुरशीतिर्निर्यान्तु स्वबलैर्वृताः ।।४।।

(चण्डी, ८ अध्याय)

राजोवाच

विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देव्याश्चरितमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ।।२।।
भूयश्चेच्छाम्यहं श्रोतुं रक्तबीजे निपातिते ।
चकार शुम्भो यत् कर्म निशुम्भश्चातिकोपनः ।।३।।

ऋषिरुवाच

चकार कोपमतुलं रक्तबीजे निपातिते ।
शुम्भासुरो निशुम्भश्च हतेष्वन्येषु चाहवे ।।५।।
हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्वहन् ।
अभ्यधावन्निशुम्भोऽथ मुख्ययाऽसुरसेनया ।।६।।
ततो निशुम्भो वेगेन गदामादाय चण्डिकाम् ।
अभ्यधावत वै हन्तुं दैत्यसेनासमावृतः ।।३२।।
तस्य निष्क्रामतो देवी प्रहस्य स्वनवत् ततः ।
शिरश्चिच्छेद खड्गेन ततोऽसावपतद् भुवि ।।३६।।

(चण्डी, ९ अध्याय)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

ऋषिरुवाच

निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।
हन्यमानं बलं चैव शुम्भः क्रुद्धोऽब्रवीद् वचः ॥२॥

बलावलेपाद् दुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्वमावह ।
अन्यासां बलमाश्रित्य युध्यसे यातिमानिनी ॥३॥

तमायान्तं ततो देवी सर्वदैत्यजनेश्वरम् ।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि ॥२६॥

स गतासुः पपातोर्व्यां देवीशूलाग्रविक्षतः ।
चालयन् सकलां पृथ्वीं साब्धिद्वीपां सपर्वताम् ॥२७॥

(चण्डी, १० अध्याय)

□

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

उपसंहार

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

टुङ्गो लाइदिने परीक्षक कुनै क्वै कालमा जन्मनन्

पाके केशहरू, असी वय भयो, भो देह क्यै दुर्बल,
आँखा कान दुवै गले, स्मृति भने ताजै छ मेरो तर ।
भाषा संस्कृतमा तथा गणितमा केही छ मेरो गति
नेपाली इतिहासको विषयमा केही छ मेरो गति ।।१।।

मेरो जीवनको निकै समयले जो थोर बोधोदय
मेरो भो, नगुमोस् त्यही पनि भनी मेरो छ ठूलो भय ।
विद्यार्थीसरि भै अझै पनि म ता त्यै हेतुले पढ्दछु,
पढ्दा थाक्छु जसै त्यही समयमा क्यै छन्दमा लेख्तछु ।।२।।

"छन्दोबन्धसिवाय वस्तु त्यसमा क्यै छैन" क्वै भन्दछन्,
"केही वस्तु त्यहाँ छ" यै किसिमका वार्ता कुनै गर्दछन् ।
यस्तै नै घटना छ, यी दिनहरू यै रीतले बित्तछन्,
टुङ्गो लाइदिने परीक्षक कुनै क्वै कालमा जन्मनन् ।।३।।

केही वर्णन छन् अपूर्ण, यसले आस्वाद मानीकन
पढ्ने विज्ञ मनुष्यको हृदयमा पार्नेछ खल्लोपन ।
भन्ने बुझ्दछु, पूर्ण गर्न पनि त्यो इच्छा उठेको थियो,
मेरो वृद्ध शरीरको नयनले त्यो गर्न बाधा पऱ्यो ।।४।।

❑

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्रान्ति

परिशिष्ट

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

[illegible]

[illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यो पुस्तकमा परेका केही कविता छापिएका पुस्तक तथा पत्रिकाहरू

महाभिनिष्क्रमण, नेपाली पद्य-संग्रह (पहिलो भाग) का ६३-६५ पृष्ठ, नेपाली भाषाप्रकाशिनी समिति, काठमाडौं, वि. सं. १९९८ ।

त्यो चिनिंदैन, शारदा ८ वर्ष ५ सङ्ख्याको २७९ पृष्ठ, काठमाडौं, वि. सं. १९९९ ।

हाम्रो रहोस् राष्ट्र सधैँ समुन्नत, शारदा ८ वर्ष ७ सङ्ख्याको ३३५ पृष्ठ, वि. सं. १९९९ ।

कठोपनिषद्‌को प्रस्तावना (विद्यार्थी), पुरुषार्थ १ वर्ष ८ सङ्ख्याका २७६-२७८ पृष्ठ तथा १० सङ्ख्याका ३०२-३०४ पृष्ठ, काठमाडौं, वि. सं. २००७ ।

वाल्मीकिरामायणको भावानुवादको केही अंश (यौवराज्यको तयारी तथा सौताने मामिला), पुरुषार्थ वि. सं. २००९ देखि २०१० भाद्रसम्मका ४ अङ्क ।

रामको वनगमन (उठीवास), सिंहनाद ४ अङ्कका ४७-५० पृष्ठ, काठमाडौं, वि. सं. २०२० ।

वेदमा प्रातःकालको वर्णन (उषा), पूर्णिमा १५ अङ्कका ३१८-३१९ पृष्ठ संशोधन-मण्डल, काठमाडौं, वि. सं. २०२४ ।

वेदमा अगस्त्यको वर्णन (लोपामुद्रा र अगस्त्यको संवाद), पूर्णिमा १५ अङ्कका ३२२-३२३ पृष्ठ ।

राजालाई अथर्ववेदोक्त आशीर्वाद (राजालाई आशीर्वाद), पूर्णिमा ३३ अङ्कका १-८ पृष्ठ, वि. सं. २०३१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सत्कर्मको भावना (मेरो त्यो मनले सधैं लिइरहोस् सत्कर्मको भावना), मधुपर्क ७ वर्ष ६ अङ्कका १–३ पृष्ठ, गोरखापत्र संस्थान, काठमाडौं, वि. सं. २०३१ ।

उद्योगको पहिलो सर्ग, कविता पुनःप्रवेशाङ्क–१ का ५–११ पृष्ठ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३६ ।

उर्वशी र पुरूरवाको संवाद, पूर्णिमा ५३ अङ्कका ६–९ पृष्ठ, वि. सं. २०३९ ।

बुद्धको दृष्टिमा अजय्यताका सात कारण, पूर्णिमा ५९ अङ्कका १–१४ पृष्ठ, वि. सं. २०४१ ।

शक्तिले ल्याएको उन्माद र त्यसको ओरुती, पूर्णिमा ६० अङ्कका १-५ पृष्ठ, वि. सं. २०४१ ।

तिम्रै निम्ति लिएर भोज्य घरमा आईरहेको म छु, पूर्णिमा ७६ अङ्कको ५६ पृष्ठ, वि. सं. २०४६ ।

★

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

यो पुस्तक तयार पार्दा उपयोग गरिएका
पुस्तक तथा लेखहरू

अथर्ववेद ।	
अमरसिंह	अमरकोश ।
अमरभारती (संस्कृत-पत्रिका)	काशिक-राजकीय-संस्कृत-पाठशाला, काशी, वि. सं. १९९१ ।
अश्वघोष	बुद्धचरित ।
ऋग्वेदसंहिता (१-५ भाग)	वैदिक संशोधन-मण्डल, पूना, वि. सं. १९९०-२००८ ।
कठोपनिषद् ।	
कालिदास	रघुवंश ।
कौटल्य	कौटलीय अर्थशास्त्र ।
चण्डी ।	
डा. छविलाल गजुरेल	नेपाली गणितज्ञ पं. नयराज पन्त, गरिमा ५२ पूर्णाङ्कका ७५-७६ पृष्ठ, साझा प्रकाशन, ललितपुर, वि. सं. २०४३ ।
डा. छविलाल गजुरेल, करुणाकर वैद्य	नेपालका पुराना वैज्ञानिक तथा प्रविधिज्ञ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि. सं. २०४५ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धनवज्र वज्राचार्य — *लिच्छविकालका अभिलेख*, त्रि. वि. नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, काठमाडौं, वि. सं. २०३० ।

धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेल — *इतिहास-संशोधनको प्रमाण–प्रमेय*, जगदम्बा प्रकाशन ललितपुर, वि. सं. २०१९ ।

नयराज पन्त — *यो काम किन भइरहेछ ?* (धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादित *ऐतिहासिक पत्र-संग्रह* (पहिलो भाग) नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, काठमाडौं वि. सं. २०१४ ।)

नयराज पन्त — *उपोद्घात*, इतिहास – संशोधनको प्रमाण – प्रमेय ।

नयराज पन्त — *मिलीजुली काम गर्ने खोज्नेले विचार राख्नुपर्ने कुरा* (रामजी तेवारी, भोलानाथ पौडेल, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्यद्वारा सम्पादित *ऐतिहासिक पत्रसङ्ग्रह* (दोस्रो भाग) नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. सं. २०२१ ।)

नयराज पन्त — *वेदमा उर्वशी र पुरूरवाको संवाद*, पूर्णिमा १५ अङ्कका २९९-३०३ पृष्ठ, संशोधन-मण्डल, काठमाडौं वि. सं. २०२४ ।

नयराज पन्त — *न सम्झनै सक्छु न बिर्सनै पनि*, पूर्णिमा २४ अङ्कको ३१४ पृष्ठ, वि. सं. २०२७ ।

नयराज पन्त — *श्री ३ महाराज रणोद्दीपसिंह*, पूर्णिमा २५ अङ्कका ३९-६० पृष्ठ, वि. सं. २०२८ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नयराज पंन्त — *विद्वत्पूजा* (आदरणीय ऐतिहासिक शिरोमणिज्यू), पूर्णिमा २७ अङ्कका १२७–१५३ पृष्ठ, वि. सं. २०२९ ।

नयराज पन्त — *विद्वत्पूजा* (श्रीगुरु पण्डितराज सोमनाथ सिग्द्यालज्यू), पूर्णिमा २८ अङ्कका १८९–१२८ पृष्ठ, वि. सं. २०२९ ।

नयराज पन्त — *श्रीमान् यदुनाथ खनालज्यूले आफ्नो विद्वत्ता देखाउने समय आएको छ*, पूर्णिमा ३२ अङ्कका २३६–२४९ पृष्ठ, वि. सं. २०३१ ।

नयराज पन्त — बुद्धिविनोदसँग मेरो सम्बन्ध, बुद्धिविनोद प्रश्नावली र त्यसको उत्तर (दोस्रो संस्करण), संशोधन-मण्डल, वि. सं. २०३२ ।

नयराज पन्त — *वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार आषाढमा र पौषमा मात्र अधिमास पर्छन्*, पूर्णिमा ३४ अङ्कका ९४–१०२, १३५–१३६ पृष्ठ, वि. सं. २०३३ ।

नयराज पन्त — गोलबोध, त्रि. वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, काठमाडौँ, वि. स. २०३४ ।

नयराज पन्त — *श्री ३ महाराज पञ्चशमशेरका कुरा*, संशोधन-मण्डल, वि. सं. २०३६ ।

नयराज पन्त — *पण्डित गोपाल पाँडे र उनको घनमूल ल्याउने रीति*, ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०३७ ।

नयराज पन्त — *पण्डित गोपाल पाँडेको विषयमा थप कुरा*, पूर्णिमा ५१ अङ्कका ३६–३७ पृष्ठ, वि. सं. २०३८ ।

नयराज पन्त — *प्राचीन र नवीन गणितको तुलना*, ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०३९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नयराज पन्त — *लगधको वेदाङ्गज्यौतिष*, पूर्णिमा ७९ अङ्कका ४५-४८ पृष्ठ, वि. सं. २०४७ ।

नयराज पन्त — *छोट्याइएको लघुकौमुदीको अलिकता भागको प्रस्तावना*, पूर्णिमा ८१ अङ्कका ३-६ पृष्ठ, वि. सं. २०४९ ।

नयराज पन्त
सहायक– दिनेशराज पन्त — *कालचक्रको ज्यौतिषभाग र त्यसको विवेचना*, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय, दाङ, वि. सं. २०४४ ।

नयराज पन्त
सहायक– देवीप्रसाद भण्डारी
केशवचन्द्र न्यौपाने — *लिच्छविसंवत्को निर्णय*, ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०४३ ।

नयराज पन्त
सहायक– देवीप्रसाद भण्डारी
रुक्मनाथ पौडेल — *हिन्दू सिद्धान्तज्यौतिष र ग्रीक सिद्धान्तज्यौतिषको तुलना* (पहिलो भाग), ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०४६ ।

नयराज पन्त
सहायक– रामजी तेवारी
देवीप्रसाद भण्डारी
रुक्मनाथ पौडेल — रत्नदीप (पहिलो भाग), ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०४७ ।

नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? — नेपाली भाषाप्रकाशिनी समिति ।

पतञ्जलि — *व्याकरणमहाभाष्य* ।

पाणिनि — *अष्टाध्यायी* ।

पाणिनीया शिक्षा ।
पाण्डुरङ्ग वामन काणे (सम्पादक) — हर्षचरित, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, वि. सं. २०३० ।

पुष्करशमशेर ज. ब. रा. — नेपाली सजिलो व्याकरण (पाँचौं संस्करण), नेपाली भाषाप्रकाशिनी समिति, वि. सं. २०१९ ।

बालकृष्णशमशेर ज. ब. रा. — मुटुको व्यथा ।

बृहदारण्यकोपनिषद् ।

भारवि — किरातार्जुनीय ।

भुवननाथ पांडे — ज्योतिःशास्त्र-सङ्ग्रह (अप्रकाशित) ।

मनुस्मृति ।

महापरिनिर्वाणसूत्र ।

महाभारत ।

महेशराज पन्त — वेदाङ्गज्योतिषका व्याख्याताहरूको दृष्टिमा वेदाङ्गज्योतिष, पूर्णिमा ३४ अङ्कका १०२–१११ पृष्ठ ।

माघ — शिशुपालवध ।

मिखायल हान (सम्पादक) — रत्नाकरशान्ति'ज् छन्दोरत्नाकर (रत्नाकर शान्तिले बनाएको छन्दोरत्नाकर), नेपाल रिसर्च सेन्टर, काठमाडौं, वि. सं. २०३६ ।

वामन, जयादित्य — काशिका ।

वाल्मीकिरामायण ।

वासुदेवशरण अग्रवाल (सम्पादक) — हर्षचरित : एक सांस्कृतिक अध्ययन, विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, वि. सं. २०२१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विश्वनाथ — साहित्यदर्पण ।

शतपथब्राह्मण ।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

लक्ष्मीप्रसाद पोखरेल — वेनवैन्यवर्णन, काठमाडौँ, वि. सं. २०४९।

लेखनाथ पौड्याल — तरुणतपसी ।

लेखनाथ पौड्याल — सत्यकलिसंवाद ।

★

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	६	लोकलाई	लोकलाइ
१५	२३	कि त	कित
१९	२	कि त	कित
२६	२०	द्यावाभूमी	द्यावाभूमी
२९	२	पिताचाहिँ भए क्रन्	पिताको भो मानस
२९	४	दुर्वाच्य	दुर्वाक्य
३०	९	ब्राह्मण	बाहुन
३१	३	तिम्रा चाखनेछन् स्वाद स्नेहको	चाखून् रस वात्सल्यभावको
३१	४	अधिजस्तै	अधि जस्तै
३१	१२	मि	म
३२	२	फेरि	पर्नं
३५	४	विद्याको चाहना राखने गर्दछन् प्रेम श्रेयको	श्रेयको मार्ग त्यो रोज्छ, जो विद्याकन खोज्दछ
५३	६	जरिम	जरिमा
५३	१९	पत्नीर्वुषभि°	पत्नीर्वृषभि°
५३	२३	पुनरातना:	पुरातना:
५४	१७	अभ्यश्नवाच	अभ्यश्नवाव
५४	१७	अत्र।	। अत्र
५७	१४, १६	कृणुष	कृणुषे
६०	११	°नाम अन्तरं अन्यत	°नाम् अन्तरम् अन्यत्
६५	२५	तदनीं	तदानीं
७१	६	मृत्यबन्धु:	मृत्युबन्धु:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७३	४	०निमेषे णचोक्त०	०निमेषेण चोक्त०
७९	१	सत्कर्मको भावना	मेरो त्यो मनले सधैँ लिइरहोस् सत्कर्मकै भावना
९५	६	चेत्वा	त्वा

९५ पृष्ठको अन्त्यमा कठोपनिषद् १ अध्याय २ वल्लीको तल उद्धृत श्लोक छुटेको छ–

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।।१५।।

१०२	७	निकै	धेरै
१०४	६	भरत ता	भरतजी
१०६	४	गुन्थे उनी हर्दमै	श्रीराम गुन्थे सधैं
१०६	७	मलाई	मलाइ
१०७	३	राष्ट्रभरमा	राष्ट्रभरका
१०७	१३	सारालाई	सारालाइ
१०७	१७	सभ्यलाई	सभ्यलाइ
१०९	२२	यो	यी
११०	१	हुन्	हून्
११३	१६	अव	अब
११४	११	दिशाका	दिशाको
११४	१३	तयारी बन	तयारीपन
११४	२१	आफ्नी	आफ्ना
११५	६	गनुँभो	गर्नुभो
११८	१४	लाजहरूको	लाजहरुको
११९	१३	अनि ··· भनी,	भनी ··· अनि
१२३	४	मलाई	मलाइ
१२३	४	ठग्दा रहेछन्	ठग्दारहेछन्
१२४	११	मलाई	मलाइ
१२५	१९	पदार्थहरूको	पदार्थहरुको
१२६	२२	हामीलाई	हामीलाइ
१२७	७	छाङाबाट	छानाबाट

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२७	८	जिउलाई	जिउलाइ
१२७	१३	मलाई	मलाइ
१२७	१६	जस्तै	जस्तो
१२८	७	मुटुलाई	मुटुलाइ
१२८	११	हजूरले	हजुरले
१२८	१८	प्यारी,	प्यारो
१३०	३	वरलाई	वरलाइ
१३०	४	तिनलाई	तिनलाइ
१३०	१२	छाङावाट	छानाबाट
१३२	४	गर्छ	गर्छु
१३२	२३	स्वास्नीलाई	स्वास्नीलाइ
१३४	११	रघुनाथलाई	रघुनाथलाइ
१३५	२१	सुपुत्रलाई	सुपुत्रलाइ
१३६	८	वित्नुभो	गल्नुभो
१३६	१८	छोरालाई	छोरालाइ
१३७	११	त माताकन	मुमाज्यूकन
१४४	२५	दुर्वच:	दुर्वचा:

१८४ पृष्ठको शुरूमा वाल्मीकिरामायण अयोध्याकाण्ड ५२ सर्गको तल उद्धृत श्लोक छुटेको छ–

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्
वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम्।
आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ
वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥१०२॥

१९१	१७	स्ववललाई	स्ववललाइ
१९४	३	गर्नेलाई	गर्नेलाइ
१९८	६	कपटलाई	कपटलाइ
१९९	१८	तिनीहरू	तिनीहरु
२०२	१२	आशिष	आसिक
२०८	७	जनाउनाकन	जगाउनाकन
२०८	८	द्विजलाई	द्विजलाइ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२१३	३	बुबालाई	बुवालाइ

२२३ पृष्ठमा ४ पङ्क्तिपछि महाभारत उद्योगपर्व ४ अध्यायका तल उद्धृत २ श्लोक छुटेका छन्–

स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥९॥

तत् त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद् हि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥१०॥

२४४	६	वृजिकलाई	वृजिकलाइ
२४६	३	भन्नुहुन्छ,	भन्नुहुन्छ
२४६	१४	ब्राह्मणलाई	ब्राह्मणलाइ
२५५	३	वृजिहरू मान्दछन्, होशसाथ,	वृजिहरूलाइ मैले भनेथें,
२५५	४	भन्ने देखें, अनिषछि गुनें, यी रहेछन् अजय्य	ती हार्दैनन् जवतक तिनी मान्दछन् यो, गुनेथें
२५५	६	गौतमको	गौतमका
२५७	३	हिँडे,	हिँडें,
२५७	२४	दिन पनि	दिनहरू
२७८	२२	बन्नुहोस्,	बन्नुहोस्
२७९	१८, १९	•बक्सिन्यै छ	•बक्सिन्यैछ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu